Галина Пагутяк

Урізька готика

Роман

Від редактора

Авторка попросила мене написати цю передмову як невеликий етнографічно-філологічний коментар. У процесі читання роману мешканець зі Сходу чи Півдня може невірно витлумачити деякі слова й вирази, що позначиться на глибині сприйняття усього тексту.Зважились на цей, досить незвичний для сучасної прози, коментар ми ще й тому, що обидві походимо з бойківського Підгір"я, але здобували освіту в центральних областях України, і зустрічались з такою проблемою раніше, при спілкуванні.Книга – це теж спілкування, кінцева мета якого досягти взаєморозуміння. Дія роману, очевидно, відбувається десь наприкінці XIX століття. На це вказує введення в його тканину уривка з нарису Івана Франка "Спалення опирів у селі Нагуєвичах у 1831 році" . У нарисі використані спогади очевидців, записані дослівно, з усіма мовними особливостями.Це – блискуча річ, що часом сягає вершин художньої прози.Та на жаль, мало відома навіть серед учених-франкознавців.

Уріж

Село Уріж існує насправді і має реальне місце на карті Східної Галичини – 93 км від Львова, 6 км від Нагуєвич. Розкинулося вздовж правого берегів ріки Бистриці, яка перетворюється під час повеней з вузенького потічка на страхітливо повноводну, і впирається у Карпати, гору Ласки. Іван Франко називав цей край Підгір’ям.

Уріж населяють цілком реальні мешканці, серед яких є і нащадки старовинних українських шляхетських родів Ільницьких, Страшівських, Винницьких. Ще й досі бойків з Урожа називають "кафтанами", позаяк у XV-XVII ст. тут проживало багато шляхтичів. Дотепер збереглися традиції, звичаї, легенди, які сягають корінням ще у язичницькі часи.

За Австрії дорога поділила село на Уріж Вижній та Уріж Нижній, про що авторка згадує у романі. Відбиток часу і правлінь різних держав несе і мова мешканців того краю та, відповідно, героїв роману. Але слід пам’ятати, що персонажі твору – не є реальними особами, хоча й мають під собою багатий ґрунт прототипів. Певна недомовленість у романі дає змогу читачеві на власний розсуд провести межу реальності й містики.

Демонологія

Таємничі персонажі роману "Урізька готика", опирі, не є тими вампірами, якими нас лякають з екранів телевізора. Це — живі люди, а не покійники. Вони примушують людей носити їх на плечах через воду, в Лози. Ніхто не знає, що там відбувається, але відомо, що жертви невдовзі помирають. Опирі потинають людей, виснажують їхні життєві сили, втім, не відшукалося переказів про пиття крові з живих людей, як це читаємо у М.Костомарова .

Із роману дізнаємося, що опирі мешкають у сусідніх Винниках. Вони становлять замкнуту і нечисленну громаду. Уріж й Винники розділяє Границя, що означає куток між двома селами, де в давнину був цвинтар. Відомо, що вже у XVII ст. його не існувало, але трохи збоку, на полі, зберігся холерний цвинтар. На Границі й досі трапляються загадкові смерті, які приписують опирям. Найчастіше це стається з людьми, що опинилися у цій небезпечній місцевості вночі. Усі смерті пов’язані з водою: ріка, дощ, калюжа.

До покійників у нашого народу завжди було особливе ставлення. Як читаємо у М.Костомарова, люди застосовують "мірило справедливості"

(ст.260), у своїй уяві нагороджуючи і караючи померлих за вчинки у земному житті. Така віра у потойбічний світ і покуту відобразилась в переказах про покійників, які ходять після смерті від 1 до 3 років (а самогубці – до 7 років), залежно від їхніх вчинків і покути. Детальніше про це – у повісті Галини Пагутяк "Чоловік у чорному костюмі з блискучими ґудзиками..."

Звичаї

У романі "Урізька готика" згадуються інші народні звичаї. Наприклад, спалення опудала, яке символізує смерть, описане також дослідниками М.Костомаровим , О.Воропаєм . Опирів спалювали на терновому і шипшиновому вогні. Щоб уберегтися від опирів, треба було мати при собі свячений мак або пшеницю, освячену 12 разів. У Г.Булашева описано спосіб нейтралізації опирів, відомий багатьом європейським народам,– осиковий кіл або осикова труна.

Бойківська забава при мерці "бити лопатки" збереглася тепер лише у гірських селах. Вона має давнє, можливо, ще фракійське коріння. Її описано у "Літописі Бойківщини": "Сьаде єдин на такий столиць, а другого імит за очьи, третьій має лопатку, закритий піднімат ногу і диржьит до-гори, а тот єго вдарит по нозьі, здоли по подешьві і тоги му розкриют очьи, а він гадат, хто го вдарив. Ци вгадат, ци ньіт? Як угадат акурат на того, щьо го вдарив, то зараз за тоту кару бирут го на тот столиць і му очьи закривают. Сьідит він. Потим го вдарьат... А як ни вгадат, то сьідат наново так довго, пок ни вгадат."

У бойків до ХХ століття зберігся звичай везти на цвинтар покійника на санях, що, як вважав український етнограф Федір Вовк, походить ще з тих часів, коли не було винайдено колеса .

Також у романі зустрічаємо епізод, коли вночі, йдучи селом, чоловік зустрічає людей, вітається з ними, але вони не відповідають. Це означає,

що він зустрівся з небіжчиками, які не мають права говорити з живими людьми.

Ці та інші етнографічні та психологічні моменти Г.Пагутяк майстерно переплітає з філософськими роздумами і універсальною символікою.

Мова роману

Мова роману "Урізька готика" є своєрідним сплавом діалекту й літературної мови. Авторка передає колоритну говірку урізьких бойків, яка фонетично відрізняється від мови бойків гірських (наприклад, мешканців села Сторонна, звідки родом батько Галини Пагутяк). Коли порівнюєш мову персонажів-селян з уривком із нарису Івана Франка (спогади очевидця), вони дивовижно пасують одне до одного.Це пояснюється близькістю двох сіл, Урожа та Нагуєвич. Така мовна стихія має свої особливості: вона швидка і м’яка, збагачена пестливими словами, проте загалом дуже стримана. Крім того, розмовна мова містить багато полонізмів, активно вживається також звук [ф]. Очевидно, це пояснюється впливом польської та німецької мов. Фактично, так і досі розмовляють у тій місцевості, де народились автор і редактор роману.

Проте "Урізька готика" написана не діалектом, як може видатись на перший погляд. Це обмежувало б автора, ставило у певні рамки. Подекуди письменниця переходить на чисту літературну мову, але зберігає при цьому ритм бойківської говірки. Саме ця неповторність і вишуканість мовних засобів, якими користується Галина Пагутяк, часом не вкладається у чіткі літературні норми, потребує роз’яснення. Окремі слова різняться не лише звучанням (кождий, фасоля, дівочка, зачнуть, здоймив), але і значенням (пироги, загін, грубий). Тому редактор пояснює як слова-діалектизми, наприклад, дзиґарок, сподні, вуйко так і ті, що не підпадають під норми сучасної літературної мови (страта, побит, горішній, припнув, поміч).При редагуванні я намагалася зберегти навіть правопис автора.

При роботі над поясненням слів мені дуже допоміг "Словник бойківських говірок" М.Й.Онишкевича .

Про читача

Сучасного читача важко здивувати незвичайними мовними прийомами. Але ще важче змусити його замислитися над суттю образів і символікою слова, віднайти себе в невластивій йому мовній стихії.Зазвичай, у нас не прийнято давати коментарі й пояснювати діалектні слова чи їхні форми при виданні книг сучасних письменників.Однак ми вирішили це зробити знову ж таки задля читача.

На думку автора і редактора лише дбайливе, навіть, побожне, ставлення до мови, збереження цілісності усіх її компонентів, у тому числі й діалекту, має вирішальне значення для української літератури в майбутньому.

Олександра Чаус

1. Втома

Докопували бульбу вже після Покрови, коли світ темний і змучений, а дощ зганяє останнє листя з дерев: нема йому різниці, жовте чи зелене. Воно теж змучилося дрижати на вітрі й холоді, як перше змучилося від палючого сонця, і хоче лягти на землю впереміж із грушками-гниличками та поморщеними сливками. Безуб’яки копали бульбу пізніше від інших, й було їх лишень двоє – батько з сином, чотирнадцятилітнім хлопчиною. Матір поховали у жнива: злягла в горячці й не встала. І треба було відробити той похорон у священика. Єгомость не напирав ,але пасувало йому віддячитися. Грошей не хотів узяти, то вартувало було помогти отцеві у полі й коло бульби. Співчував Петрові: в самого жінка померла ще замолоду, і більше не міг женитися, бо — священик. Хотів єгомость піти в монастир: їздив, напитував, але, видно, щось собі не сподобав у монашеському побиті , й лишився в Урожі. Тут

він родився, тутка поховав вітця, матір, жінку, і ніхто не випихав його з бідної урізької парафії, та й казали про їхнє село всяке. Чи правду чи неправду, тілько чужому тут було зле. А отець Антоній не був чужий і тримав парафію, як тримається обіруч снопа з погано зав’язаним перевеслом, аби не розсипався і ліг зручно в полукіпок. Бог не дав йому діточок, єгомость був уже немолодий, то кождому було цікаво, хто ж прийде по ньому і чи довго втримається. Село, хоч і бідне, але не таке бідне, як гірські села: земля родила й худоби тримали через те небагато. У сусідніх Мокрянах урізьких людей прозивали бойками, у Нагуєвичах – кафтанами, натякаючи на колишню силу-силенну зубожілих шляхтичів, з яких тепер лишилися тільки Винницькі, Ільницькі та Страшівські. Село поховало пам’ять під нивою щоденних та сезонних клопотів, бо знало, що єгомость пам’ятає за них, і списує до грубої книжки їхні долі, сни, їхні життя і смерть. Виділи через отворене вікно, як пише за бюрком . Раз священик пише, то щось мудре. Так писав його дідо, і так писав його тато. Інші священики того не робили, не знати чому. Не раз отець Антоній приходив до школи і дивився на дітей так, ніби шукав серед них того, кому хотів би передати те, що знає, бо вже змучився писати й нести на собі тягар досвіду. Але, видно, не знаходив.

У селі траплялось більше похоронів, ніж весіль та хрестин. Воно теж втомилось, бо було дуже старим. На Ласках, горі, під якою починався Уріж з горішньою церквою та попівством, пастушки знаходили часом кам’яних пташок, грубо витесаних з каменю, з одним очком і ледь позначеним крилом. Ще батько єгомостя, теж священик, показував урізьких пташок панам у Львові, і ті казали, начебто мають вони щонайменше кільканадцять тисяч років, а се свідчить , що в Урожі мешкав люд, який ще не вірив у Христа. "Та й тепер не дуже вірять", — докидав котрийсь із священиків, обтяжений родиною й господаркою. На що отець Антоній кивав сумно: "Пам’ятаймо, що може бути ще гірше. Люди зачнуть вклонятися Антихристу, чулись-те, що твориться на великій Україні?"

"Нема часу газет читати." Бесіда з приємної ставала тоді прикрою, а декому видавалась і небезпечною, бо навіть лінивий байдужний розум

дотикала думка: недобре казати, що Ісус Христос, єдиний з Трійцею, мав початок і кінець, або що колись його могло не бути.

Втім, здибалися вони лише на празники . У кожній парафії був свій празник. Або коли щось траплялось надзвичайне, окрім на уродин чи похорону. Отець Антоній вважався би дуже шанованим священиком, якби не був удівцем. Це виправдовувало трохи його неординарність, проте в очах духовенства й мирян було чималим ґанджем .

Петро Безуб’яків із сином Орком копали бульбу пізно та ще в сльоту. Позавчора зачали, і хотіли до вечора скінчити. Людей не кликали, бо не було до чого, та й хто виніс би їм на поле обідати, хто би наварив? Безуб’яки вважалися наполовину чужими, бо його небіжка Марія тут вродилась, а Петро був з Нагуєвич, хоч перебрався до Урожа ще малим хлопцем. Було поза тим ще й таке, що, певно, шкодитиме й Петровим онукам.Воно пекло його серце і робило мову несмілою й тихою там, де сходилось більше людей. Ні, не виглядали на отих: обидва, Петро з сином, були бліді, марні, й не дуже добре їм велося: корова згинула, а кінь був дуже старий і Петро, як міг щадив його перед тяжкою роботою. І нині лишив у стайні, аби не стояв на студеному вітрі, доки вони копають бульбу за рікою.

Оркові текло з носа, і він втирався мокрим рукавом, дусив у собі кашель, аби тато не гнівався. Із гір насувалась ще одна тяжка велика хмара, ліс курився пасами туману, а на городах не було ані живої душі. Лише на їхньому загоні, безкінечно довгому, земля була повита матиною , колючим осотом і засохлою лободою. Орко скосив позавчора не дуже добре й боявся вітцівського докору. Але той рив як кертиця важку кам’янисту землю, вишпортуючи бульбу з підірваних корчів не так мотикою , як руками. Кидали всю бульбу в один кошик, бо не було ні великої, ні дрібної. Літо мали сухе, то бульба не вродила. Та й садили її на тому самому місці вже другий рік поспіль, перервавши загін латкою капусти. "Як дійдемо до капусти, — думав Орко, — тато мене пошлють додому по обід." Він був голоден, бо щось не міг снідати. Могли би з собою взяти перекусити, але треба було й так піти подивитись до

сестрички Орисі. У чотири роки можна лишити дитину, лишали навіть менших. Орися вже недовго мала бути з ними, але сподівалися, що вона затримається. Спершу було таке здорове, файне дівчатко, а потім ніби хто врік. Кликали до неї бабу з Мокрян, але та не прийшла. Сказала, зливши свяченої води на діточу сорочинку: " Ваша дівочка здорова, тілько не хоче жити." Мама не повірила: "Як то не хоче? Усе живе хоче жити." "Аби ти знала, небого, кілько людей не хоче жити... Мають в собі такий отвір, що кождий чоловік собі затикає, а є такі, в кого завше отворено, і звідти дух витікає, аж свище." " То вона такою вродилась?" "Так Господь дав" " А ви, цьоцюнцю, злийте на віск..." Баба знизала плечима і злила на віск: "Видиш, небого, янгольські крила? Кого Бог любить, то кличе до себе. Чим більше любить, тим голосніше кличе."

Тато гнівався, казав, що баба дурна. А мама пішла до Дрогобича, накупила образочків кольорових зі святими, ангелами і звірятами, аж очі разило , й дала Орисі. Ніби хотіла чимось заткати діру, через яку витікало діточе життя. Ходила з нею в неділю понад рікою, аби дитина полюбила світ Божий через його красу й не бажала покидати завчасу. Мама боролася з Богом і всіма ангелами за свою плоть і кров, відганяла від неї смерть. По селі зачали судити її, як єретичку, донесли священику. Але той несподівано пішов супроти громади: "Вірите ворожці, а не дочекаєте повірити матері, котра любить свою дитину більше, ніж ви. Змалечку запрягаєте діточок до тяжкої праці, не маєте часу приголубити, не поговорите з дитиною, жалієте пару крейцарів на молитовник. Вам худоба часом важніша за дитину..."

Не розуміли того і не чулися винними. Навіть були обурені несправедливістю. Дехто навіть казав: "Та мала з лихого насіння. У неї дідо був опир!" " І не встидно вам вірите в такі речі? – докоряв священик. –Де в Біблії написано про опирів? Є там про злого духа, що вселяється в чоловіка, котрий не має твердої віри. Але про опирів нічого нема."

Отець Антоній, звісно, вчений, та й виріс тут... Але чим ліпша донька тієї задрипаної жебрачки від їхніх дітей, що їх треба виховувати твердою

рукою, аби добре стояли на ногах? І на се єгомость мав готову відповідь: " То — інша любов. Але є така, що ні мені, ні вам не дано зрозуміти. А чого не розумієте, про те не беріться судити." Сказав, як відрізав. Власних дітей не мав, село не мусило їх годувати і вчити за свою кервавицю , тому його трохи дивні теологічні погляди нікого не бентежили: був єдиною і найвищою духовною інстанцією в Урожі. А в самі жнива Марія напилася студеної води, і по неділі сама зійшла зі світу. Доктор у шпиталі сказав, що якби хоч на день раніше, то порятував би. Але доктори так мусять казати: для бідного все запізно.

Можливо, Петро з Орком ще не усвідомили своєї тяжкої страти , бо вона припала на час, коли люди мусять звільнити землю від плоду, аби та не огнівалася на них за марнування. Після пустки на полі настає пустка на серці. Батько і син це передчували, втупивши очі в землю посеред кола, тому що краєвид, не заставлений горами чи будівлями, завжди нагадує коло, за межі якого не можна ступити, бо вони тікають від тебе. "Добре, що вітер, — думав Петро. – Дощ відганяє і землю сушить". Обох потішило сонце, що визирнуло уперше того дня між хмар і залило теплим жовтим світлом гору за рікою, з одинокою грушкою на схилі, але до них так і не дійшло те сонячне тепло. Орко висипав бульбу з кошика в мішок, похапцем позбирав ту, що випала. Він завше чувся несміливим, винним у чомусь, навіть серед однолітків, ніби перед тим, як мав народитись, його попередили, що в цьому світі холодно, голодно і мало любові. І що на очах у нього вмиратимуть ті поодинокі, близькі люди, яких він любитиме. Коли часом єгомость приходив до школи і дивився на кожного, ніби шукав найдостойнішого, Орко не сподівався, що його оберуть. Не вчився добре, наука була цікава доти, доки не розкривала своїх таємниць і вже не нагадувала зачарований ліс, де все не таке. Утім, Оркова наука скінчилася. Не було потреби далі ходити до школи, але в душі хлопця запанувала пустка, коли інші діти пішли восени вчитися, а він – ні. Якби добре вчився, священик міг би послати його власним коштом до міста. Часом таке робив, і сам екзаменував учня, вишукуючи в ньому схильність до дальшої науки .

Отже, школа для Орка скінчилася. Тепер перед ним відкривалася безодня праці, залежної від дощу, сонця та різних духів, що літали довкола, плуталися під ногами, звивались між закоцюблими пальцями. Добрі духи покинули батька і сина сам на сам з дрібною бульбою, що не набрала соків із землі, бо висотала її родоначальниця цієї бульби, і полинули на освітлену сонцем стерню на Заріччя. Тоді хлопець відчув свою несвободу, що була як з власної волі, так і від звичаю. Ті дві несвободи злилися в усіх мешканцях Урожа, у тій частині людськості, що тримається землі; нема різниці , належить вона їй, чи ні. І чим ближче добігала кінця та остання польова робота, тим більше відчував Орко тягар своєї дитячої несвободи. Зграйки сірих пташок перелітали з місця на місце, сідали, коли втомлювались, однак підліток уже вмів відмежувати себе від них, свідомий того, що людині призначена інша доля і ціль її невідома. У кожному разі то — не терпіння задля посмертного вічного спокою. Звісно, він не зумів би висловити цих думок, але вони були поруч, сподіваючись знайти колись собі висловлення чи спонукати до якоїсь дії. Ні батько, ні син не розтуляли рота, навіть перепочивали по черзі. Їх розділила смерть матері, якої ніхто не чекав. Зробила сиротами і розметала родинне огнище. Говорити про це вони не могли, аби не ятрити серця, підтримували один одного в роботі поглядом, але не словами. Бойки встидаються красно говорити: їхня мова проста, як і їхні страви без м’яса і тлущу . Вони тужать за вершинами гір, на які ніколи не мають часу піднятись.

Не говорили між собою ще й тому, бо у хаті лишили малу дитину, що не була, як інші діти, цікава до життя, наче народилась зі знанням того, що її чекає, й не мала жодних ілюзій. У таких серце поспішає, і нема на се ради, нема доктора, щоб уповільнив той дзиґарок . Доктор, що оглядав недужу маму, навіть, якби й помітив малу Орисю, не погодився би з діагнозом темної баби, не зрозумів би слів, якими вона поєднала тіло, дух і долю, відрізавши всіляку надію. Його діагноз коштував би великих грошей, а не десяток яєць чи в’язанку сушених грибів. Того, за кого поручився янгол смерті, ніхто не брався рятувати. І янгол забрав з дороги Марію, котра хотіла продовжити дитині роки життя й накупила образочків із золотими небесами, рожевими птахами, синіми левами й

червоними крилатими кіньми. Ні батько, ні брат не зробили для Орисі нічого. Навчились мити їй головку, розчісувати волосся й заплітати в коси, але лишали її саму в хаті на цілий день, де її могли настрашити злі духи з тих, котрі підчищають все у помийниці, чи навіть просто щур міг вкусити. Але нині Гривко був за стіною,а з ним паця , худе й замурзане, що вже давно перестало відчувати голод на бовтанці з трави, ґрису й вареної дробини . Орко давав йому не раз кусник хліба, що пекла для них сусідка раз на тиждень, і думав, чи знає паця, що його заріжуть на Різдвяні свята. І ще по оборі ходило три курки, невтомно вишукуючи собі якийсь харч, зернята чи кришки, але обіцяний Орисі котик так і не з’явився. Треба було питати на селі, а Орко з Петром майже нікуди не ходили.

Тато напалив зрана, зварив снідання, а Орко погодував малу. Та не хотіла їсти, аж хлопець прикрикнув на неї. І вже по тому пішли копати бульбу.

Вітер порозривав хмари, і на їхньому полі заясніли сонячні пасма . На тому місці, де мама садила торік огірки, стало більше бульби і більше роботи.

— Йди, я ще трохи покоплю, — змилувався тато і, коли Орко став брати пів міха на плечі, махнув рукою: Не треба, подвигаєшся. Заберем усе фірою . Нарвеш у березі трави пацяті, возьми хіба верітку ...

Орко мусив урешті вкритися веріткою, бо знову почав падати дощ. Здоймив її недалеко від того місця, з якого було видно, що робота йшла добре, і завтра вони не підуть на поле. Накопали три повні міхи, а вчора було сім. "І то незле", — подумав Петро, відчуваючи якусь полегкість, коли Орко пішов. Йому було видно з поля і сина, що легко йшов, розмахуючи веріткою, і панський двір, і липи довкола церкви, і вищу від лип дзвіницю, з якої розбився на смерть майстер. Такої високої дзвіниці не було навіть у Дрогобичі, але дзвони мали ґандж, чомусь гасили звук.

Близько шуміла вода. Ніхто не перейшов би тепер ріки, якби не міст, старий і чорний, яким користувались хіба, коли була повна ріка. Вважалося, що то панський міст, а не хлопський. Коні неохоче ступали по ньому, бо дуже дудніло . Довго стояв той міст, обмазаний чорною смолою, з якої вивітрився увесь дух, проте лишався чужим для Урожа. Так само, як Петро Безуб’яків. Міст не просто єднав береги Бистриці, а й притягував до себе вояків, котрі йшли на війну, усіляких дармоїдів і посланців з повіту, що ніколи не несли доброї новини, лиш самі злі: про набір у рекрути, про податок. Відразу за мостом починався лихий та чужинський світ. Петро міг би його пізнати і не так боятися, якби його взяли до війська замолоду. Власне, вже взяли, але сталося в Самборі чудо. Як поставили їх, рекрутів, перед касарнею, надійшов високий чин, такий високий, що його, видно, всі боялися. Крутив сивого вуса і дивися на сільських парубків, сам повний, на лиці червоний. Та потім ніби щось його штурхнуло, рушив просто до Петра і, спинившись перед ним, наказав:

— Дивись мені в очі!

Петро витріщився на нього, як жаба на полоза , здеревівши від страху, і не пам’ятає, що він побачив в очах високого чина, однак мусив щось побачити, може, вогонь. І ніби лемент заступив йому вуха. Усе змішалось йому в голові, але міг би присягтися, що виразно почув слова, сказані старшому над рекрутами: " То – наш. Най вертає додому." І направду Петро вернувся додому з папером, що не годен до війська, і всю дорогу від Самбора до Урожа пролетів, як птах.

Тепер він стояв спрацьований, по кістки в мокрій глині на своєму полі, під сонцем, що вже не гріло, і не знав, яка сила, добра чи зла, лишила його тут. Може, ліпше було не мати ні жінки, ні дітей, ні гризоти вбогого чоловіка, а мандрувати по чужих краях, стріляючи в людей, які боялися б його мундира. І врешті згинути ще молодим і здоровим. По тому, як вернувся, довго не міг спати вночі: боявся, що змусять сплатити "довг " за те, що пустили, за те, що "їхній". Ходив сповідатися до єгомостя, але не міг сказати йому усього. Уста деревіли, язик сох, а

перед очима мерехтів вогонь. Казав, що привиджується страшне і причуваються різні слова. Отець Антоній сказав " Бог — милосердний. Проси в Нього заступництва. А що до того, що причулося, то може бути злий дух гордині. Певно, сказано було: "Він – хорий". Сам подумай, хто ти, а хто – вони."

"Отче, наш рід проклятий, ви самі знаєте, що люди кажуть."

"Бог не проклинає, сину мій, лиш люди. А сила Божа, як сонце в небі, усім доступна, хто під неї стає. Йди додому й читай молитовник, найбільше Псальми."

Петро поцілував єгомостя в руку, хоч той не любив такого, і священик попросив:

"Чи позволиш мені написати про твою пригоду в книжці? Всі знають, що я записую, і тато мій записував перше цікаві бувальщини. Я не буду писати, що то про тебе. З часом хтось буде читати й довідається, що думали й робили люди в Урожі, і знайдуть для себе щось пожиточне . Подивися сам!"

Петро побачив грубу книжку, оправлену в полотно, наполовину списану.

"Нащо ви мене питаєте, отче ?"

"Бачиш, Петрусю, гріх писати про мертвих неправду, а про живих – ще більший гріх. Як я зараз від тебе чи від кого іншого щось запишу, а хтось потім скаже про тебе неправду, то її легко можна буде виправити, почитавши сю книжку. І вже нікому не повірю, окрім тебе. А коли вже нас не буде на світі, то правда про нас, урізьких людей, теж не завадить. У людей коротка пам’ять на добре, а довга — на лихе. Не бійся, Петре, як будеш добрим до людей, матимеш чисте сумління. А се — важніше. "

Не знати, чи допомогли слова отця Антонія, але Петро трохи заспокоївся, і старався як міг, аби стати в Урожі своїм. Однак, нераз його охоплював смуток від того, що світ такий тісний, аж тяжко дихати.

Із-за гір сунула темна хмара, і Петро боявся, що сильний дощ завадить скінчити роботу. Він почав швидко рити бульбу, однак не чувся затишно, бо з ріки повіяло, як з пивниці , сирістю. А ще було полудне , коли ніхто з урізьких не виходить ні прати, ні збирати плавник на березі, бо се час утоплеників. Можна побачити , як йдуть поверх води, плачуть, мокрі, дрижачі й сині. У полудне на ріці усе завмирає, не чути навіть, як шумить вода. Селу ніколи не загрожувала повінь. Найбільше, що могла вчинити ріка, це відломити кавалок городу. Петро мав поле за рікою, геть усіяне камінням, і город на другому березі, звідки треба було носити цибулю, буряки та все інше до горба, або фірою виїздити аж на роздоріжжя. Велика дорога розтинала горб, ділячи село на Уріж Нижній та Уріж Вижній, хоч насправді то було одне село. Насправді казали "горішній кінець" і "долішній кінець". Безуб’якова хата стояла в долішньому кінці, посеред села.

Орко закинув верету на плечі й пішов дорогою, бо на городі було мокро, а на горбі слизько, та й від мосту навіть ближче. Одразу ж побачив попереду себе двох чужих чоловіків, котрі, поки він рвав траву, перейшли міст. Були се якісь пани, у довгих до землі плащах, чорних капелюхах, і з наплечниками . У одного за спиною стриміло ще щось довге, ніби грубий патик, завинене шматою. Йшли помалу, видно, змучились, і Орко не посмів їх обігнати. Йшов на віддалі, аби вони його не зауважили. Ніхто ніколи не приносив добра до Урожа, тільки виносив з нього. Бідні люди ставали ще бідніші, та й багач на чомусь мусив стратити, зате було про що поговорити, а цікаві вигадували ще різні байки.

Подорожні щось між собою бесідували, наближаючись до роздоріжжя, і хлопець подумав, що вони, певно, лишаться тут, не підуть нині до Дрогобича. У такому разі вони мають зайти або до корчми, або до священика, або навіть до пана. Орко не збирався за ними йти. Корчма

була в долішньому кінці, а панський двір і попівство – у горішньому. Ага, могли би ще піти до школи, але пан вчитель за всі чотири роки, поки Орко вчився у школі, не мав гостей. Певно, волів сам їздити до когось.

Видавалось, що то невеликі пани. У вищого тріснув рукав на плечі, й звідти стирчало щось біле, а в другого ззаду причепилися реп’яхи. Та й пани не попхаються пішки аж зі Самбора. Тому до пана вони не підуть, лиш до корчми, а коли справи дуже кепські, то до єгомостя Антонія. Міркуючи про це, хлопець трохи повеселів. Вбрані подорожні були не по-хлопськи, і не по-жидівськи, як вбираються дрібні крамарі, скуповуючи на селі яйця, сушені гриби і старе шмаття. Пан всюди чує себе паном і йде сміло посеред дороги. Тому зі своєю веріткою хлопець не смів їх перегнати, і чим довше плентався за ними, тим здавались вони йому загадковішими. Не дивились собі під ноги, лиш поперед себе, навіть не звернули уваги на дуже високу дзвіницю, увінчану залізним хрестом з чимось блискучим посередині, так ніби вже її колись бачили і більше вона їх не цікавила.

Та раптом вони зупинились, а потім обернулись туди, де була Оркова хата, трохи скривлена від старості набік, наче прислухались до чогось. Ворони, що мокли на липах довкола церкви, знялися в повітря і страшно закричали. Орко теж став. Пани навіть тепер не зауважили, що він йде за ними, ніби той був невидимий. Або мали очі ззаду, й добре знали, хто він, раз дивились на його хату.

Ворони зібрались у тісний гурт і з криком полетіли в горішній кінець, а двоє подорожніх, постоявши хвильку, повернули у долішній. Настала тиша. Орко прислухався, може, дитина плаче, хоча мала ніколи голосно не плакала. Ноги йому затерпли, не від холоду, бо звик ходити босий до першого снігу, а від того, що від землі наче підіймалося щось значно прикріше від холоду. Помалу пішов до хати, майже певний, що сталася біда. Усе він бачив так, як впала би стіна, і бачив чомусь те, чого найбільше не хотів бачити. Уявив собі, як вмирала мама. Не хотіла вмирати, хоча була дуже змучена тяжкою працею. Якось Орко чув, як вона чесала його сестричку й говорила до неї: " Пощо чоловікові так

тяжко працювати? Чого він припнув себе до кусника землі, хоч міг би вільно ходити по світі? Ти думаєш, що усі так живуть? Ні, Орисуню, є люди як ангели: їм не треба гарувати з рання до вечора, бо все їм Бог дає." Розкладала перед дитиною образки і тішилися обоє. Тато усе це терпів, хоч видів, що мама збаламучена. Ніколи не кликала ні його, ні Орка оглядати тоті образочки. Хлопець почувався так, ніби вони з татом на одному боці,гіршому, а мама з Орисею – на другому, де все світле, тепле. Чи ж він не хотів би ходити по тих пишних садах, з райськими пташками на деревах, оглядати срібні палаци з золотими дахами, обіймати за шию веселих звірят? Але одного хотіння було мало: мусив вибрати щось одне, мусив мати в душі більше світла. Звісно, він не міркував так, як людина з розвиненими розумом та серцем, і , правду казати, помалу втрачав надію розвинутись уповні.

Усі члени цієї родини були пов’язані значно складнішими зв’язками, ніж те годилося б для селянської родини. І коли тато не перечив мамі, то не тому, що слухався її, а тому, що боявся ступити на світло. А Орко намагався їх усіх зрозуміти.

...Коли Орисю нарядили й поклали на столі посеред хати, й чекали на парастас , хлопець ще не усвідомлював того, що сталося. Доки в хаті стояв плач, а кожний із сусідів трохи поплакав, як то має бути, а ще більше додавало жалю, що у хаті був другий похорон за півроку, він навіть щось робив: давав коню й пацяті їсти, поміг принести лавки від сусідів. Найбільше боявся подивитись на тата. Потім настав спокій, і він вже міг дивитися на сестричку цілий вечір і цілу ніч, дотримуючись тієї неписаної бойківської книги мертвих, що підносить небіжчика над живими, аби ті могли змиритись колись зі стратою. Орко сидів на лаві між дорослими, і в голові у нього метались думки, одна страшніша від іншої. Він знав, що Орися помре, що вони з татом не зуміли повернути їй радість життя, навіть не пробували. Але не думав, що Орися буде сама-саміська, коли до хати увійде смерть з косою. Як їй було напевно страшно: у відкритих очах застиг переляк, а личко скривив біль. То вже потім все налагодилось, і очі вдалось закрити, але не цілком: залишились щілини, і тепер дівча ніби спостерігало за людьми якось

недобре: ага, тепер плачете за мною. Душа її літала по хаті, де ставало щораз тісніше, чекаючи, що на третій день явиться ангел і забере до раю, а тіло зоставить землі. Тато щораз підводився, виходив у сіни, а Орко боявся, аби за час його відсутності до нього не заговорив хтось чужий. Він весь був заглиблений у глибоке переживання смерті, з якою зустрівся уперше сам на сам. Смерть ще не встигла полишити хати, коли він увійшов туди пополудні, скинувши верітку на призьбі. Краще було б, якби Орися вмерла у сні, з усмішкою на устах. Краще було б, якби вона жила. Вони з татом урешті знайшли би для неї місце у цьому світі, навіть, якби треба було чогось позбутись, чи щось відсунути. Але вона в останню мить зазнала болю і настрашилась. Не раз уночі тулилась до тата, хапала за руку, коли снилось щось погане, і просила розказати байку про зайчика. Хлопець увесь занурився у спогади, які ще більше завдавали йому жалю, оплакуючи разом із сестрою маму, яку не мав досі часу оплакавати. Тепер вони були одне ціле – мати й сестра, і аж тепер мама дійсно вмерла.

Прийшов священик, почався парастас Голос отця Антонія зазвучав потужно, звертаючись не так до людей, як до Орисиної душі, з якою вже не говорили простою хлопською мовою, а церковною, незрозумілою і прекрасною. Це було так нестерпно, що Орко цілий затрясся, і його огорнуло надлюдське почуття вини, яке він не міг витримати. Але не міг крикнути, не міг упасти, лише захитався. Священик заспівав щось примирливе й лагідне: про дорогу, якою вони всі підуть, і перед очима хлопця постала заболочена дорога, звідки він звернув до своєї хати, а двоє подорожніх в мокрій одежі пішли далі. Через них, і через ворон, що раптово знялися з лип, він спізнився, розминувся з Орисиною смертю. І се мучило його сумління, хоч хлопець не знав, у чому річ, і ця мука під впливом магічного похоронного обряду, врешті прорвалась слізьми. Їх було так рясно, що він не міг навіть втертися рукавом. Сльози лились без найменших зусиль, як осінній дощ, і не скінчились по парастасі. Нарешті люди зауважили, що він плаче якось дивно. Навіть священик вернувся з порога і велів покласти хлопця на ліжко, а сам сів коло нього і пробував витирати сльози великою хустиною до носа. Хустка швидко намокла, а сльози текли далі. Хлопець не схлипував, не здригався, а

однак, по лиці котилися й котилися сльози. Священик взяв його за руку й зачав говорити:

— Бачу, що ти дуже любив свою сестричку, і її душі може бути смутно, що так за нею жалують. Вона піде на небо поміж ангелів. Кого Бог любить, того забирає до себе якнайборше ...

Однак Оркові ці слова видались не такими, які він потребував цієї хвилі. І Орисі, і мамі так само. Він вивільнив руку і ліг лицем до стіни. Не помогли й каплі з різким запахом, що прислав священик пізніше. Орка відвели до сусідів, пробували навіщось злити вроки. Настя Бабійка витерла хлопця подолом виверненої сорочки, покропила свяченою водою, аж тато не витримав:

— Не роби мені побліки , хлопче! Такий великий, встидайся!

Мовив то не зі зла, хотів Орка привести до тями не жалуванням, а гриманням. Не міг розірвати сув’язь між мертвою дочкою і живим сином, й се його страшило найбільше. Потім закляк коло тіла, й задрімав посеред забави, бо бойки мають звичай бавитись коло небіжчика після парастасу в "лопатки". Дивний, можна сказати, варварський ритуал, описаний, до речі, Михайлом Коцюбинським у "Тінях забутих предків". Били по спині когось, перед тим зав’язавши йому очі хусткою, дерев’яною ложкою або лопаткою, й мусив вгадати, хто вдарив. Як вгадував, то на його місце сідав той, хто вдарив. Мусив терпіти так довго, доки не вгадав. Можливо, та забава була не стільки для живих, скільки для душі небіжчика, що на той час перебувала в хаті. Були й інші забавки, які з часом стали діточими забавками, втративши своє первісне призначення..

Як би не було тяжко Петрові, він не смів перечити сміху на похороні рідної дитини. Мусив прийняти його як честь своєму дому, тішитися, що люди прийшли на похорон. У шумі, сміху, він задрімав у куті, схиливши голову на руки. Орка положили на печі в Бабійки й наказали пильнувати

коло нього дітям. Йому було душно і тяжко дихати. Повернувся так, аби нікого не бачити, а сльози далі текли з очей, стікали на солому, по якій товклися Бабійчині діти.

— А цього він плаче? – питала мала Текля братів.

— Тихо, я казав, що ’му сестричка вмерла!

— А цого вмеля сестлицка?

— Бо до неї прийшла Смерть, така в білій хустці і з косою. І по тебе прийде, як будеш нечемна. Ану, не лізь до Орка!

Хлопчики мали 6 і 8 років, й сиділи над Орком, що боявся порушитися, ніби вартові. Мати казала, аби наглядали за ним, щоб часом не увірвалося серце чи не потягнула кудись страшна нічна сила. Сама мусила сидіти при мерці, щоби люди не обмовили. Чулася трохи винною: треба було брати до себе Орисю на якийсь час. Але ніхто не просив її про це! А чи могла забігти подивитися, але тоді хтось би увидів, та й спитав себе, чого Настя ходить до вдівця. А Гриньо повидирав би їй всі патли. Виходить, вини в Бабійки нема, однак щось муляло їй у серці, забитому, ніби міх з половою, всілякими клопотами. Бо увиділа ту нещасну дитину з відкритими очима, саму, і ніхто не запалив їй смертної свічки. Була Бабійка жінкою ні доброю, ні лихою, з тих, що грубіють душею, як тільки обзаводяться дітьми й господаркою. Але єгомость сам попросив пригледіти за хлопцем, і чула себе гонорово.

Хлопчики воліли бути на похороні, бо там цікавіше: б’ють лопатки. Проте, боялись материного прута. Старший Дмитруньо, зав’язав Теклі очі, обернув плечима до себе, й взявши патик, сказав:

— Ану, Теклю, вгадай, хто тебе вдарить! Не бійся, ми будем бити легонько…

Їй не раз перепадало від старших братів, тому Текля принишкла, чекаючи найгіршого.

Дмитро вдарив її один раз:

— Хто тебе вдарив, кажи борзо !

— Ти.

— Хто – ти ?

— Дмитро.

— Тепер ти .

Так вони бавились ще довго, доки Текля не дістала задуже й не почала голосно плакати. Орко лежав нерухомо, часами провалюючись у щось сіре, холодне, тягуче. Чув якісь звуки, спів, що висотували з нього життя, і воно витікало зі сльозами. Він не хотів віддавати життя. Але мусив віддати дитинство. Ця ніч не зродилась у ньому, не зродила її й темрява, що спала на Уріж із заходом сонця. То була інша темрява, якої остерігалась звичайна людина. Вона виждала момент, коли хлопець був ослаблений, і увійшла в нього. І та безнадійна розпачлива музика, яка супроводжувала його падіння, допомагала йому вистояти, хоча від неї серце могло тріснути надвоє. І та забава при мерці. Без неї він міг піти світ за очі, туди, де свище вітер на мості, під яким шумить збурена дощами ріка, де в темних зловісних кущах товпляться нелюдські істоти. Якби він звідти повернувся, то вже не при своєму розумі. Одержимість вибухає серед смертельно втомлених людей, котрі вже не бачать сенсу в цьому житті, але ще бояться зникнення з нього. Смерть приходить тоді, коли судилося, а божевілля, одержимість розбуджують злі духи, коли людина втрачає віру в Божу ласку. І часом буває так, що один одержимий рятує ціле село, забираючи від інших людей біль, розпач і тугу. Тому йде від них. Ходить по лісах, полях, чужих селах, врешті

замерзає десь у снігу, і нема коло нього ангела-хоронителя. А може, тільки він його і має, бо не боїться ні пересуду, ні сміхів, ні вовків, ні глибоких потоків, бо в нього велика сила, а не звичайна людська слабість.

Набавившись, діти заснули коло бідного Орка, а далі повернулись Настя з чоловіком. Не мовили ні слова, загасили світло й лягли спати. Разом із ними увійшов дух багатьох людей, і втома цілого села, що після збудження від смерті малої дитини, нарешті вляглася, змирившись із цим фактом. Орко тихо схлипнув на печі й заснув, тримаючи в руці мокру шмату зі старої сорочки, яку дали йому витирати сльози.

У хаті коло тіла лишилися Петро і декілька старих бабів, яким не хотілося вертати через темне село додому. Петро ліг на ліжко, відвернувшись від труни. Очі йому зімкнулись, але найменший порух чи звук у хаті змушував чоловіка прокидатись. Хата, в якій надихали люди, тепер швидко вистигала. Бабці дрімали, похиливши голови на груди, але напруга не спадала, та особлива напруга, що буває в оселях, позначених смертю. Що б, здавалося, смерть маленької дитини, якій заледве виповнилось чотири роки, але вона зуміла вивести ціле село зі звичайного ритму, наче церковний дзвін, що звістив нині цю смерть, призначався для кожного жителя, незалежно від того, де його заставав: у полі, в колисці, за мискою пісного борщу, в корчмі чи панському дворі. То будівлі завше перед очима, а чоловік ходить, ховається в лісі, в темряві, в хаті, під землею...

На ранок, прозорий і чистий, прийшли найближчі сусіди, помолились, і розійшлися кожен до своєї роботи. Дитина — то таке... За старим не довго жалують : відмучився, нажився вже. За молодим — дуже, бо пропав робітник. А дитина... Про неї не знаєш, що казати: ніби й жаль, і ніби не жаль. Невинне дитя належить більше ангелам, аніж вітцю та матері. Тому Бог забирає його до себе, аби не стало на дорогу гріха. Так виглядає збоку, але той, у кого вмерла дитинка,не може довго зужити свого жалю. Тому священик не втішав таким чином нещасних родичів: нехай виплачуться, нехай зрозуміють, кого вони стратили,

може, то їхня провина — нелюбов чи недбальство. Хоч сам не мав дітей, та його обурювало, як заслабне корова, то біжать до лікаря. А як дитина — опускають руки. Лишають діточок самих у хаті, прив’язують за ногу до ліжка, або садовлять до бочки. Так і мала Орися вмерла сама у хаті. На цю мову в селі не раз єгомостю відповідали гостро: "Як має жити, то буде жити." Нерідко пошесть забирала багато дітей, хоч при доброму догляді могли б виздоровіти. На цвинтарі було доста маленьких гробів з маленькими хрестиками, і то виглядало, ніби хтось бавився у смерть. І ставало від того ще сумніше.

Але отець Антоній знав інше поводження з дітьми,бо сам виріс у любові й ласці, тому стримував свій гнів, намагався любити своїх людей , якими були. Старався помогти найбіднішим, але так, щоб не впадало в око іншим священикам, аби не судили його. Зрештою, мали родини, а він жив сам. Проте не хотів, щоб у селі мали його за святого: то був би встид.

Мав прийти увечері ще на парастас, а зранку відправив службу в горішній церкві. Прийшли на неї ті, що завше ходили. У хаті Безуб’яка було з одного боку напівурочисто, а з іншого – готувалися до завтрашнього похорону. Із самого рана у стодолі майстер ладив труну і чулися дражливі неприємні звуки. Орко, що перестав нарешті плакати, з червоними запаленими очима, пішов у берег нарвати коневі трави, й вертався через горб, бо не хотів нікого бачити. На мить обернувся до ріки, за якою світило сонце, на гори – і йому захотілось потонути в золотому світлі осені. Але серце нагадало про смерть, і він знову хотів заплакати, як учора, проте не зміг.

На призьбі сиділи чужі люди з Нагуєвич, їхня, здається, якась родина .

— Диви, як Орко виріс! – вигукнув грубий червонолиций чоловік.

Хлопець промимрив "Слава Йсу!" й поніс верітку до стайні.

— Зачекай, Орку, — спинив тато. – Я виведу Гривка попастися, а ти посидь коло вуйка Митра.

Тато був блідий і якийсь злий. Орко придивився до гостей: той грубий, певно, був Митро, а про іншого, старшого, тато нічого не сказав. Коло них сиділа ще якась жінка, теж груба, в темній хустці.

— Йди, Петре, йди! – махнув рукою вуйко Митро.— Ми собі з Орком побалакаємо.

— Тілько пам’ятай, що я тобі казав!

— Геть вдурів хлоп ! – зітхнув вуйко Митро.— Але я не гніваюся, бо стратив, бідака, за півроку жінку й доньку. Сідай, хлопче, межи нами...

Орко звик слухатися старших. Вуйко Митро не здавався йому рідним, але було цікаво. Ніхто з ним не пробував заговорити, усі жаліли, і раз у раз він пригадував похорон мами, коли не було кому нести труну, бо люди гарували в полі. І ніякого вуйка Митра не було.

— Ну, що, Орку, коли прийдеш до нас з цьоткою в Нагуєвичі, увидів би-с наш млин?

— А я видів.

Орко справді ходив з хлопцями на Різдво до Нагуєвич колядувати. А далі додав:

— Не знаю.

Сидів затиснутий між двома хлопами, як між шандарями , і стало йому душно.

— Маєш у Нагуєвичах родину, а не ходиш.

— А як би я вас найшов? – сміливо писнув Орко.

— Митро Кімаків. Називаюся Митро Кімаків. Маю ще кавалок лісу й пасіку на сорок пнів . Любиш мед?

— Ага.

— Виджу, що у вас біда. Чому твій тато не признався? Міг би хоч зараз вертатися до Нагуєвич.

— Так— так, — притакнув той другий чоловік.

— Але як не хоче, ніхто його не силує . Тілько ти мусиш прийти. Там наша родина на цвинтарі твій дідо, а мій вуйко. Прийшов би помолився на гробі... Так, я кажу, чи не так?

— Так-так.

— Ви тутка чужі. Усьо, що було, минуло.

— А що було, вуйку?

— Прийдеш – розкажу.

— Як тато позволить, то прийду.

— О, я забув, що ти ще за татові сподні тримаєшся!

Але Орка тоті слова не вкололи, бо якраз тато вивів Гривка зі стайні. І кінь схарапудився, побачивши чимало людей на подвір'ї. Одні заходили

до хати, другі виходили і стояли, розмовляючи між собою, позирали, з ким сидить Орко.

— Піду поможу, — сказав хлопець, але ноги у нього стали як з глини. Обидва хлопи ніби направду стиснули його й не випускали.

— Обіцяй, що прийдеш. В неділю.

— Орку! – крикнув тато.

— Добре, — пообіцяв хлопець.

— Пам’ятай, що ти наш, і ми від тебе не відступимося!

Орко вивів коня на берег, де ще зеленілася трава. Гривко тужно подивився на сонце, що гріло за рікою, де лишилася недокопана бульба й незрубана капуста, й зітхнув, як людина. Орко притулився до нього:

— Не знаю, що то за люди, Гривку, чого їм треба. Може, як ми вернемося, їх уже не буде. Не хочу йти до них, але мушу. Пасися, Гривку, ти, напевно, голодний...

Хлопець подумав, чи треба казати коневі, що той завтра повезе Орисю на цвинтар. І лиш подумав, перед очима постало те, що буде: як увійдуть до церкви, як вийдуть з неї, як паламар нестиме попереду хрест; той безперервний шум у вухах, усі люди зливаються в одне... Ті, що йдуть від хати, ті, що приєднуються згодом; одні завертають додому, і зовсім мало людей доходить до цвинтаря. Коли все скінчено, із серця спадає більший тягар, і на цвинтарі залишаються самі ті, хто буде плакати ще вдома. Усі живуть неоднаково, усі вмирають у різний час, але всіх ховають за звичаєм, який вважається найліпшим. Треба стукнути труною об поріг,як виносять, не можна брати води з криниці обмивати небіжчика, не можна замітати хати, ані розчісувати волосся, не можна нічого садити, бо зогниє. Мертві мають велику силу , і навіть

Орися вгнівається, й буде ходити, як щось не так зроблять: не покладуть писанку чи гребінь до труни, не будуть світили цілу ніч після похорону.

...За ніч Орися змінилася, пожовкла і стала ще мізернішою . Орко сидів на лавці, впавши від утоми в якесь отупіння. Ніхто не заводив . Бо не приходили свіжі люди, і вуйко Митро вернувся до Нагуєвич. Татове місце було порожнє. Мусив подбати про похорон, й з лиця йому зійшла чорнота. Усім наче стало байдуже до Орисі: берегли сили для похорону. Тому Орко, попри всі зміни, що зазнало тіло за два дні, не відпускав від себе жаль, громадив усередині й чекав, коли священик прийде на останній парастас. Надворі було темно від дощу. Коли жінки заспівали, те, що назбиралося, почало ворушитися і скубати за серце.

Ще нині лежу на катафалку,

Завтра ся забираю.

Не плач, родино моя дорогенька,

Що ся з вами прощаю.

Хлопець всотував у себе ці прості й зрозумілі слова, заплющив очі, аби цілком віддатися тужній мелодії, навіть не почув, як біля нього сів тато, мокрий від дощу, війнувши запахом зле випраної сорочки. Петро щось хотів його спитати, але син був далеко від нього, ніби не Орко. На катафалку лежала істота, зовсім не схожа на його Орисю, якій він ще позавчора розчісував біленьке волоссячко, а вона терпіла, хоч, певно, боліло. Як померла Марія, Орко був просто настрашений, і навіть не плакав, а Орися сиділа коло мами, перекладала образочки й щось тихо говорила сама до себе. Збоку виглядало так, ніби вони обоє з мамою бесідують. Він згадав той рух, яким дитина подавала картку мертвій мамі, і щось аж хруснуло в його голові. Петро закусив губу, аби ніхто не помітив. Утім, за вчора й за нині всі вже встигли надивитися на нього,

Орисю й Орка. Декому вони присняться вночі, і буде про що розказати: такі сни відхиляють двері до іншого світу.

Удень Петро пішов до стайні й виплакався добре Гривкові у шию. Стало легше. Вийшов надвір і стрінув єгомостя. Нахилився, щоб поцілувати руку, а той спитав:

— Як ся чуєш, Петре? А як твій малий?

Але Петро відвернувся, бо сльози знову почали його душити.

"А кажуть, що хлоп нечутливий, — подумав отець Антоній. – Чи то почуття вини, чи справді вони так любили сю маленьку дівчинку? Може, і те, і друге."

Йому теж було неприємно, бо мав знайомого лікаря, котрий міг би подивитися Орисю. Але отець, зрештою, як казали тоді, належав до свого стану, й мусив не допускати фамільярності, не понижуватись до іншого стану й не заохочувати до свого. Бо з того нічого доброго не вийшло б. Культура не виростає на голому місці, а потребує праці кількох поколінь. Попри все те, священик ступив до хати трохи збентеженим. Його стосунок до Петра Безуб’яка був такий самий як, приміром, стосунок дідича до священика. На тім порядку трималася світобудова, де кожен мав власне місце й не потребував чужого. Про соціальний бунт, революцію отець Антоній мав лише приблизне уявлення, тому й боявся їх більше, ніж страшного суду. Зазвичай духовні особи вважають, що матимуть на ньому якісь пільги. Їм важко відмовитися від цієї думки, навіть виявити який-небудь сумнів. У єгомостя не бракло часу на роздуми і читання, хоча книжки купував нечасто, і щораз рідше вибирався до міста, Дрогобича чи Самбора. Чувся несвойо у чепурних панських покоях владики Інокентія. Йому більше подобались убогі монастирі, де все просто, де в садах, оточених розваленим муром, розкошують в густій траві старі яблінки, а по стінах в’ється дикий виноград, особливо гарний восени своїм пурпуровим

листям. Коли все досконале, впорядковане, випещене, у ньому нічого не можна змінити. Попівський дім стояв у темному старому саду, посадженому ще дідом єгомостя, і отець Антоній не дав би зрізати жодної черешні, що з віком втрачала гілля і росла лише догори, а ягоди дрібнішали й дичавіли. Він не любив руйнувати, але й не будував нового, підправляючи те, що вважав за потрібне. Оскільки отець Антоній не любив змін, то чутливо реагував на небезпеку, хай навіть дуже далеку, і на чужих – незнайомців та гостей. І тим самим, не відаючи, уподібнився Урожу, тому темному старому організмові, що сам себе лікував, заривав у землю й оплакував. Увійшовши до хати, він поклав руку Оркові на плече і тихо спитав:

— Не будеш нині плакати?

Орко кивнув, що ні.

Отець Антоній подумав, як швидко в’яне у простих людях цвіт юності, і коли ламається голос у хлопця, грубшає душа і втрачається навіки краса, що мала би тривати вічно. Але не у всіх, ні. Орко довго відчував руку на плечі. Двоє людей, нагуєвицький багач і сам отець Антоній, звернули на нього увагу, тільки від вуйка Митра все стискалося всередині й завмирало, а від єгомостя йшло спокійне тепло. Він ще не розумів, що нині за нього змагаються дві сили, яких не повинно бути в тому світі, де панують сутінь, нужда й одвічна втома. Вважав це ознакою співчуття і вистояв парастас цілком спокійно, як по чужому небіжчику.

Уночі в хаті було зимно й неспокійно. Дяк читав псалтир, з якого ніхто не розумів ні слова, але цього потребувала душа, щоб могла приступити до вічного блаженства. Орко шкодував, що сестричка мусить бути тут, а не вже коло мами. Так буде й завтра. Люди кажуть, що душа мусить трохи побути на землі. Певно, Орися не може дочекатися, коли ангели заберуть її на небо.

Вважається, що небіжчика потрібно відпровадити, як годиться. Щось зроблять не так, і втримають його між людей, за що він може розгніватися. Це коли не покладуть до труни того, без чого небіжчик не обійдеться на тому світі. Тато кладе для Орисі образочки, трохи вже понищені, пару крейцарів, гребінець, писанку, аби інші діти на тому світі не дорікали, ніби не має нічого. Втішений, що про сестричку не забули, Орко засинає солодким сном, за спинами сусідів. Він став невидимий для них, розчинився у тій сумній ночі перед похороном, у якій більше втоми, ніж гострого болю втрати. Усе те відбувається з родичами небіжчика, і вони починають заповнювати порожнє місце іншим життям, дарма, що тіло, оточене шанобою і свічками, ще в хаті. І їм сняться гарні, віщі сни.

Утім, те, що приснилось Оркові тієї ночі, не було ні гарним, ні віщим. Він ніби йшов до школи, але чомусь повернув до панського дому, білого, доплеканого , з корчами руж на просторому подвір’ї. Брама була відчинена, проте він не насмілився туди увійти. У церкві озвався дзвін, ніби хотів його завернути. Хлопець знав, що пан дідич його кликав, і тому він тут. Але щось підказало йому, що вже запізно: пан щойно поїхав.

Чи можемо ми витлумачити цей сон за нього? Згідно теорії Фрейда, Орко прагнув змінити власне життя, перейшовши з-під однієї опіки під іншу, але не знав, як це зробити. Згідно ж учення Юнга, ворота означали вибір, ініціацію. Дім символізував розширення краєвиду, тобто світогляду, до чого хлопець не був готовий.

...Коли Орко прокинувся, був уже день. У хаті залишились тільки він, і Орися на катафалку. У цьому було щось страшне – сплячий хлопець і мертва дівчинка. Орко міг обізватись до сестрички, чия душа дивилась зараз на нього, але сама думка про таку можливість викликала в нього жах. Його заступив гострий жаль, як тільки хлопець згадав, що сьогодні Орисю віднесуть на цвинтар і закопають у землю.

Вікна позатулював сивий вранішній туман, з долівки тягнуло вогкістю. Орко був єдиною теплою субстанцією в нетопленій хаті, й ще більше скорцюбився під веретою, якою хтось укрив його вночі, заплющив очі. Боявся встати, порушити мить, що могла би з"явитись тільки у страшному сні. Щось тріснуло на всю хату і впало. Певно, глина відвалилась від повали , але до дверей було задалеко. Він знав, що мерці шкодять людям, бо самі вже не люди. Орко чув, як казала стара Петречиха, котра вмерла торік: "У мерців нема душі. Їхня душа на тому світі, і ними водить злий дух. Тому треба їх відганяти святим хрестом. То хіба подоба чоловіка, а не сам чоловік." Орко вчепився обома руками в хрестик, що носив на шнурку, й почав затерплими губами мовити пацір , плутаючи від страху слова. Та наразі хтось увійшов до хати і перервав молитву.

— Орку, — сказав тато, — вставай. Я приніс теплої води. Вмийся у стодолі , переберися в усе чисте і взуй чоботи, аби нас люди не обмовили. Хіба не чешися, бо буде голова боліти. Ти чуєш мене?

— Чую, — глухо озвався хлопець, шморгнувши носом.

Він встав і побачив, що тато дивиться на Орисю.

— Учора так виглядала, ніби спить, — зміненим голосом мовив тато. – А нині...

В Оркові ніби щось увірвалось коло серця і він вискочив у сіни.

"Ніхто ніколи пальцем не рушив Орисю, не крикнув навіть, а відтак великої потіхи з неї не було: смутна завше, не така, як інші діти. То чого мені за нею жаль більше, аніж за Марією? – думав Петро. – Що могло стати з тої дитини, якби не вмерла? Ні, мусила вмерти, хоч ми намагалися її вдержати. І тепер щезне без сліду."

Марія лишила слід. Ще носив сорочки, пошиті нею. Ще лежала в землі бульба і городина, яку вона садила. А донечка не лишила нічого. Він поклав до труни всю її одіж, навіть образочки, що купила для неї Марія. Петро був тяжкий на плач, встидався плакати на людях, але тепер заплакав: легко і недовго. Бо треба було вистелити сани соломою, аби не трясло труну. Отак від праці до жалю переходив Петро, а тоді знову— від жалю до праці. Не боявся, як Орко , бути сам коло небіжки. Страх у людині плекає потребу самооборони, і дорослий здатен його зупинити, не чекаючи, поки хтось се зробить за нього. Петро у сім років пережив набагато гірше, тому й гадки не мав, що син у чотирнадцять може ще чогось боятися. Він сприймав кожну смерть як меншу від тієї, що пережив найпершою. Від того часу багато разів проростала і пропадала трава. І все менше лишалось свідків тієї страшної події, але Петро нічого не забув, хоч і не мав наміру чинити помсти. Чувся винним і гіршим в Урожі. Не хотів багатства, не прагнув виставлятися перед людьми, бо знав, що ті йому нагадають про його рід і неславу.

Єдиним його родом був син Орко. З Маріїного боку не лишилось нікого: отець і мати повмирали у холеру, а вона на той час бавила дитину в Сторонні, у війта, і так врятувалась. Петро ще не усвідомлював, що їх тепер лиш двоє на світі, непотрібних нікому й чужих, бо Орися, його маленький пташок, ще лежала на катафалку, і тому їх було троє.

Волів у селі ніхто не тримав, і сани мав тягнути Гривко. Хресна ще доложила пару крейцарів, аби Орисі вистачило чим заплатити за перевіз на той світ. Усе було, як у людей. Священик добре спізнився, бо тяжко було йти через болото. Люди наповнили хату, сіни, чекали. Принесли хоругви з церкви, задзвонили. Орко стояв межи хлопців у новому сіраку й нових чоботях. Ті щось йому розказували, а він мовчки слухав.

Нарешті хтось доповів, що єгомость сповідає Волощука і невдовзі буде тут. Петро поплескав Гривка по шиї й накрив веретою, аби не застудився. Така сирість була, ніби від дощу. Світ увесь посірів від неї, зіщулився. Отець Антоній мав під пахою парасолю, понищену урізькими

вітрами, й часом мусив йти попід плоти, аби не втрапити до баюри . На дорозі не було нікого. У таку негоду тяжко робити на полі, але треба, бо кожного дня може вдарити мороз, і змерзнуть капуста й буряки. Ще треба йти на похорон, а тоді на цвинтар. Не те, що отець Антоній не звик до свого тяжкого хліба, радше, хреста, але змок і промерз до самої душі, і тільки хвороба або смерть звільнять його від нього. Міг би веліти, щоб Гарась запряг коня у візок, і приїхати. Але ні дідо його, ні тато того не робили. Не хотіли виглядати по-панськи. Це ще лишилось з тих часів, коли православні священики були темні, принижені й убогі. Будь-який гоноровий шляхтич міг вкрасти у священика доньку, зіпхнути візок з дороги, вдарити слугу Божого по лиці, а потім відкупитися в суді. Попівство і панський двір в Урожі завше були окремо, не помічали одне другого. Може, й добре, бо священик не мусив туди ходити. Але й помочі не мав. У Винниках був мурований костелик, до якого ходило кілька шляхетських родин і пані графиня, та відколи з’явився новий дідич, у ньому не правилося. Отець Антоній скоса глянув на білий панський дім, і по спині його проповз холод. Згадав, що в селі говорили про нового пана: ніби той не видить удень, але дуже добре бачить вночі. Для себе єгомость давно вирішив: є речі доказані, а є ті, що їх ніхто не годен доказати, і треба з тим змиритися. Він записував до книжки різні цікавини, але ніколи не коментував їх. Був хроністом, а не філософом. Тому й не піддався спокусі стати вище, ніж стояв. Отримав колись урок, після якого прагнув лиш одного: сховатися. Так і робив – зачиняючи одне вікно, потім друге, четверте, далі двері. Справа була не в страху, не самознищенні, не у вихованні, яке тоді ліпило з дитини одразу дорослу істоту без молодечого завзяття. Ні, він мав сумніви, хоча й не бачив того, з ким мав помірятися силами. Суспільний устрій був непохитний як фортечний мур. І тому він його не підпирав, не боронив, але й не прагнув розколоти. А інші прикрі речі були минущі, гинули в нього на очах. Були слабі, а навіщо боронити те, що приречене? По суті, до пастви отець Антоній ставився так, як вона ставилася до власних дітей: не шанувала, готуючи до суворого селянського життя. Тому так багато було маленьких могилок на Урізькому цвинтарі. Зрештою, діти мають нести маленький хрест, бо ще не встигли згрішити; вони

покутують за зло цілого світу: за байдужість, за вбивство, за несправедливість.

Долішня церква стояла на горбі, який на рану розтинала пряма дорога до Самбора. Проклали її за Антонієвого батька. Дорога поділила Уріж на дві частини, і тоді старі, первісні, звивисті шляхи почали занепадати. Дорога до Підбужа колись вела попід ліс, а на Самбір через гору Обочу, на яку тяжко було виїжджати, але їздили віками. Нікому не спало на думку розкопати гору. На новій дорозі графиня розбагатіла й поставила коло неї нову церкву Св.Покрови, ще раз розділивши село. Були просто горішній і долішній кінці, а стали — Уріж Вижній і Уріж Нижній, як у давньому Єгипті. Хтось із австрійських сановників узяв лінійку й поробив з Галичини самі прямі лінії й кути. Мабуть, ця геометрія служила порядку в державі, але батько не раз казав: "Пощо було то робити?" Пощо краяти вівсяний ощипок , коли легше ламати...

Минуло більше, як шістдесят літ, а на місці старих доріг й досі неспокійно. Дехто на тому місці має город – і нічого не родить, а котрий господар поставив хату на колишньому роздоріжжі, то мусить переноситися, бо худоба здише, і родина тяжко хворіє. Батько був чутливий до землі. Не рубав старих дерев у саду. І перший у селі посадив дерева, що тільки гарно цвіли, але не мали плоду, і навіть пару ялиць. То пани любили різні екзотичні кущі й деревця. Отець Антоній не мусив бувати у панському дворі. Якби він це зробив, то прирівнявся б до руйначів-будівничих Імперії, котрих не обходило, що про них думають люди, і як це відіб’ється на землі. Отець Антоній збирався жити довго, аби ніщо не тривожило Уріж, щоб не сталося чогось гіршого, бо у цілому світі занепадали любов і віра, усе котилося у пропасть. Таке промовисте слово – пропасть – пропасти – впасти....

Двері до церкви були вже отворені й горіли свічки. Добре би зайти на хвилю, помолитись, але священик і так вже спізнився. Той чоловік, кого він сповідав, не збирався вмирати. Був просто знесилений осінньою негодою. Завтра Волощук встане й почне робити полегоньку. Єгомость сам переживав такої пори занепад сил фізичних і духовник. Смутно

дивитися, як природа вмирає і земля пустіє. Серед ночі чув, як тріпається змучене серце, той людський дзигарок, що мусить добре ходити, бо від сього залежить життя. Починав молитися, але забував, плутав слова, як у дитинстві, коли читав на ніч молитву. Тато завше сварився за несумлінність та неуважність. Тепер отець Антоній на старість боявся, що забуде в церкві молитву, і матиме встид перед людьми. Бо Господь милосердний і знає, що слова – усього лиш слова.

Кінь тягнув сани з труною по болоті. Дивний звичай. Може думають, що так менше буде трясти, може, звичай ще з тих часів, коли люди не знали навіть колеса. Але труна закрита, цвяхи вбиті у віко, і котрась з жінок кидає слідом жменьку маку, і сплакнувши, вертається до хати прятати, замітати. Із Нагуєвич приїхав вуйко Митро з жінкою, привезли меду, сметани й сиру Оркові, бо геть змарніла дитина. І тепер обоє йшли за саньми, одразу за Орком і Петром, аби люди виділи, що мають порядну родину в Нагуєвичах. Потім Митрова жінка, Текля, взяла хлопця під руку, бо почав вслабати. І намагалась щось випитати в нього: на що вмерла Орися, і чому сама вмерла у хаті. Ліпше би їх тут не було.

Тато мусив далі вести Гривка, бо той чувся несвойо, харапудився від голосу отця Антонія. Ще його дивували сани замість воза, бо ж не було снігу й по фосах зеленіла трава. Після церкви Петро відітхнув вільніше. Усе було як у людей. Єгомость сказав гарне прощальне слово про бідну Орисю, котра буде на небі плести віночки вкупі з ангеликами, а її мама — тішитися, дивлячись на неї. За пацям, що продав, аби заплатити за похорон, Петро не шкодував: не любив, коли на очах ріжуть безневинних тварин. Добре, мав що продати, і не чувся послідним жебраком. Для Орисі зробили трохи більший хрест, бо вже не така мала дитина. Знав, що люди все одно обмовлять похорон, хоч би й не було за що.

Дорога на цвинтар була далека. Перше ховали на Границі, в долішньому кінці, а тепер – у горішньому, під Ласками. До Границі було ближче. На середині дороги почався дощ і всі пішли швидше. Трохи людей пішло додому, а кілька приєдналось до процесії. Дяк ніс

парасолю єгомостя, але не мав як відкрити, бо могла би зачепити за хоругву.

До горішньої церкви труну вже не заносили, відразу зайшли через бічні ворота на цвинтар. "Там уже не буде місця для Петра", — думали люди, дивлячись на яму, що ледве примостилася поміж могилами жінки й мами. Утім, Безуб’яку здавалось завжди, що він не буде лежати на цьому цвинтарі, такому непривітному й тісному. Він уже віддав йому жінку й доньку, хоча міг би порятувати. Праця висушує в чоловікові душу, як вітер з півдня.

Орко відвернувся, коли на біле віко труни впала грудка глини, більше схожа на болото. Цьотка з Нагуєвич голосно схлипувала, і це його розізлило. Чого вона плаче, як ніколи не бачила Орисі живою? Хлопця відтрутили люди, і він відступив поміж почорнілі хрести, наткнувшись на чоловіка в чорному плащі, що ходив по цвинтарі, читаючи написи на кам’яних надгробках, під якими була похована родина священика. Хлопець упізнав у ньому одного з тих двох, що бачив у день смерті Орисі.

Чоловік не виявляв жодної цікавості до похорону, проходжався собі по цвинтарі. Може, чекав на когось. Потім люди почали розходитись, а далі втікати від настирливого дощу. Орко з Петром повели додому коня, за яким волочились мокрі заболочені сани. Той чоловік, якого Орко пізнав по одежі, а не по лиці, сховався під дашок церкви, терпеливо чекаючи, коли перейде дощ.

ІІ. З н у д ж е н н я

Отець Антоній, закоцюблий і промоклий, пішов до ризниці перечекати, доки не засиплють яму, щоб запечатати гріб. Мусив шпортати ключем у замку сам, бо паламар поніс хорогви до долішньої церкви.

— Слава Ісусу Христу! – сказав йому раптом хтось просто у вухо, якраз коли він повертав ключ. Священик аж відскочив, бо голос був цілком чужий. Він обернувся і побачив незнайомця у чорному довгому плащі й капелюсі з дуже великими крисами. Одразу згадав, що дяк говорив про двох прибулих, які чомусь оселились у корчмаря Лейби. Якби вартували більшого, то пішли би до війта, або навіть до пана дідича, хоч той не приймав гостей. Так зауважив дяк. Очевидно, се був один з тих добродіїв.

Священик відповів, як відповідав кожному, поважно й урочисто:

— Навіки слава!

Завше легше мати справу з християнином, а не юдеєм, хоч урізькі жиди були людьми чесними й порядними, принаймні, дбали про своїх діточок незмірно більше, ніж його парафіяни. Звісно, єгомость нікому сього не говорив, і дотримувався певного дистансу з іновірцями.

На вугластому, трохи поморщеному від холоду, лиці незнайомця відобразилася подоба посмішки, досить приємної:

— Дозвольте відрекомендуватись – Юліан Стеблинський, фотограф і мандрівець. Милуюся вашою церковцею. Вона давніша за ту, що в долині, якщо не помиляюсь…

— Кажуть, що у сімнадцятому віці тут була похідна церква під час війни з турками. На тім місці поставили потім сю скромну церковцю.

Тут отець Антоній спохватився, що по крисах капелюха пана Юліана цебенить дощ, і той стоїть до нього майже впритул. Двері під натиском священика самі відчинились досередини.

— Дуже приємно, — згадав він світські манери, — Я – тутешній парох , отець Антоній.

Він опинився перед вибором: запросити до ризниці чужу людину,а чи ,перепросивши, піти туди самому. Але ніхто за ними не спостерігав, усі розійшлися з цвинтаря, крім двох хлопів, що насипали під дощем горбок.

— Може, зайдете на хвилю, бо дощ геть вас намочить? Я мушу тут побути, щоб запечатати гріб ще до заходу сонця.

І подумав: "Може, то якийсь злодій? Чи вбивця, що мордує священиків? "Чув про такі випадки. Християнське вітання може бути на устах і фарисеїв, і митників, і блудниць. Від того небо не впаде і земля не розколеться.

— Дякую за запросини! – погодився прибулець. – Я таки добре змок.

У ризниці було тісно й темно, і ще багато місця займав стіл, на який клалися різні святі речі.

— То звідки ви до нас прибули? – спитав священик, видихуючи надмір вологого повітря. Ніс йому заклало, й він не чув звичного запаху ризниці: пилу, старого дерева, ладану й воску.

— Просте питання, на яке легко як сказати правду, так і приховати дещо, аби вас не втомлювати. Найближча станція – Самбір, відтак Львів, Краків, Відень, Прага, Рим, Венеція... Народився я на кораблі, тож не маю Батьківщини у звичному розумінні.

— Пан єсть космополіта?

— Скорше, отче, світовий волоцюга. Пристав я до одного подорожнього, що має у вашому селі нагальну справу і тепер гадаю, що й для мене тут знайдеться діло.

— А що за справа, можна взнати? – трохи збентежено спитав єгомость, витираючи руки не зовсім чистим рушником.

— Мій товариш – корабельний агент . Він теж хотів би з вами, отче, зазнайомитись...

— Пощо ?

Отцеві Антонію здалось, що його гість скорчив кумедну гримасу:

— Ну, як офіційна особа до офіційної особи...

— Корабельні агенти для мене не є офіційними особами, — трохи остро відреагував святий отець.

— Тоді як християнин до християнина, — знайшовся пан Юліан.

— Вечірня буде за дві години.

— Я йому передам. Власне, той мій товариш не схожий на інших корабельних агентів. Мені так здається.

— Каже пан, що родився на кораблі? А мати й отець звідки родом?

— Як мило се мені чути! Той час, коли цікавились родовим корінням, уже відійшов навіки. А жаль! Мати моя вмерла на кораблі, що плив до Америки. Була вдовою по шляхтичу. Мене взяла під опіку з притулку в Гамбурзі одна порядна німецька родина. Обоє моїх прийомних батьків не живуть. По їх смерті я знайшов деяких своїх родичів у Кракові, але вони мені не сподобались, і я їм так само. Але прізвище у мене родове. Мене мати ще встигла охрестити на кораблі.

— Чим же пан заробляє собі на життя?

— Ет, то сим, то тим. Я ще хіба священиком не був.

Отця Антонія зачепили ті слова, і всю його легку приязнь наче вітром здуло. Хотів сказати щось остре, але хто знає, може, по тому чоловіку давно кримінал плаче, то ж ліпше не зачинатись.

А той засміявся:

— Перепрошую за дурний жарт! Насправді я є фотографом уже десь літ п’ятнадцять. Зараз подорожую по селах, що на порозі нового віку застигли, ніби мухи в бурштині. Треба зберегти їх для майбутнього. Як випогодиться, зачну робити тут світлини .

— Ви їх робите в кожному селі?

— Лише там, де підказує настрій. Треба чекати не лише погоди, а й настрою. Я б з охотою зробив ваш портрет, отче.

— Я вже маю світлину. І доста з мене.

— Ви ще не бачили моїх світлин…

— Отче, можете вже йти гріб печатати! – застукали в двері.

— Вже йду, Стефане!

Священик здивувався, що встиг зігрітись за такий короткий час. Він узяв із собою кропило, а фотографу дав у руки кропильницю, аби багато не говорив.

— Ви не повірите, отче, але серед моїх світлин можна знайти всі чоловічі типи!

— Усі?

— Ну, майже усі...Кожен когось нагадує: хто птаха, хто козу, хто лева або корову...

— А людей у вас нема? – ущипливо спитав отець Антоній, чуючи себе зараз ліпше, бо йшов сповняти свій обов’язок.

— О, людей так мало!

— Мені здавалось, що їх дуже багато, — сухо відказав єгомость, якому той фацет годився у сини.

У молодості він сам критично ставився до світу, доки не переконався, що найліпший зі світів — Божий світ. Раз Бог його створив і вподобав своє творіння, то так воно і є. Слова про людей, схожих на звірину, чомусь не зачепили священика, може, тому , що рослини, звірі, птахи – також Боже творіння, і так само страждають.

На давніх могилах не було вже хрестів, вони ледве спинались над землею. Отець Антоній проходив поміж них, як поміж інших, щохвилі хрестячись. Пан фотограф, тримаючи в одній руці капелюха, а в другій — кропильницю, чекав, поки священик відмовить молитву і скропить гріб свяченою водою. По свіжому горбку стікала борознами жовта вода. Дощ ставав щораз сильніший і, хоч отець Антоній носив з собою цілий день парасолю, жодного разу нею не скористався. І тепер ще й дяк забрав її з собою. Хоч би дітиська не поламали. Та парасоля служила йому понад 20 літ, бо, коли був сильний вітер, він її не розкривав. Міг би купити собі нову, але звик до цієї.

Аж тепер мала Орися залишалась цілком сама. Дощ робив цвинтар смутним місцем. Церква лишалася сухою всередині, з дерев облетіло все листя, а до мерців живим було байдуже. Священик хотів помолитись на гробах рідних і дружини, але не любив, щоб за ним спостерігав хтось

чужий. Минуло вже 30 літ, як Гафія лишила його самого й ніщо не могло її замінити. Священик-удовець мусить довіку вести чернече життя. Поруч нього йшов дивний чоловік, що плів усілякі небилиці і трохи справді нагадував своєю безпечністю волоцюгу. Тримав у собі якийсь зачаєний біль, втому, чим зумів розтривожити отця Антонія, котрий теж змучився, закляк. Гнила мокра осінь та неврожай на бульбу означали для Урожа більше похоронів, ніж уродин. Ся квіточка зав’яла першою.

— Я бачив, що ховали дитину. Так, отче?

— Так, дівчинка, чотири рочки.

— Чого ж вона померла?

— Мабуть, мала слабе серце. Матері тяжко працюють і виживають тільки сильніші діти. Такий закон.

— Який закон? – швидко спитав фотограф.

— Закон їхнього життя.Не Закон Божий.

— Хіба це одне й те ж?

— За багато літ я навчився дивитися на світ очима цих темних запрацьованих людей, щоб краще їм служити. А служити їм – означає служити Богу. На жаль, я не вічний, і не можу бути з ними стільки, скільки треба.

Він сам здивувався, що говорить незнайомому чоловіку ці речі, що не сподобались би у єпархії, втім, кому би ще міг сказати? Не мав коло себе жодної душі, рівної йому за розвитком, та й був досить старий, аби говорити сміло.

— Ви – велика людина, — помовчавши, обізвався фотограф. — Я хотів би, з вашого дозволу, показати вам свої світлини. Але ж ви геть мокрі, отче! Застудитесь!

— Так-так, — знітився священик. Йому стало встидно своєї мокрої старої реверенди і того, що не має парасолі.

— Ви знаєте, отче, — сказав йому навздогін фотограф, — я чую смерть, коли вона приходить до людей. У мені щось тоді спиняється, ніби годинник перестає йти. Мені здається, що Бог не посилає людині смерті. Він навіть про неї не знає...

— Ви, прошу пана, забагато фантазуєте, — буркнув священик. – Прощавайте!

— Але смерть ще далеко від вас, я певний!

На тому й розійшлися. Отець Антоній подався догори, стежкою, що вела на попівство, а його дивний співбесідник зійшов униз, не забувши зачинити за собою цвинтарну браму, за якою одразу починалась довга вулиця з низенькими хатами, що мокли під дощемне менше, ніж він. Плащ Юліана був тяжким від тієї небесної вологи, що спершу була цілком земною, а тепер знову повернулась на грішну землю. Цей кругообіг викликав асоціації з багатьма важливими речами, наприклад, кругообіг життя, кругообіг ідей, що ніби спадають з неба, і далі зазнають всіляких компрометацій та принижень. Ця думка трохи відвернула пана Стеблинського від понурого споглядання бойківських ґаздівств , і він незчувся, як дійшов до панського двору, не надто пишного і не такого вже неприступного, але поміж сірих хаток він виглядав, ніби голуб серед горобців. Не було в тій споруді нічого гідного жалю, тобто не свідчила вона ні про минулу славу підупалого шляхетського роду, ні про раптове багатство. Дім із чотирма білими колонами стояв на краю горба, а перед ним було розлоге подвір’я з криницею, службами і садом, що тягнувся аж до долішньої церкви.

Висока дерев’яна дзвіниця домінувала над цілим долішнім кінцем, а над самим Урожем домінували дві гори, між якими текла річка, швидка й каламутна через дощі. Погана погода для роботи, навіть нікудишня. Як селянин залежить від сонця, так і фотограф. Пан Юліан однак оглянув село і побачив, мабуть, не зовсім характерний тип сільського священика, якого застав зненацька, зіщуленого від дощу, оглухлого від цяпання крапель по покрівлі, беззахисного перед натиском чужинця.

Навряд, чи так пощастить з паном дідичем. Якщо той не захоче покидати своєї мушлі, доведеться увійти до неї самому. Фотограф був певний, що вийде так, як завжди: усі таємниці розкриває людське обличчя. Судячи з того, що казав Лейба ("Наш пан вдень не видить нічого, тільки вночі"), то був тип чоловіка-вовка. Він знав трохи цей тип. Так поводять себе часом нащадки шляхетських родів, яких становище зобов’язує, а статки знерухомлюють товариський спосіб життя. Вони не здатні перейти до іншого стану, де могли б досягнути більшого успіху.

Фотограф насунув майже на очі мокрого капелюха й пішов далі. Порівнявся з хатою, з якої почув у день свого прибуття смерть, і уява митця домалювала, як крізь жовту землю просочується вода, оточуючи маленьку дерев’яну скриньку, наче мертвий плід у материнському лоні. Здригнувся, але не зміг відігнати від себе цей смутний образ, тому наддав ходи, аби швидше опинитись у помешканні, де вони з Влодком зупинитись, щоби, як той казав, збаламутити ціле село. Хоч тим бідним людям і не було чого втрачати, однак вони з болем і страхом сприймали усе нове, байдуже, добре чи лихе. Від змін могли однаково оздоровитись, занедужати чи навіть померти ті, хто гнеться від подуву найслабшого вітру. Ніколи не мали спокою. Завжди потерпали від голоду, війни, панських жартів, і діставали жаданий спокій аж тоді, коли ховались під землю, і на хрестах здебільшого навіть не було написано їхніх імен, бо не чули себе цілковито людьми, лиш частиною роду. Кожен, хто приходив до Урожа, був для нього чужорідним тілом, скалкою в оці, бо найменші зміни могли призвести до катастрофи, про що могли оповісти ті, хто лежав не тільки на звичайних, але й холерних цвинтарях. І жодного проблиску надії в тих сивих, або чорних, на

світлині очах, хіба що в дитячих, котрі не встигли увібрати в себе понурі образи світу. Рідко вдавалось умовити позувати цих дикуватих аборигенів, щоби бодай так виділити їх із сущого. Фотограф хотів зберегти для історії обличчя найнепримітніших людей, бо примітні самі про себе подбають. У металевій скриньці носив найцінніші світлини зі своєї колекції, бо не мав власного дому уже віддавна. І тепер боявся, що його товариш по мандрівці за час його відсутності може зламати замок, бо ще добре не пізнав його. Втім, той так само боявся за свої папери. Мусили скласти іспит на довіру. Обоє мали дещо спільне у вдачі. Легко сходилися з людьми, проте наближались до них поволі, як умілі мисливці до полохливих звірят. Вважали себе неподібними до інших, навіть дещо кращими. Фотограф хотів зробити портрет корабельного агента, бо на світлині людина виходить не такою, якою себе уявляє. Однак той на разі не погоджувався, кажучи, що не має настрою.

Треба буде зазнимкувати ті три груші коло дороги, що посплутувались гіллям угорі. Без листя дерева значно цікавіші. Влодка не було в хаті, певно, у корчмі провадить свій інтерес . У невеличкім покоїку з двома ліжками і столиком, як у дешевому готелі, було зимно. Фотограф найперше розпалив у пічці, й став знімати з себе важкий мокрий плащ. Мало було надії, що сукно висохне до ранку. Горіло зле, дрова були сирі, але пан Юліан не був вибагливим щодо власного побуту. Міг би відкрити власний салон світлин у якомусь містечку, але сама думка викликала в нього смертельну нудьгу. Не любив заскакувати перед панями і панянками. Курок і овечок з поглядом змії мав у своїй колекції задосить, та й, по правді кажучи, з професійними курвами було йому цікавіше.

До покою увійшла кучерява дочка Лейби, мала Регіна, внесла гасову лампу, і щезла. З нею увійшов дух вареної капусти, й залишився. Юліан навіть не встиг попросити чогось гарячого, хоча б молока. Вечеря, видно, ще готувалась. Ривка на кухні гримала баняками .

Від лампи несло погано очищеною нафтою, аж крутило в носі, та й скло було закорчене. Дощ заспокійливо стукав по шибках. У темряві

розбишакував вітер, і, коли фотограф простягнувся на ліжку поверх перини, очі самі собою заплющились, й він поринув у напівсон, бо змерзле тіло пручалось справжньому сну. Він втомився не від довгого марудного дня, а від того, що проблукав весну, літо й осінь, і тепер потребував знайти якусь нору, де б його ніхто не чіпав. Чистенький покоїк, що виходить вікном у сад або у поле. Тільки не безлад і не хаос, не надто оголені злидні. Тиша, захищеність, запах домашньої їжі, вазонки, що цвітуть взимку.

...Отець Антоній відслужив вечірню, на яку поприходили найвірніші його парафіяни, усі такі старі, як він. Йому було легко зі своїми ровесниками, сусідами, з якими бавився колись у дитинстві. Розумів, що молоді не люблять тієї похмурої пори, воліють сидіти вдома у теплі. Мабуть, йому не вистачало твердості духу, аби боротись з осіннім знудженням своїх парафіян, як не вистачило колись, щоб прийняти чернечий сан. Чернець захищений від болячок цього світу і від страждань бідних людей, хоч, може, не кожен здатний витримати обіти. Найбільшим смутком отця Антонія було те, що він не віддавався служінню Господу так, як годилось, прислухаючись більше до голосу власного серця, ніж до голосу віри. Не рівняв себе до інших священиків, обтяжених сім’ями. Не раз ловив їхні зацікавлені погляди: хотіли спитати й боялися – як же воно бути одиноким священиком-удівцем?

У церкві палилося зовсім мало свічок, а паламар стояв з таким чемним лицем, що само по собі служило готовою відповіддю на можливу догану. Обличчя вірних, що присунулися значно ближче, ніж завжди, до престолу, не можна було розрізнити. Отець Антоній любив вечірню ще відтоді, як приходив сюди з татом за руку, а коли підріс, почав допомагати йому. Не хотілося йти з нагрітої свічками золотистої церкви, де від образів віяло лагідністю. Особливо полюбився йому той, на якому серед білих лілій лежав маленький Ісус. Той образ намалював на честь уродин сина священика майстер зі Львова, і хоч висів він у церкві, хлопець знав, що він тільки його. Образ був неканонічний, і перед храмовим празником Трьох святих, коли з’їжджалися священики, його знімали й переносили до дзвініці. Тему образу навіяла легенда про те,

як Матінка Божа сховала Ісусика поміж лілій, коли за ним гналися воїни царя Ірода. Троє старших братиків Антося вмерли одразу ж після народження, і тато вважав, що той образ зберіг йому єдину дитину. Його символічне значення полягало в тому, щоби сховати хлопця від смерті. І той справді лишився живий, продовживши на одне покоління вимираючий рід. Антоній ніколи не мав вибору, як інші люди. Повинен був залишитися в Урожі.

Отець Антоній був трохи містиком, бо від надмірної батьківської та материнської любові ріс дуже чутливим хлопцем. Та любов не була сліпою і він мав її колись віддати. Хоча Господь не благословив його потомством, він міг мати духовних дітей, своїх наслідників . Він ще досі не знайшов такого, бо хотів, щоб той нагадував його самого в дитинстві: чутливий, покірний, терпеливий, і головне, щоби знав урізьких людей і розумів їх. Тих, кому він допоміг вивчитися, поглинув світ. Скінчивши науку, ставали вчителями, урядниками, і приїжджали до Урожа, аби по смерті батьків спродати батьківщину: пару моргів поля, стару хату. А Уріж лишався таким як був: темним забобонним скопищем людей, що цілком залежало від волі кесаревої та волі природних стихій. "Не Господь карає за гріхи, — казав не раз сердито єгомость, — не Він послав дощ і посуху. Господь не карає, а випробовує." Просив не судити про те, чого не здатні осягнути розумом. Просив ділитися з ним тривогою, сумнівами. Якщо батько записував таємно, то тепер люди побачили, як перо молодого священика сочиться чорнилом, і їхні страхи, видіння, сни зникають у грубій книжці. Їм се приносило полегкість. А йому... Лишень Бог міг знати, як відіб’ється на душі отця Антонія таке вторгнення чужорідних, темних сил, надії, образів, піднятих із глибин свідомості багатьох людей.

У церкві, сухій, дерев’яній, просякнутій хвилюючим запахом ладану й воску, він чувся впевнено. Слова його осідали на стінах, затуляючи всі шпарини, хоч голос був не тим, що в молодості, але й церква всохлася, вросла трохи в землю, а мур, викладений довкола неї з округлих каменів, поріс зеленим мохом, що глушив краплі дощу і закликав вітер до порозуміння задля спокою мертвих і живих. Та друга церква в долині

була іншою, схожа на сироту, збаламучену нещирими людьми. Стояла по одному боці горба, розрізаного дорогою, і скільки її не замикали, не могли замкнути: на ранок двері виявлялись відчиненими. Отець Антоній купив у Самборі колодку й почепив на залізну штабу, аби хто чужий не поласився на церковне добро.

Ту церкву допомогла поставити пані графиня після того, як проклали нову дорогу, бо в людей не вистачило грошей.Не знали вони, що це місце виявиться неспокійним. Теперішній дідич не займався господаркою і не цікавився церквою. Не був великим багачем. А зубожіле панство – така сам прикра річ, як зубожілий хлоп. При них церква бідує. Єгомость мусив дбати аж за дві церкви, аби не розвалились, бо тоді його душа зазнала би великого смутку. Мав його й так задосить. Ходив до однієї й до другої, чалапаючи по вітрах, в болоті, і почав врешті слабувати. Зараз стояв у церкві й чув, як звідкись тягне холодом. Треба буде випарити добре ноги на ніч.

Кухарка Юстина, що варила обід для нього і двох наймитів, напевно, уже пішла додому. При єгомостю лишилися Гарась і Йосиф, обоє немолоді. Він їх пригрів, як вернулися з війська, стративши здоров’я. Йосиф у таку погоду сильно мучився дихавицею й не виходив з хати. Зараз лущив фасолю , а Гарась, що кривав на ногу, сидів коло нього, копирсаючи шилом старий шкарбан . Дивлячись на отих двох бідолах, отець Антоній чувся молодшим і сильнішим, а проте роки брали своє, і він не раз думав, хто буде їх усіх трьох заходити , як стануть немічними? Хто візьме на себе такий тягар? Не був священик суворим ні з наймитами, ні з парафіянами, а в таких батьків сходить лише найліпше насіння, а все інше нидіє й занепадає.

Не встиг відгриміти останній "Амінь", як двері до церкви отворились і вітер увірвався досередини. "Господи, борони й заступи!" – мовив про себе священик і перехрестив той вітер, що погасив кілька свічок. Люди, не встигнувши навіть обернутись, перехрестились слідом за ним, і паламар закляк на півдорозі. Він саме збирався гасити свічки, бо служба закінчилась.

— Закрийте двері, людоньки! – наказав отець Антоній, якому стало зимно, та й другий повів вітру міг наробити ще більшої шкоди.

Після того, як зачинили двері, люди не квапились розходитися. Декотрі ще молились й били поклони коло образів, кілька оточило дяка, що мав до них справу, а до отця Антонія ніхто не підійшов, і він ще гостріше відчув, як наступає довга самітна ніч у змаганні з недугою. Лиш вранці буде видно, чи він заслабне.

...Десь далеко звідтіль, на другому кінці села до помешкання у корчмаря Лейби повернувся ще один квартирант, трохи підхмелений, перечепився об стілець й з пафосом звернувся до пригаслої лампи із зачаділим склом:

— Де той світ, налитий сонцем?! Де квіт моєї молодості, де рай мого дитинства?

Фотограф Юліан, вирваний з нездорового післяобіднього сну, сів на ліжку й витріщив очі. А його товариш не вгавав:

— З безодні, de profundis, волаю до тебе, сонце! Поглянь на цей люд, що лягає спати в темряві і встає так само в темряві, котрий вже не мріє про рай на землі, де вічно сіяє сонце, і не треба ні чобіт, ні кожуха на зиму. Темнота надворі й чорнота всередині – ото є галицький хлоп. О, де моя кучерява юність, де моє перше кохання, Марися?

Фотограф не заважав Влодкові, лише кривився, коли той переходив на фальцет. То було вже не перше їхнє село. Влодко пригощав хлопів горівкою, але більше напивався сам. Бачивши се, пан Юліан тримався віддалік цих закладів. Зараз той впаде на ліжко й засне. Попри його підозріле заняття, можна сказати, навіть підле, фотограф жалів свого попутника, що жив з процентів, позаяк платили йому з голови. А труд то був вельми тяжкий, подібний до місіонерського: спробуй намовити хлопа, котрий по вуха вріс у землю, виїхати до Америки, де нібито на

деревах ростуть білі булки, а дороги мають підлогу, як у хаті. Про булки й дороги хлопи слухали, посміхаючись у вуса. Не сміли казати панові з міста, що той бреше, але, певно, так думали. Проте слова, що землі дають, скільки хочеш, і за неї двадцять літ не треба платити податків, ще й належиться на перших порах урядова поміч, викликали в них інтерес. Правда, тут Влодко часом давав маху, бо не тямив нічого в господарці. Скінчив лише п’ять клясів гімназії, а хоч би й вісім закінчив, не відрізнив би жита від пшениці. Як, зрештою, і Юліан. Агент з Влодка був не найліпший, але витривалий. Не міг всидіти за бюрком, сам казав. Хотів наскладати грошей і поїхати до Америки. Раз мав уже на пів корабельної карти , але цигани вкрали усі гроші на ярмарку в Стрию.

Коли Влодко нарешті заснув, пан Юліан попросив, аби вечерю принесли вранці, а сам випив горня чаю з трохи черствою булкою. Аж тоді згадав, що мав йти до священика, але проспав. На ліжку хропів Влодко, поширюючи запах алкоголю і мокрої нечистої одежі, і не було від того як дітись аж до самого ранку. Ривка попередила, що вночі по Урожі ходити небезпечно. Можна стріти когось такого, хто видить у темряві. Мабуть, подумав пан Юліан, тут водиться злий дух чи вурдалак. Він був тут недовго, тому не міг знати, що за страхи переслідують мешканців підгірського села. Такі речі його розважали. Раніше бував навіть на спіритичних сеансах, але на світлинах не виявлялось нічого незвичайного, окрім самих учасників, схилених над круглим столом.

Покій був маленький і низький, і коли фотограф ліг, не здогадався відчинити на хвилю двері, щоби впустити трохи свіжого повітря, через те снилися йому прикрі сни.

-De profundis, — пробелькотів уві сні Влодко, — dormio, dormivi, dormitum, dormire ...

Бідака мав уже під тридцятку, а латина залишилась його найжахливішим кошмаром. У його ровесників подібні речі зникли з пам’яті без сліду, а він все ще лишався дітваком . Оте дітвацтво

найбільше приваблювало у ньому. Чого гіршого, окрім дрібного шахрайства, можна сподіватись від чоловіка, що у сні повторює форми латинських дієслів? Юліан мусив у дорозі вчити його, що робити, аби не натирало ноги, де ставати на нічліг, щоб не бути ні задалеко, ні заблизько від тих, хто потрібен. Його ремесло теж вимагало терпіння, уміння переконувати, і виваженої порції лестощів. Здавалося, що вони роблять одну й ту саму справу, вилущуючи людей з монолітної сірої маси. Звісно, корабельний агент не читав ні Штірнера, ні Ніцше, і то добре, бо хтозна якого переродження зазнала би його бідна душа. Втім, Влодко був одержимий однією мрією – Америкою, і про неї міг би говорити безконечно, причому була Америка для клієнтів, і друга – для Влодка, з хмародерами і казино. Носив при собі англійську граматику, як стара панна молитовник, бо не мав часу брати уроки. Що ж, міг їхати до Америки! Не лишав тут нікого. Правда, Юліан теж не мав нікого рідного в Старому світі й міг хоч завтра їхати до Америки вчитись тамтешньої фотографічної справи, однак щось його стримувало. Боявся, що нова техніка може вбити у світлині її душу, як убили потяги дороги людей, а електричне світло – інтимність людського побуту. Не те, щоб він ненавидів поступ; просто люди змінюються помалу, і поступ виглядає щодо них чимось зверхнім, пригнічує своєю досконалістю. Тому Юліана потягнуло до скромного сільського священика, від якого віяло євангельською простотою. Він інстинктивно шукав захисту від цього згустку осінньої сірості, що дихав тривогою й смутком. Ще не знав, що відбувається зараз в Урожі від Ласок до Границі. А там панувала темрява, і дорогою та стежками заволоділи ті, кому не потрібне світло. Якби він подолав у собі нехіть до прогулянки під дощем, і здибав людину, то це не була б людина, а якби зустрів пса чи кота, то це б скоріш за все не були би звичайні пес і кіт. Отець Антоній записав цілу хроніку таємничих випадків, та ніхто туди крім нього не заглядав, і хоча з неї можна було б зробити якісь висновки, але поки що єгомость зробив їх лише для себе й не вважав за доконечне ними ділитись.

Отець Антоній прокинувся одразу після півночі. Старий дзиґар у вітальні натужно хрипів, намагаючись видобути з себе чистий звук. Однак щось у ньому заржавіло і слухати то була одна мука. Шукати

майстра – чистий клопіт, і єгомость боявся, що майстрові не сподобається дзиґар, а дзиґареві – майстер. Тепер отець Антоній прокидався часто від передчуття, ніби десь щось сталося, хоча ранок не приносив ніяких новин. Очевидно, у нього почалося старече безсоння: думки налітали й дзьобали його свідомість, різні думки, тривожні. Ніби й не мав за кого тривожитись, не було в нього нікого рідного ані по крові, ані по духу. Терпеливо діждався, коли замовкне дзиґар, і віддався на поталу настирливим думкам. Так робив уже віддавна: не пручався, не сердився, терпів, бо часом це тривало недовго – треба було лише причаїтися, лежати нерухомо, прикидатися мертвим. За пару годин сну недуга встигла оволодіти його тілом, і холод встиг перемінитися в гарячку. Завтра мав лиш вечірню, то міг вилежатися.

Потім згадав мандрівного фотографа, що хотів прийти до церкви і не прийшов. Ніби не виглядав на пустого балакуна. Пробудив цікавість, як і кожний новий чоловік. Отець Антоній трохи остерігався чужих людей, проте у глибині душі не боявся Господа. Боятися треба, вважав він, гріха перед людьми і Богом. Але не смів брати на себе чужі гріхи, недарма прожив шістдесят п’ять літ в Урожі й зрісся з ним, як одне дерево зростається з іншим, коли ростуть близько. Їх не можна буде розділити, бо всохнуть обоє.

Отець Антоній відчув, як холод підбирається до нього з-під розсохлої підлоги, і наче колись у дитинстві, затиснув у кулаках рукави сорочки і схрестив їх на грудях, сховавши під периною. Тато з мамою давно спочивали на урізькому цвинтарі, там же спала вічним сном його дружина. Ще трохи — і йому не доведеться прокидатись від хрипіння дзиґаря, бо стануть вони знову однією родиною.

Урізькі люди поснули раніше, бо до худоби треба вставати ще затемно. Тепер темніло рано і пізно розвиднялось. Сонце тієї пори року поводило себе так, ніби його не було. Люди тужили за ним аж до Різдва, коли повертало на весну і очі світлішали надією. Відлучені від землі, вкритої снігами, вони ставали чутливими до кожного промінчика сонця, до кожної прикмети, знаку, вбачаючи загрозу в найменшому порушенні

обряду. А від деякого часу тривожила і тінь, що падала з панського двору, мовчазна, потайна, незрозуміла, хоч, дякувати Богу, минулась панщина, поховали її під камінним хрестом у дерев’яній скрині— труні, вже буде кількадесят літ. Ще жили ті, хто бачив той похорон. Давніше був такий звичай щовесни ховати біду, символічно, ясна річ. Але той звичай занепав не без втручання отця Антонія, котрому набридло підтримувати забобони. То був його найреволюційніший виступ за все життя. Зрештою, біди від того не стало ні менше, ні більше. Життя залежало від урожаю, від природної стихії, а також від того, що намислили урядники. А отже, від них не залежало нічого, що зробило людей свідомими свого тягару і терпіння. Вони служили землі з охотою й пошаною. Вона була істинним їхнім Богом.

Священик врешті заснув, і тепер у селі спали всі. Окрім одного, хто не належав до села, і був тут чужим. Через нього, як вважали, коїлися різні погані речі, так ніби досі їх не було. Лише отець Антоній мав сумнів, бо був занадто м’якосердим, до того ж ученим. То він казав, що нехай пригадають собі старші, що в Урожі давніше траплялись речі далеко страшніші, і не лише в Урожі, а й у Нагуєвичах. І що єдиний спротив незнаній темній силі – молитва і обережність. А коли й ці аргументи не допомагали, питав кожного: "Чи заподіяв тобі, сину, щось злого новий господар маєтку? Якщо так, то я сам піду до нього і попрошу, щоби тебе більше не кривдив."

Єгомость уважав, що у селі хтось мусить мати тверезу голову, аби не допустити до біди. Пан учитель, єдина після нього освічена людина, практично ніколи не мав тверезої голови, у кращому випадку – похмільну. Якби його вигнали з урізької школи, то вже напевно не прийняли б нікуди. Жінка йому вмерла на сухоти, дітей не мав. Добре, що пив сам, не ганьбив себе у корчмі. Якось признався отцеві Антонію, що життя йому немиле. "А кому воно миле?" – хотів спитати священик, але втримався.

Зараз пан Гнат, єдиний учитель початкової школи, теж спав, випроставши довге, висушене горілкою, тіло на самітньому ложі, й нагадував скорше небіжчика, ніж живого чоловіка.

У панському домі світилося у трьох вікнах. Перше, що виходило на ріку, — у кабінеті пана Болеслава, нового урізького дідича. Друге – у покоїку ключниці, панни Емілії. А третє – у передпокої, де сидів дворецький Леонтій. Так було щоночі: троє освітлених вікон, троє тих самих людей не спало в панському домі. Решта служби мирно спочивала під їхньою охороною. Слуг не було багато, адже новий дідич не кликав до себе гостей, і сам не їздив з візитами. Був це час, коли шляхетська гостинність дуже підупала в нашому краї, як занепадало все те, що раніше живило шляхетську гордість. Дрібніша шляхта майже зрівнялась з простими хлопами, забувши про колишні привілеї. Єдине, чим вони різнились від інших, це прізвищами і завзятою вдачею. Усі слуги в домі були з колишньої ходачкової шляхти, й звикли товпитись коло своїх панів, як бджоли довкола матки, або як стадо овечок довкруг барана. І звісно, були прикро розчаровані, отримавши нового володаря, зовсім не схожого на аристократичну пані графиню. Власне, се вони оточили дідича страшною таємницею, зробили пострахом цілої околиці. Слуги люблять обмовляти своїх панів. Звідси, з панського дому, вибудуваного в стилі класицизму, на старому фундаменті, поширювались всілякі чутки, що, побувавши на кількох язиках, ставали зовсім неправдоподібними..

Насправді пан Болеслав мав безсоння через контузію на війні, й не виносив денного світла. А в селі люди працювали, доки їм світило сонце: від сходу до заходу. Попри все дідич вів дивний спосіб життя. Ключниця і дворецький теж мусили не спати разом з ним і за півроку стали такі самі бліді й сухі1, як їхній господар. Мусили так робити, бо залежало їм на даху над головою і на праці. Правда, пан Болеслав і платив їм більше. Леонтій та Емілія лишились від старої пані, котра переїхала до сина у Краків і дала їм найкращі рекомендації. Втім, не взяла з собою, значить, могла без них обійтися. Якби новий дідич не хотів їх держати, то не допомогли б жодні рекомендації: панна Емілія і Леонтій мали вже за

шістдесятку, а ключниця була ще й трохи горбатою. Обоє були самітні, без жадних1 родичів. Їм легше було пристати на ті правила, що оголосив новий пан одразу по приїзді: не пускати до нього жодних візитерів, тримати двері вночі відчиненими, й не спати тоді, коли він не спить. Правда, стара графиня мала теж дивацтва, однак пан Болеслав завдав великої шкоди власній репутації через той екстравагантний спосіб, у який зайняв маєток півроку тому. Приїхав з Лейбою на візку з крамом у заламаному капелюсі, запорошеній маринарці1, босий з наплічником, і в темних окулярах. Одразу показав Леонтію документи, бо управителя на той час не було вдома, наче знав, що без цього йому ніхто не повірить, й пожалівся, що ноги спухли й не влазять у черевики. Леонтій виніс мидницю2 із зимною водою й розпущеною в ній сіллю і попросив пана запхати туди ноги. То може, й не пасувало до покою, що вже позбувся трохи пишноти, бо найкоштовніші речі пані графиня забрала з собою, зате нагадувало зворушливу притчу про доброго самарянина. Солена вода помогла і, не виймаючи ніг з мидниці, новий дідич у присутності дворецького і ключниці оголосив свої вимоги. Його стриманість і гідність вказували на шляхетне поводження й добрі манери, та й на переконання ключниці, стара пані не продала би родове гніздо аби-кому. Пан Болеслав воював, а це піднесло його в очах дворецького. Служити героєві уважав собі за честь, бо сам теж був у війську і нюхав пороху. Але люди є люди, і не всі розуміють, як війна може примусити не спати ночами, боятись сонця і лишати на ніч отворені двері. Тим більше, що злі духи та одержимі ними опирі не зносять сонця. Трапилось в Урожі кілька наглих3 смертей, що збіглися з перебуванням дивакуватого дідича: хтось утопився в баюрі, когось знайшли на дорозі, а хтось умер по трьох днях, побачивши щось дуже страшне. Не було констатації факту злочину. Урядник із Підбужа обмежився поверховим оглядом і звалив усе на пияцтво, хоча Трофим Пукаляк вживав те зілля лише на великі празники. Панська служба вночі спала міцно, і сон міг зморити також дворецького й ключницю, котрі це категорично заперечували, твердячи, що їхній пан цілими ночами читає грубу книжку латиною. Правда, урядник їх не розпитував, але в селі плескали язиками і доносили все слугам. На господарці був ще управитель або економ, пан Білецький, що мешкав на фільварку у

Винниках, але він не мав змоги пізнати дідича ближче, котрий спав, коли інші працювали.

Усе, викладене вище, зовсім не було відоме фотографу й корабельному агенту, котрі мали намір нанести візит дідичу, вважаючи, що у такому глухому закутку се справить йому приємність. Було щось зворушливе у тому білому домі з колонами, куди провадила липова алея, що нею возили молоко і збіжжя до Дрогобича. Позаду будинку була тераса, яка виходила на стайні, комори, на ріку Бистрицю, а ще далі синів ліс, за яким влітку заходило сонце. Світ не починався з Урожа і не кінчався на ньому. Але тоді було багато людей, котрим Уріж здавався серединним світом поміж ворожими світами, звідки приходили злі духи, війни, урядники та різні баламути. Тобто Уріж був ніби затулений долонями Господа, як вогник свічки, однак всі знають, як тяжко уберегти той кволий пломінчик від сильного вітру.

Вітер найчастіше виривався з-поміж двох гір – Мабури і Ласок, й рідко випадала днина без вітру. Село продувало ще й на горбах, де люди селились, щоб їх не затопило. Влітку бували великі повені, що з’їдали цілі кусні городів. Так виглядало, ніби жителів Урожа винесло колись із гір водою і вітром, й вони вчепились у пагорби, пустивши там коріння. Найтепліше й найзручніше було жити під Дебрею, і там, власне, жив отець Антоній і всі його попередники — священики. У видолинку під горою було замало місця для широкої господарки, зате не ламало дерев у садку, не зривало гонти й соломи з хати, і не продувало наскрізь голову. Влітку там було темно від густого листя й вогко від потічка, що біг яром, порослим довгою міцною травою. Низька церковця притулилась до гори, і увесь цей закуток належав до Урожа Вижнього. Люди мали дві церкви й ходили одне до одного на празники, а по смерті опинялись на одному цвинтарі. Раніше цвинтар був і в Урожі Нижньому, та тепер від нього не лишилося й сліду. Там стояли хати. Недобре ставити хату на людських кістках, не буде долі, але якби цього не чинили, то де б жили, де сіяли, де садили бульбу?

Усе це пан Болеслав міг би побачити вдень, якби не його дивна хвороба. Проте він навіть не питався, що за село отой Уріж. Зрештою, пани ніколи не цікавляться ні легендами, ні забобонами, ні історією того люду, що звуть хлопами. Зате вони знають усе про власний родовід, привілеї, якщо звісно, вберегли родове гніздо, а не програли в карти чи не пустили за вітром нездарним господарюванням.

Пан Болеслав купив маєток у графині, для якої він ще був родовим гніздом, бо належав її батькові. Ніхто тут довго не втримувався, встигав щонайбільше виростити дітей. Коріння треба пускати в землю, а не в камінь. Вітер життя закинув пана Болеслава у цегляний дім на горбі, й вітер вив зараз у комині, свистів під підлогою, а по стриху щось двигтіло — може, бігали куниці, може, щось інше. Дідич сидів, притулившись спиною до кахляної печі, щоб за якусь хвилю знову сісти за бюрко, де на нього чекала єдина його приятелька – груба книжка в чорній шкіряній палітурці. Збоку стояла добре начищена,аж блискуча, гасова лампа з трохи опущеним гнотом, щоб не горіла без потреби.

Панна Емілія, ключниця, чатувала в сусідньому покої, сонно перебираючи пальцями порцелянову вервицю1. Хоч була й немолода, але чула дуже добре, і чула лише те, що треба. Крик сови надворі, тупіт куниць на стриху, виття вітру вона не зауважувала, зате найменший порух господаря і його подих відчувала так, якби він сидів перед нею. Вона була віддана не йому, а власному обов’язку. Замолоду збиралася піти в монастир, але це їй не вдалося з багатьох причин. Навіть тепер, на старість, берегла свої таємниці, одна з яких завдавала їй болю: чому ясновельможна графиня не взяла її з собою до Кракова, чи то була її воля, чи неволя? Часом, сидячи вночі, вишивала якусь дрібничку, завше двома кольорами: чорним і червоним, як вишивають у сих краях сільські дівчата. Але тільки кольори нагадували бойківську вишивку. Панна Емілія вишивала гладдю, а не хрестиком, заповнюючи весь простір червоними і чорними квітами, не дбаючи про композицію. То було її послання, розпачливий лист у безвість. Може, до свого минулого, може, до смерті, може, до Бога. Є люди, котрі ладні заповнити порожнечу чим завгодно, аби тільки хтось не заповнив її за них.

Панна Емілія прожила в цьому домі сорок років і те, що вона тут бачила, могла виповісти лише мовою рівних стібків, що утворювали безконечну мозаїку чорних і червоних світів. Нових слуг муштрувала доти, доки ті не ставали автоматами. Після того вони переставали бути для неї цікавими. Утім, невідомо, чи зараз у неї вистачило б сили для нових слуг, і тепер вона нагадувала стару мудру сову, що без потреби не здіймає галасу. У ліжку панна Емілія спала рідко, бо зранку мусила про все розпорядитись, а дві-три години післяобіднього сну не давали справжнього відпочинку. Але все ж то було ліпше, ніж доживати віку в якомусь убогому притулку на пенсію, що призначила пані графиня. Вона подарувала їй чимало чудових речей зі свого гардеробу, з яких ключниця носила лише сіру шаль із козячого пуху.

Життя поволі тануло, і голос панни Емілії ставав щораз тихішим. Можливо, вона бажала собі зникнути тихо й непомітно саме тут, щоби довго хворіти у шпиталі, де ніхто б її не провідував, навіть Леонтій, котрий нагадував про її старість частіше, ніж про свою власну. Дворецький пильнував уночі отворених дверей, тобто незамкнутих на засув. Мав при собі мисливську рушницю і чувся героєм. Пані графиня страх як боялась цієї старої рушниці, з якою Леонтій ще позаторік ходив полювати на зайців. Але вивихнув ногу й щораз більше терпів на радикуліт. Тому зброю тримав тепер для охорони господаря. Надворі бігали два здоровезні писька, спущені з ланца1, що теж було заходом безпеки. Леонтій мав у покоїку піч із плитою, де завше можна було щось розігріти й підсушити, і раз у раз заходив туди погрітись. А що звідти не було видно вхідних дверей, то він придумав хитрий спосіб: насипав під порогом попелу, який вранці непомітно змітав. Часом знаходив там дивні сліди, схожі на пташині й звірині. Хтось таки заходив уночі в дім і блукав по ньому. Чи виходив. Важко сказати, чи таке діялося ще за старої графині. Птах не відчинить тяжкі дубові двері, хіба що великий звір зрушить..

Тривалі нічні чування позначились на його старечому виду блідістю і глибшими зморшками. Втім, Леонтій багато їв і висиплявся вдень, тільки в голові його трохи баламутилось, і, проходжаючись у м’яких пантофлях

покоями , він чув то сміх, то шепіт, часом розрізняв окремі слова, а раз навіть почув дитячий плач. Дворецький був реалістом і всьому знаходив пояснення. Якщо душі померлих ходять, то хай собі ходять. Може, він теж буде ходити, як умре. То їхній час – ніч, але як господар вимагає від дворецького і ключниці не спати вночі, то духи мусять це зрозуміти. І Леонтій говорив до них: "Видите, що пан хорий, мусите троха потерпіти. Не женуть вас ні хрестом, ні свяченою водою, бо за життя ви самі були християнами..." І дійсно, Леонтій давав собі раду. Перше оповідали, що якась сила воювала в домі, скидала порцеляну з полиць, вистуджувала добре напалені покої, страшила челядь, а відколи Леонтій почав не спати, стало значно спокійніше. Правда, пані графиня в духів не вірила і карала слуг за вчинені збитки.

Старі будинки завжди балакучі. Чим більше людей жило в них і вмирало, тим у них неспокійніше. Страх супроводить цікавість, а надмірний інтерес призводить до нещастя. Можна з певністю сказати, що дім, у якому оселився пан Болеслав, зовсім не був пристановиськом злих духів, тільки місцем їхніх тимчасових набігів з Урожа, або з дальших місць, бо що, зрештою, для тонкої матерії відстань і час? Мабуть, Леонтій мав містичну натуру і ставав несвідомим дослідником невидимого світу духів, однак із живого чоловіка не зміг би вигнати злого духа, бо для того треба дійсно великої віри й самопожертви. Він не провадив записів, як отець Антоній, тримав усе в голові й мовчав, бо не мав з ким поговорити. Панна Емілія, як то буває з жінками, не хотіла навіть чути про видіння і потойбічні голоси. Дворецький був старший над слугами, але нижчий за пана управителя. Якби Леонтій вважав себе інтелектуалом, його обходили б засади соціальної нерівності, і він, напевно, став соціалістом. Проте Леонтій не читав газет і не знав, що у всенькому світі на ґрунті соціальної нерівності проростають червоні квіти терору. Словом, був він обмеженим, нерозвинутим політично чоловіком, таємним приборкувачем духів, котрий не усвідомлював небезпечності своїх вправ.

Так само пан дідич не усвідомлював небезпечності нічних посиденьок, а можливо, й походеньок. Зрештою, ніхто не владний над

хворобою. Не усвідомлювала чогось вельми важливого і панна Емілія, котра безпомічно вишивала на полотні свого життя однакові червоні й чорні квіти. Цим вона ніби співала собі колискову, бо ніколи не знала материнства й не почувала жодної ніжності до чужих дітей. Кожен мусить заплатити повну ціну за власну недосконалість, прийняти те, чого бракує, у вигляді страждань. Але відчуває це так, ніби йому пришивають частину тіла, якої не було раніше, і через те дуже важко навчитися нею керувати. Йдеться не лише про зазначених трьох осіб, легко окреслених автором, а й усіх, хто живе як у цьому домі, так і поза ним. Нема чого нарікати на долю: вона дбає про нас стільки, скільки потрібно, виконуючи усі наші неусвідомлені бажання. Звісно, можна тішити себе, ніби то вершиться воля Господня, а не наша нерозумна — аби знайти собі виправдання, коли нами керують інші люди. Не демони, не духи, не звірі, а люди, від яких ми залежимо. Щоб жити без них, треба мати на чолі печать ганьби, або святості. Але таких осіб дуже мало, і їм майже ніколи не вдається зійтися ближче. От вони добре розуміють, що таке знудження світом! Се нагадує, як казав один давній наш поет, громадську лазню, де кожному щось потрібно. Комусь гарячої води, комусь холодної, комусь двері зачинити, а комусь відчинити. Але й недобре, коли люди одностайні у своїх бажаннях, бо тоді їм вистачає однієї пари очей і одного язика на всіх. І тоді лихо позначеним печаттю. Їх найперших б’ють і розпинають на хресті. То не їхній світ, не їхнє життя: такими їх зробила воля Божа, до якої вони прислухались, а не воля інших людей.

Уріж, як кожне село, був моделлю світу людського, що як день, так ніч потопав у темряві. Однак десь мало існувати світло, вікно чи ворота до нього. Може, в очах маленької дитинки, що не усвідомлювала ще власних обов’язків щодо людей, близьких і далеких. Може, у блідих очах дуже старих людей, котрим уже нічого не належало. Може, в тузі за померлим, якого ніколи не побачиш, тому смерть завжди велична. А може. те світло було на горі Ласки, звідки світ здається таким, що може вміститись на долоні. Або в межі, яку треба перейти, щоб відділити себе від чогось. Або в снах, які несподівано змішують різні образи, слова, власну і чужу пам’ять. Частка світла присутня і в першій несмілій

любові, з якою треба ховатися від людей, аби її не забруднили ненароком нечистими помислами. Без цього Уріж був би лише мертвим осіннім листком, кинутим під ноги вітром життя.

Пан Болеслав пізнавав Уріж на свій особливий лад, як великий звір пізнає територію, не допускаючи на ній присутності рівних йому силою звірів. Ідеться про його майже доказані нічні прогулянки Урожем, коли він не обзивався на християнське вітання, а не обзиваються у тих краях на нього лише глухі або мерці, і через те міг бути запідозрений в інших тяжких гріхах. Чому панові ходити поночі селом по нерівній дорозі, коли у нього велике подвір’я і великий сад, якщо не з лихими помислами? Ніхто не бачив у темряві дідичевого лиця, лише закутану в темну одіж постать, і спинити його вночі, чи спитати удень про те, що він, власне, хоче, ніхто не посмів би. Хіба що отець Антоній, але той пообіцяв, що колись усе проясниться, таємне стане явним. Подумав про себе, що пан дідич живе за законами свойого стану й не зобов’язаний дотримуватись звичаю селянської громади. А це ще не означає, ніби він є таємний убивця. Значно важливіше для священика було б знати, чи пан Болеслав – християнин, або хоча б агностик з романтичною натурою. Але на се потрібен час. Отець Антоній належав до тих людей, котрі поволі наближаються до розкриття таємниць, бо їм подобається сам процес пошуків, як це буває у детективів. Він записував різні історії, і з цієї строкатої мозаїки мала б колись вималюватися картина світу, що зветься Урожем. Якби був одним з тих хлопів, що жили тут від віку, то не потребував би піднятися вище, щоб пізнати Уріж. Але його відділяли від села межа і той стан знудження, властивий людям певного соціального становиська, котрі не залежать від вітру й сонця, не орють, не сіють, але завше мають свій кусень хліба. Хлопи не відчувають так гостро переміни погоди, не слабують на панські хвороби – безсоння та серце, і простуда не вкладає їх до ліжка, коли в домі тепло, а надворі зимно. Більшість осіб вищого суспільного становиська не заглядають за межу, проте такий совісний сільський священик, як отець Антоній, принаймні, сприймав цю межу не як відгородження, а як відстань, з якої можна побачити щось більш важливе чи менш важливе. Більш важливим для себе він вважав те, чи відповідає життя засадам релігії, і

тому не був оточений колом підлесників та фарисеїв, через яке важко доступитися тим, хто дійсно потребує помочі. Двері в хатах замикали, але не від добрих людей, бо ті могли при потребі постукати чемно у вікно. Хто знає, що криється в темряві, за оборогом чи під стайнею? Недавня війна позбавила їх морального чуття. Тому кожен замикався вночі на засув, бажаючи мати право на приватне життя. Людина, як звір, почуває себе безпечно тільки у власній норі, і з цим треба миритися. Не має значення, хто ти: священик, учитель чи найбідніший селянин. Найгірше, коли тебе виганяють з нори. Відколи отець Антоній залишився сам, то боявся безпомічної старості. Як тільки чіплялася якась хворість, чекав найгіршого – лишитися в постелі між життям і смертю. Бачив чимало таких нещасних і в Урожі, і поза ним: недоглянутих, нікому не потрібних, з ранами на спині від довгого лежання. Недужу тварину позбавляли мук, а чоловік мусив їх терпіти.

Та коли сонечко світить, трава зеленіє, пташки щебечуть – зовсім по-іншому дивишся на світ. Як тоді, коли на Святу Трійцю ходив із процесією довкола церкви, благословляв святою водою поля, чи піднімався на Спаса до джерела на Ласках. Але загнаний дощами в темний покій, пропахлий воском, чувся зле. Часом гортав записи й одразу ховав у надійне місце. Нині етнографія не була в моді серед священиків, особливо, молодих. Ті говорили більше про політику, пописували щось до газет і часописів, але не думали про те, як утримати народ від неморальності, щоб той не розтікався по світах, не дусився від нафтового сопуху, не нищив ліси на тартаках, не наймитував на чужині. Священик на селі мусить триматися громади. Без неї він — ніщо. Однак на старості кожний лишається сам-саміський. Затиснуті, щоб не вирвались, між грубими палітурками, опирі, злі мерці, дідьки, висиджені під пахою з курячого зноска, панни з червоним волоссям, чорні коні з палаючими очима, відьми, втікаючі вогні, — то не було жадне марновірство, забобон, а байдуже зло, природу якого намагався збагнути не лише отець Антоній, а й новий урізький дідич. Але обидва нічого не знали про наміри один одного.

Коли когути1звістили ранок, пан Болеслав відклав книжку й нарешті зміг відпочити. Ще довго слова товпились у запаленому втомою мозку, мимохідь укладаючись в речення, яких не було в тексті. Втім, прочитав він небагато: очі боліли від штучного світла, мало того, варто було відняти погляд від рядка, і потім довго треба було шукати. Лікарі не могли нічого вдіяти, бо контузія спричинювала неухильне падіння зору і могла принести повну сліпоту. Але в голові давно ширилася темрява, огортаючи свідомість болючими хвилями. Життя — боротьба, і ся боротьба то згасала, то знову розгорялась. Інший давно покинув би се марне заняття, але пан Болеслав не мав духу покінчити з собою тепер. Хтось мусив йому помогти.

Слуги вважали його вченим чоловіком, котрий читав книжки незрозумілою мовою. Той, хто перебуває в оточенні книг, навіть коли він голий і босий, завжди виглядає шляхетно і викликає повагу. В нього — особливий статус, хоч він може й не вельми мудрий, може, навіть прикидається. Але таке ошуканство виглядає досить невинно, бо чимало людей живе на світі значно гіршим обманом, кривдячи інших.

Гірше, якщо слуги вважають, що їхній пан не помічає, що діється довкола, бо се зашкодить не лише йому.

Вже засинаючи, пан Болеслав, почув, як скрипить корба 2 у студні3, витягаючи воду нового дня, аби наповнити нею порожній посуд. Він же наповнився по вінця незгасаючим болем і терпінням на самотньому холодному ложі. І так уже робив півроку, заповзши до нори, де нарешті його ніхто не чіпав. Облаштувати се життя коштувало йому чимало сил. Але й то мало колись урватися, бо Господь призначив ніч для відпочинку, а день — для роботи.

III. НЕСПОКІЙ

Ніби Орися нічого й не встигла зробити на цьому світі, й покинула його з власної волі, зупинивши годинник життя, однак після неї

лишилось порожнє місце. І тому речі мусили зрушитись, пересунутись, аби світ міг жити далі уже без неї. Здавалося, Марія повинна була б залишити по собі значно більшу прогалину, яку важко залатати навіть через багато літ, однак вона була першою, а Орися – останньою стратою для родини. Петро почав боятися, аби з сином нічого не сталося, і цей страх змусив його не відпускати Орка від себе, оберігати від вогню, води, заліза і від хвороби. Серед ночі він прокинувся і вже не міг заснути, хоча похорон дуже вимучив його. Спав на лавці, а хлопець — на печі. Постіль, на якій умерли жінка й дочка, була порожня. Він не міг уявити на ній живого сина. Петрове тіло стерпло, але голова була свідома й готова зазирнути так глибоко, куди не варто нікому зазирати. То їхня робота, — думав він приречено. Вони мають на мене право. Їм мене бракує. Я не зможу їх обдурити. Вони ніби читають мої думки, і знають, що не хочу бути з ними. Зрештою, казав то нераз. Казав – і відходили. Але ще прийдуть. Нічого супроти них не поможе.

Кожного разу як в Урожі хтось вмирав наглою неприродною смертю, Петро боявся, що подумають на нього. Може, хтось і думав, але не смів сказати вголос, остерігаючись перед єгомостем, бо той дуже гнівався, коли напастували невинного. Мовив: "На те є урядник." А в урядників, звісно, кожна смерть – природна. Петро хоч зараз міг забратися до Нагуєвич, та про се не могло бути й мови. Тоді настало би пекло огненне за життя і по смерті.

Він не хотів про це думати, бо тягар страти гнітив йому плечі – ще не вихололо тіло меншої дитини. Ой, вистигло, уже вистигло...Що воно, мізерне, супроти студеної зими і зимного неба?

На печі, де мирно спав Орко, почулось бурмотіння, а потім хлопець тяжко зітхнув і сказав: "Так, прийду!"

— Що таке, Орку? – сів на лавці Петро, трохи врадуваний, що чує голос сина. – Ти спи, спи...

— У неділю, — мовив Орко, й настала тиша.

"Ні, небоже, я тебе допильную! – подумав Петро. – Тепер від мене не відійдеш ні на крок. Підемо обоє до єгомостя, висповідаємось..."

Це рішення трохи його заспокоїло, хоч отець Антоній безсилий проти найслабшого з них. Але йому можна дивитися просто в очі, й він витримає. Серце почало битися повільніше, і десь під ранок, коли запіяв сусідський когут, Петро заснув. Гривко мав доста сіна в яслах, і можна було встати аж коли цілком розвидниться.

А розвиднювалося неохоче, ніби сонечко знудилося дивитися на спустілу землю з неприбраним бадиллям, гострою непривітною стернею і чорними від дощу хатами. Що там цікавого?

Однак, для мандрівного фотографа сонце було важливе, і задля нього зійшло. Він устав досить рано, аби трохи перейтися на свіжому повітрі. Усім, що мав, пан Юліан завдячував сонячному світлу, яке ловив увігнутим шклом своєї камери. Він умів зупиняти час, і не тільки людський, але й час інших живих створінь, що їх люди плекали, аби потім убити; час будівель, які оберігали людей та отих живих істот. Наставала тиша, світ зупинявся, коли він знімав перед ним капелюха, кажучи привітно: "Се – я." А потім знову час знову зривався з місця, і йшов, як справний дзигарок.

Місце, в якому перебували зараз його душа й тіло, називалося Уріж і мало що для нього значило: через день-два буде інше село з іншою назвою. Проте воно залишиться на світлинах із зупиненим часом. Звісно, прогрес не дійшов до Урожа, але страх перед ним зменшився. Село лежало при великій дорозі, а не десь межи горами.

Вранці за кавою Юліан показав Ривці світлини, зроблені ним у Європі: жидівські типи, позначені біблійною шляхетністю, як на картинах Рембрандта.

— А пан може нам такі зробити? Маємо вуйка в Америці, — спитала Ривка. – Кілько1 то буде коштувати?

— Я тепер, так би мовити, на вакаціях2, і про плату не може бути мови.

— Але ж то праця!

Фотограф глянув у її чорні блискучі очі, в яких відбилася скромна обстава3 покою: круглий стіл, засланий зеленим гаптованим обрусом4 з китицями, простий чорний креденс5, невелике люстро6 на стіні, й посміхнувся:

— Коли я буду знову в Кракові, Відні чи Амстердамі, то покажу ваші світлини якійсь пані адвокатовій чи доктору, бо завше роблю відбиток також для себе. Добра знимка7 – реклама для мене.

— Багаті жиди не інтересуються бідними, — зауважила Ривка.

— А хто по знимці пізнає, що ви бідні? Я скажу, що ваш чоловік має млин, крамницю, що у вас чемна і вродлива донечка... А, може, у тієї пані адвокатової є синок. І я йому покажу знимку вашої Регіни. Хіба Бог не робить чудес, шановна пані? І що є ліпше від гарячого молодого серця?

— Правду кажете, — опустила очі жінка і сховала під фартушком розпарені червоні руки.

— То нехай пані вдягне свою найліпшу сукню з білим ковніром8, гарно вбере донечку й покличе чоловіка, і я зроблю вам спільний портрет, а потім ще портрет Регінки. І ви повісите собі світлини на отсій стіні в гарних рамах...

— Чому ви такі до нам добрі, пане Юліане? Виджу, ви не з наших...У сальоні з нас би взяли грубі гроші.

— Дуже просто, пані Ривко. Я – художник і, коли йдеться про гарну натуру, сам можу заплатити гроші. Цілу зиму й частину весни я працюю по різних салонах, заробляю гроші, а влітку мандрую світом. Ну, то добре, я повернуся десь о 12 годині, щоб ви були готові. Хотів би стрінутися з вашим дідичем...

— Він спить удень і нікого не приймає. Ліпше вам туди не йти...

— Чому?

— Ніхто в селі його не видів. Казав пан управитель, що то дуже хорий чоловік, а, може, навіть нещасний.

— Як хорий, то мусить чутися трохи нещасним

— Ну... ще кажуть про нього різні речі, але мій чоловік в тото не вірить. Якщо хтось дивно себе поводить, не має то значити, ніби...

У господині скінчилось повітря, і вона замовкла.

— А якби він прийняв мене й погодився позувати, що на те сказала б пані?

— Пан жартує...

— То моє ремесло – вмовляти людей: я — продавець, вони – покупці. Або навпаки. То ви, пані Ривко, кажете, що пан дідич хорий і нещасний?

Ривка була розумною жінкою, як це часто трапляється серед єврейок, і не забарилася з відповіддю:

— Хороба лиш додає нещастя нещасливій людині. Коли у мене вмер перший мій чоловік, я рік не виходила з кімнати, бо дуже його любила. Ми жили у місті, але місто мені стало немиле, навіть ненависне. Я хотіла вмерти. Та батько через рік віддав мене за Лейбу. Якби не зробив того, я би вмерла у тій своїй кімнаті. Я вже ходити не могла. Я так думаю, бо се пережила. А інші того не пережили, тому кажуть різне на пана дідича, хоч він не зробив жадного зла ні жидові, ні християнинові.

— А слуги він має добрі?

— Ще від пані графині лишились: ключниця та дворецький. Вони не сплять уночі, бо так він їм наказав, ні, попросив.

— Отже, має добрих слуг. А що кажуть слуги?

— А що вони скажуть жидам чи простим хлопам? Вони й купують все у місті, не в нас, хоч ми маємо незгірший товар, і дешевший..

— Так, звісно, я забув. Я не надто добре знаю тутешніх звичаїв, бо родом здалека.

— Я думаю, що пан одразу би оцінив того чоловіка, бо має пильні очі. Але все залежить від слуг, а ті не пустять... напевне....

Власне, до цієї розмови з господинею Юліан не мав особливого бажання знайомитися з місцевою аристократією, що до того ж була представлена однією особою. Але тепер подумав, що портрет, ледь окреслений Ривкою, когось йому нагадує. Він мав добру пам’ять на людей, бо запам’ятовував якусь одну рису з характеру чи обличчя, і завдячував цим своєму ремеслу.

Юліан вийшов надвір й зауважив, що небо вже досить розчистило йому дорогу до конче потрібного сонячного світла. Проблема була лиш у тому, що в темній хаті не вдасться зробити без відповідного освітлення

портрети. Він збирався працювати виключно на пленері. Стіни хати були обшарпані й не годилися на тло для родинної світлини, а краєвид тієї пори року був надто невеселий. Хіба що накинути на жердку килим або простирадло. Знайшовши вихід, фотограф з легким серцем спустився до річки й пішов за течією. Темні лінії мосту на тлі м’яких обрисів гір нагадували китайську гравюру, і чим вони ставали тоншими, тим разючішою була подібність. Під неяскравим сонцем світилася висхла трава, трохи каламутна вода бігла руслом, вистеленим дрібним камінням. З більшого, очевидно, викладений був мур довкола обох урізьких церков і підмурівок. Втім, це фотографа не надто цікавило: у природі він шукав естетику, а не функціональність. За рікою він помітив дві людські істоти, що шпортались на городі, хоча начебто всі польові роботи були закінчені. То Петро Безуб’як докопував з сином бульбу, чого Юліан не міг знати. Це могло би стати сюжетом для картини: він на одному березі, вони – на другому. Певна річ, об’єктив не міг би охопити такий простір. Так само неможливо зазирнути в душу людини і створити справжній її портрет. Це його трохи смутило: прикро, коли тобі вказують на твоє місце, твою недосконалість. Зрештою, завжди можна знайти щось непомітне й виставити його перед людські очі, щоб чиєсь серце зраділо або засмутилось.

Самодисципліна далася Юліанові, котрий уже двадцять літ тягав на собі знаряддя свого ремесла, досить легко. Ніхто його не розпещував у дитинстві, не заважав, не втримував, що могло викликати відразу до порядку. Він домігся гармонії ремесла й творчої свободи ще й завдяки м’якій вдачі й умінню легко сходитися з людьми. Ця глибока провінція Імперії нічим не нагадувала Європи. Але й Азії не нагадувала так само. Поступ тут спинився, як зупиняється ослаблий від голоду й утоми мандрівець. Спинився, задрімав і марить напівсонними видіннями про кінцеву мету своєї подорожі.

Юліан присів над водою у тому місці, де, певно, був брід: довкола виднілися сліди копит, наповнені водою, ніби уночі або на світанку річку переходили козаки чи гайдуки. Він би не здивувався, якби то були середньовічні лицарі на чолі з королем Артуром, бо руді кущі верболозу

приховували міст, а село і поле за річкою опинялись поза часом, і могли належати до якої завгодно доби. Якби він мав із собою камеру, то спробував би зняти небо, хоча це ніколи йому не вдавалось, бо у небі немає контрастів, як в оцьому жовтувато-сірому пейзажі, перетнутому чорною лінією мосту.

Незаведений учора дзигарок спинився, і се було прикро. Фотограф не знав, чи має ще час сидіти, чи вже не має.

— Пора до справ, — сказав собі Юліан. Дивно звучав його голос на тлі ріки, що шуміла й плескалась, зачіпаючись за плавник. Не так, як у помешканні, чи коли хтось стоїть поруч. Але люди часом говорять самі до себе і чомусь встидаються, коли хтось випадково се почує.

По обіді Юліан хотів зайти до священика, бо чувся винним перед ним. Відклав це на пізніше, щоби встигнути до школи й домовитись про групову світлину всіх учнів. Скаже, що це потрібно для виставки. Зрештою, у тім була частка правди, бо Юліанові світлини красувались у вікнах столичних і провінційних салонів багатьох країн, і він мав чимало нагород. Однак, у даній ситуації у своєму прим’ятому дощем капелюсі пан фотограф не виглядав на арт-майстра: село, тобто його найбільш шляхетна частина, судить по одежі, бо не їздить до Відня, і навіть до Львова.

У школі стояв гамір, а сам пан вчитель, Гнат Магура, курив на ґанку. Побачивши Юліана, відвернувся, погасив цигарку і зник усередині освітнього закладу. Гамір одразу стих. Фотограф трохи збентежився, але подібне з ним траплялось не раз. Люди у провінції зазвичай полохливі: остерігаються чужих, бо ті ніколи не приходять із приємною звісткою. Пан Юліан вийняв візитівку, видер картку із записника й написав на ній: "Вельмишановний добродію! Не смію переривати Вашої праці. Якщо Ваша ласка, зайду іншим разом. Мої поважання.(...)" Справу було зроблено.

Юліан був чоловіком педантичним у тому сенсі, що намагався описати всі ті місця, де бував. Але в сенсі іншому він прагнув створити картину світу. Камера – це лиш засіб, а не ціль. Це – інструмент світла, а що таке світло – Юліан про це навіть не смів думати, як дехто не сміє замислюватися над тим, що то є Бог.

Вертаючись назад, він побачив на вулиці свого товариша, котрий, відсвіжившись після вчорашнього, приступив до виконання обов’язків. Влодко бесідував з якимось чоловіком, що обтісував сокирою кілля для плота:

— Аби ви знали, Панасе, що в Америці вам не стачило би дерева, аби загородити пасовисько для худоби. Там натягують дроти, аби худобина не розбіглася. Але, як і втікне, то не біда, бо кожда штука має на вусі мітку.

— Ая1, дріт дорогий… Мені, аби кури в городець не лізли.

— Звісно, ви маєте рацію, шановний ґаздо. Та, якби ви мали триста курей, то тримали би їх в загороді.

— Пощо мені триста курей? – здивувався Панас. –Чим я їх буду годувати?

— А ви уявіть, що у вас стільки землі, скільки звідси до Підбужа. І то земля як золото – масна, чорна. В Америці президент, цісар по-нашому, просить людей, аби брали землю задурно2,а податки зачнуть платити аж через десять літ.

— А чого так?

— Бо Америка далеко. На кораблі треба плисти три тижні. Земля там добра, а людей мало. Нема кому пшеницю сіяти, буряк… Тому президент просить людей з цілого світу, аби помогли землю обробити. Усьо, що

знайдете в землі – ваше. А там, знаєте, золото можна знайти, або нафту...

— Нафту, кажете? – перепитав Панас, перемінившись враз на лиці: — Уже мій швагер3 втопився у тій нафті. Йдіт, не морочте мені голову!

І так вгатив сокирою, що розвалив стовпок надвоє.

— Якби-м найшов кип’ячку4 в себе на городі, то привалив би її каменем навіки, запечатав як гріб!

" Ага, — сказав про себе Юліан, — зірвалася рибка!" Він наздогнав Влодка.

— Пусте! – махнув той рукою. –Я вже маю на приміті кількох клієнтів. Ти звідки йдеш?

— Зі школи. Вчитель мав урок. Лишив йому записку.

— Нащо тобі той пияк?

— Мені байдуже, чи пияк він, чи ні. Хочу зробити портрет цілої школи.

— Для колекції?

— Угу.

Вони вже трохи притерлися один до одного й не встрявали до справ ремесла кожного.

— Завтра – неділя, підемо до церкви, — нагадав Влодко.

— Аби лиш добра погода була.

— Мусить бути, — з незмінним оптимізмом ствердив корабельний агент. — Моя права рука чує, що буде ясно. Ще в гімназії зламав на леду1. Тепер маю свій барометр.

Юліан кивнув, трохи заспокоєний. Світ великий, і він боявся, що не встигне його зупинити на світлинах. Чоловік, поки чогось навчиться, прогайнує кільканадцять літ, а там задля праці на повну силу лишається 20-25 літ, або й ні, як почнеться війна. Щоб мати вічну молодість, треба надто дорого заплатити, і то не Богові, а самому сатані. І то ще треба вміти його закликати. Юліан надивився чимало фіглярів, котрі видавали себе за слуг темних сил, і ставився до них з погордою. Як ,зрештою, до святош та фарисеїв. Блиск, барви світського життя світлини не передавали, тому й не користувались пошанівком у великих світу сього. Не передавали й вартості земних багатств. Чорне, біле й тінь між ними – оце й усе, що могла відтворити камера. Юліан боровся ціле життя із сірістю, бо не все залежало від майстерності фотографа. Правда життя була нещадною до його робіт. Йому залишалося лише зрідка вигукувати, як доктор Фауст: "О зупинися, мить чудовна!"

— У Америці немає болота...— зітхнув Влодко. –Правда, немає? То культурна країна.

— Можливо, і в цьому краю колись не стане болота.

— Як рак свисне!

— Прогрес і культура поширюються. А ти не боїшся, що ті, хто поїде звідси до Америки, житимуть так само, як тут? Побудує таку саму тісну хатку, працюватиме зранку до ночі... І повчитися не буде мати в кого, бо довкола будуть такі самі, як він.

— А що мені до того? – огризнувся Влодко. – Хай собі роблять, що хочуть!

— Ти ж там не був. Уяви, що все це обман, і такої Америки не існує, як немає Атлантиди чи Ельдорадо. А ти відправляєш людей невідомо куди...

— Чого ти до мене сікаєшся? Сам бачив світлини й мапи2 Америки.

— Не ображайся, Влодку, це я почав уголос міркувати. Просто уявив собі, як далеко може зайти обман, до чого може дійти людина. Зло має безмежні можливості, а добро...Сам знаєш, добро потребує видатків. Зло можна сотворити із самої злості, а добро вимагає тяжкої праці. Тому його менше на світі. Дуже нелегко відповісти добром на добро.

— Ага, як маєш багато грошей, можеш і добро комусь зробити. Але ніхто не поспішає. Я хотів позичити грошей на дорогу, та ніхто не побажав зробити мене щасливим.

Юліан ще раз переконався у наївності хлопця, і йому стало того шкода. Сам він заробляв лише на своє утримання, а за грубші гроші слід було пожертвувати літніми мандрами. Влодко мав примітивну і ясну ціль, й задля неї міг відправити людей туди, звідки вони не зможуть повернутися. Села вражали своєю убогістю. Втім, духовне життя могло розвинутися й тут. Щось мусило втримувати цих людей від цілковитого упадку, хоча би віра в життя позагробове і справедливість Божу. Варто було тут затриматися довше, бо всі села схожі одне на одного, як намистинки, нанизані на нитку прямої австрійської дороги. Та наш фотограф мав чіпке око й розумів: насправді несхожі. Не з точки зору етнографії, та й нею пан Юліан особливо не цікавився, бо звичаї, вишивання, пісні були й так жаданим скарбом для багатьох фанатів народності. Із одним таким, Ромком Зашківським, він провів колись два місяці в горах як фотограф. Той хлопака просто полював на старовину і ладен був розкопати свіжу могилу, аби вирвати з рук небіжчика

різьблений хрест. Ну, може, й не вдався б до такого крайнього засобу, але мав таке лице... Хрест побачив запізно, на катафалку в руках старого гуцула, і ніхто не хотів йому його продати, бо "дідо прийдут вночи", та й то "великий гріх". І на обличчі Ромка вималювався правдивий жах замість жадібності малої дитини, котра конче1 бажає мати для себе забавку, яка знаходиться в руках іншої дитини. Кажуть, що небіжчик по смерті тратить душу й робиться заздрісним до живих, хоч би то й були його кревні2. Мусять йому всіляко догодити, аби потім не надокучав. Дивні уявлення...

Куди вони йдуть, Юліан не думав: просто йшли собі дорогою й розмовляли, бо, зрештою, то була єдина дорога. Влодко, напевно, знову йшов до корчми. Так робив завше: перші дні ходив до корчем й під церкву, а тоді вже по людях. Та дійшовши до штахет, за якими розлігся великий сад, Влодко заявив:

— Я йду до дідича. Складеш мені кумпанію?

Витяг з кишені трохи понищену візитівку з написом "Агент Його Цісарської Величності", на якій був вимальований пароплав. Її показував сільським війтам. А з другої кишені витягнув ще одну з написом "п.Владислав Семчинський, шляхтич уродзонийЗ" і гербом. Хвалився, що стратив на ці предмети купу грошей. Бідний хлопець! Не був ні агентом цісаря, ні шляхтичем уродзоним, тому поліції показував більш правдивий документ.

— Як ти вважаєш, Юліане, котра годиться для цієї візити?

— Друга, — переконано відповів фотограф, — оскільки новий дідич, я чув, прибув здалека, й не може вивести тебе на чисту воду.

— Герб я придумав сам, — образився Влодко. – Ні в кого не вкрав. Орел, що несе в дзьобі маслинову гілку.

— Сподіваюсь, цей пан має почуття гумору. Однак він нас не прийме.

— А ми просто передамо візитівки. Як проспиться, може, запросить нас.

Юліан відзначив про себе, що той трохи нервується. Мав уроджений страх перед аристократами, та й не потрафив би догодити їм поводженням, бо де мав його навчитися? До того ж був чутливою натурою, одразу відчував ставлення до себе, і се йому мусило добре боліти. В Америці, чув, на таке не зважають. То демократична країна, не те, що набундючена стара Європа. Юліан мав купу різних рекомендацій, які теж мусив показувати скрізь у Старому світі. Проте найліпше рекомендувала його камера в дорогому шкіряному футлярі, біла сорочка з краваткою-метеликом, а часом шовкова хутка на шиї й артистичний капелюх, коли йшлося про романтичну клієнтуру. Натомість Влодко мусив доказувати кожному, що він чесний корабельний агент, а не шахрай. По тім, як справа була залагоджена, на клієнта налітали круки, що торгували нерухомістю, а Влодко умивав руки. Він досі не був у Гамбурзі, звідки відпливали на кораблі в незвідані краї його жертви, й не міг відчути їхнього страху і розпачу. Не знав, що багато з них спочине на дні океану, зашиті в парусину, особливо, малі діти.

— Цікаво, чого він не спить уночі? От що я хотів би знати… – мовив Влодко, відчиняючи хвіртку коло брами з залізного пруття. – Або він – пияк, або тут якась романтична історія.

— Безсоння, — відказав Юліан. – Таке буває внаслідок контузії, або просто пережитого . Я цілком міг його сфотографувати на фронті. Був би гарний привід, щоб почати розмову. А пуста цікавість, щоб ти знав, призводить до неприємних випадків.

— Слухай, Юліане, це просто візит ввічливості. Нам конче треба замельдуватися1 у найповажнішої особи на селі.

— Вистачить залишити візитівки у дворецького й не лізти в гості.

— Ти думаєш, буде інакше? Дідько з ним, аби лиш не заважав робити діло!

Вони пішли алеєю, що була чомусь незаметена, всипана мокрим тьмяно-золотим листом. Складалося враження, що ніхто не чинитиме їм перепон. Але насправді служба була шокована. Одні казали:

— То – перебрані поліціянти.

А інші:

— От нерозумні! Чим усе це скінчиться для них?

З вікна за ними стежила ключниця, панна Емілія. Вона сказала до Леонтія, який чистив рушницю по ситному обіді:

— Маєм гості!

— А крий тебе сила Божа! – роздосадувано вигукнув дворецький.

— Не бійся, то не великі пташки.

— Але й не зовсім малі, — придивившись до постатей нежданих гостей, буркнув Леонтій, згадавши шокуюче прибуття нового господаря. Тоді його врятувало тільки чуття на панську породу. З пана не може бути хама, як і з хама – пана. – Вже йду.

Він зашпилився2 на всі ґудзики, взяв на голову капелюха й послинив вуса, аби трималися відповідної форми. Голова в нього була вже сива, а вуса лишалися чорними. Попри все Леонтій забув, а панна Емілія ніколи не дозволяла собі дивитися на ноги мужчин, взути для повної паради

чоботи, й пішов відчиняти у повстяних капцях. В домі усі в такі взувались, аби не тривожити пана дідича. Леонтій помалу відчинив двері й став на верхній приступці сходів. Груди старого вояки напружились і випнулись так, ніби на них мчав загін турків.

— Чим можу служити, панове?

Влодко одразу знітився.

— Чи може прийняти нас шановний пан дідич? – спитав Юліан, подаючи візитівку. Влодко мовчки тицьнув свою.

— Пан дідич не приймає нікого.

— Дуже шкода, — мовив спокійно Юліан. – Але, можливо, він знайде для нас трохи часу іншим разом.

Така делікатність трохи спантеличила дворецького, але не зворушила. Пані графиня приймала усіх і була дуже цікава до життя. Зате тільки тепер Леонтій оцінив переваги спокійного життя.

— Прощавайте, панове! – мовив він дещо театрально.

На подвір’ї , незважаючи на полудень, панувала тиша. Тільки з коминів дому, флігеля й прибудови для слуг вився дим.

— От бачиш, — задоволено мовив Юліан, — ми все зробили як слід. Тепер слід чекати запросин, тобто вдавати, ніби ми їх чекаємо. А може, сей пишний дворецький убив пана, і тепер слуги раюють, як миші без кота?

— Добре, що на нас псів не поспускали, — здригнувся Влодко, показуючи на величезного собацюру, що вийшов з буди, брязкаючи довгим ланцом.

— Таке скажеш, — посміхнувся фотограф. – Псів не спускають на уродзоних шляхтичів.

— Знав би ти, що про того дідича в корчмі розказують...

— Але ж ти не побоявся!

— Бо в мене немає злих намірів, і він се мусить відчути.

Юліан здивовано підняв брови.

— Ну, добре, я ще вчора обіцяв показати священику деякі світлини. Заберу й піду.

— А я до корчми. Гадаю, єгомость не дозволить мені виголосити завтра у церкві проповідь. А жаль, бо ми з ним подібні... Він говорить про рай на небі, а я — про рай на землі.

— Бійся Бога, який рай у Америці?!

— Для мене, де свобода, там рай.

"Свобода там, куди ніхто не сміє заглянути — в душі чоловіка," – хотів сказати Юліан, хоча йому здавалось, що Влодкова душа не мала таких потаємних закутків, де можна було б тішитися правдивою свободою. Тому він подумав про свою, власну, свободу. Міг би хоч зараз зібрати манатки1 й піти зі села. Міг би виїхати з Дрогобича, не прощаючись. Ні, цього йому зараз не хотілося. Хіба піднятися на он ту лису гору і звідти подивитися на села, що тягнуться вздовж ріки. Але

мав цікавішу зустріч і не піддався спокусі, як личить зрілому мужеві, котрий обмежує свої раптові забаганки.

Бульбу викопали до полудня й розсипали у стодолі, аби підсихала. Потім пообідали з того, що вчора принесли сусіди. Петро подумав, що ще день-два і про їхнє горе всі забудуть, а йому треба буде напитувати якогось заробітку у дворі, аби не відлучатися з дому й не лишати Орка самого. Хай піддужчає хлопець, аби не вхопила його та хвороба, що скосила жінку й доньку. Йому кортіло ще на полі спитати Орка, чи не банує1 він за сестричкою, але син зарився, як кертиця в землю, не дав до себе діткнутись2 ні словом, ні поглядом… Хотів перебути свій жаль сам. Їм би зійтися, але кожен терпів від сумління й чувся винним у тому, що Орися вмерла, будучи сама в хаті. Петро не знав, що робити. Ходив по оборі, приніс води, а Орко мріяв лиш про те, щоб сховатися на печі, впасти у забуття, як тоді в ніч похорону. Але було ще рано, тому він сидів у хаті й дивився у вікно, як любила дивитися Орися.

— Слухай, Орку, — сказав батько, входячи до хати з наруччям3 дров. — Зараз я переберуся й піду до управителя, а від нього до єгомостя. Замкнися на засув, і хоч би хто, окрім мене, кликав, не відзивайся. Або піди до когось з хлопців.

— Я тут лишуся.

— Напоїш Гривка й даш йому трохи вівса.

— Добре, тату.

Не міг його взяти з собою, хоч ризикував. Люди будуть на них обох дивитися з жалістю. Орко все його слухав, і буде сидіти сам. Петро вбрався у празникове, наклав на голову новішого капелюха й пішов. Його гризла думка, що вже за тиждень він почне забувати те, що сталося. Трохи пізніше, ніж інші, але забуде свій жаль. І може, Орка більше не покличуть… Надворі було ясно, майже без вітру, вже йшлося

про зиму, і Петро відчув, що нині ним перейдено якийсь рубіж. Лишалася нудь4, але вже потрохи розбавлялася надією. Його тягнуло з хати, до поважної розважливої бесіди, і був лиш один чоловік, що міг її вділити, — отець Антоній. Бувало, Петро тупцяв на стежці коло попівства, однак не насмілювався увійти.

Та перше мав зайти до управителя, себто не до нього, а до панської кухарки, Карольки, що була зв’язковою між Петром і паном Стефаном.І хресною Марії Не раз допомагала Петрові дістати зарібок: щось відвезти, щось привезти. Ремесла Петро жодного не знав; умів робити те, що кожен чоловік на селі.

Каролька собі спочивала, управитель з жінкою поїхали до міста провідати дітей і мали вернутися аж завтра. Була схожа на кітку5, що розпарилася на печі.

— Нич6 тобі не обіцяю, Петрусю, — зітхнула вона, розпитавши перед тим за Орка. – Нібито треба вивезти гній у Ставища і розтрясти, але то на другий тиждень. Я скажу за тебе…А ти ліпше розкажи мені, що то за пан сидить у корчмі й говорить про Америку….

— Я в корчмі не був, але завтра спитаю людей коло церкви. Може, єгомость щось знає.

Вона заглянула Петрові в очі та не посміла спитати, чи дуже банує він за Орисею. Мала спершу нещасливе життя: тато з мамою рано померли, чоловік був пияк, єдина дитина вродилась неживою. Потім стало ліпше. Її Павлуньо втопився у баюрі, а вона пішла за служницю до міста. Навчилася добре варити їсти, вже десять літ куховарила в панському домі, і не нарікала. Навіть мешкала тут. У свою хату пускала на комірне1 молоді пари, й мала трохи наскладаних грошей. Орка дуже любила, але Маріїна смерть її настрашила, і тепер вона рідко до них заходила.

— А що, Петре, — раптом сказала вона, — якби ти поїхав до Америки. Як я ще служила в урядника, то його брат посилав звідти щомісяця поштові картки. Там доми такі високі, як наші Ласки.

— І добре йому там було?

— Добре. Мав чисту роботу, в банку. На знимці виглядав як великий пан. Там багато наших. Син пана Мацея збирався поїхати туди.

— Мені зараз не до того, — буркнув Петро. – Жебрак — всюди жебрак. Від мене мій рід відмовився, самі знаєте, за що.

— Але ж приїхали з Нагуєвич на похорон Орисі.

— Я їх не просив!

— Видно, хочуть помиритися з тобою. Вони багаті й бездітні. Я би на твоєму місці дала Орка повчитися якогось ремесла, бо господарка мала, вас не виживить . Я могла би з паном управителем порадитися...

— Не хочу хлопця відпускати від себе. Де він, там я, — якимось незнайомим голосом відрізав Петро, аж сам подивувався, що так сміло говорить. Бо його думка нарешті визріла. – Мушу його боронити від злого, доки не помудріє.

Каролька аж рота відкрила:

— Ти все був не такий, як ми, Петре. Чого не прийшов з Орком?

— Бо ще йду до єгомостя, вже за порадою.

— Наш єгомость – бідний і старий.

— Але мудрий!

— То так, — мусила згодитись Каролька.

Вона збиралась передати для Орка кавалок пляцка2 з яблуками, але тон Петра їй не сподобався. Ця жінка любила, аби з нею говорили лагідно й не перечили, бо вона таки чимало зробила для похресниці: дала перину у віно3 і дві великі подушки, бо воно, бідне, було голе й босе. Втім, її небіжчик Павлуньо тримався з нею остро: збивав не раз на квасне ябко4. А господарі, в яких вона служила, трималися з нею гордо. Ніколи їй не щастило піднятися над чоловічою статтю. Тому вона мовчки ображалася.

Петро йшов у горішній кінець і все в ньому кипіло. Хитра баба! Ніколи не скаже просто, що їй треба, а хоче, аби їй стояли в ласку5. Тепер, коли за півроку Петро стратив жінку й дитину, йому ніби відтяло одну руку й одну ногу. Хто-небудь міг його звалити. Мусив ставати міцнішим, ще дужчим, ніж перше.

Колись міг лишати Марію з дітьми на місяць або й два, аби поїхати на зарібки, але ніхто не знає, як він тужив, як боявся… Прожив тридцять і шість літ у вічній тривозі, борючись з ненавистю до людей, які пам’ятали, хто він. Марія все казала: "Мовчи і роби так, аби ніхто не посмів подивитися на тебе криво. Без людей – ми нічо." Він хотів кудись переїхати, а жінка твердила: "Рідна земля – ніби мама: ніде так не є добре, як коло неї."

Петро не помітив, як дійшов до горішньої церкви і цвинтаря, огороджених кам’яним муром. Сонце зайшло. Небо заволокли хмари, і на його тлі чітко вирізнялися почорнілі дерев’яні хрести і нові, білі, ледь торкнуті негодою, поміж зів’ялим бур’яном. Він піднявся на горбок через хвіртку, якою йшли провідувати померлих, і ноги привели просто до могили Орисі. Ліпше би не йшов, бо все те, що назбиралося в ньому за цілий день, розгорілося ще більшим жалем, і він вибухнув плачем. Ціле

життя він прагнув миру й спокою, такої долі, як у всіх, однак ті, хто любив його, мусили терпіти разом з ним. І вже пізно кудись тікати. Хіба до Америки. Чень1 за морем його не досягнуть....

Коли він піднявся, то згадав, що не помолився за душу своєї донечки, котра , може, зараз тулиться до нього. Вмерлі чують живих, але чому живі не чують мертвих? Не можуть з ними говорити. Він би поговорив з Марією, спитав, що далі робити їм з Орком, чи довго їм терпіти оте немиле ставлення до них, як до чужих... Та смерть поставила між ними мур. Здається, ще Орися тягне до нього ручки, ще чути її подих, запах, але то вже недовго. Петро змовив "Отче наш" і "Богородицю". Не мав як провідати Марію, бо стало невидно. Смерк впав якось непомітно, ніби накрив його чорною хусткою. У такий час недобре бути самому серед гробів. Може щось привидітися, або вчепитися блуд. Він не зійшов униз, а пішов попід церкву, де нині не було вечірні. Отець Антоній мав бути вдома.

Петро чувся змученим, хоч нині нічого такого не робив: бульбу докопали скоро. Він поцілував хрест коло церкви й пішов сходами вниз до попівства, вікна якого світилися ясно і привітно. Став коло брами й чекав, доки хтось не вийде, бо його потреба не була нагальна. Нарешті вийшов кривий Гарась, і Петро ворухнувся йому назустріч.

— Хто там?

— То я, Петро Безуб’яків. Єгомость хтів мене видіти.

— Єгомость захорував. Вертайте додому. Треба було за дня прийти.

— Я бульбу докопував.

— То бульба, певно, важніша... Ні, я не буду тривожити єгомостя. До того ж, у нього гості.

— Ага, гості, — задумливо мовив Петро. – То перекажіть йому, Гарасю, що я був.

Петро махнув рукою, натягнув глибше капелюха й пішов. Невдалий день нині. Але хоч Орисю провідав. Треба буде накопати дерну й обкласти гріб. Що він більше може зробити для своєї бідної дитини? У Поверляка недавно хлопчик вмер, буде з ним бавитися. І мама за нею пригляне... Коли Петро порівнявся з цвинтарною хвірткою, звідти війнуло зимним вітром і хвіртка заскрипіла. Під ногами закрутилось осіннє листя, хоч всюди було тихо. Петро наддав ходи. Було темно, і з найгустішої темряви почувся скрип незмащених завіс. "Пусте", – подумав чоловік, але уява вже вималювала собі когось, хто виходив з цвинтаря, чи заходив на нього, кого не треба бачити. А ще коли згадати, що по Урожі в темряві ходити небезпечно, то Петро настрашився. Він пішов ще швидше, міркуючи, куди б завернути. І чим далі відходив, тим більше ввижалося, ніби хтось за ним йде. Відчував аж холод межи плечима. Петро був несмілим, ще й чужим у селі, й не міг просто так зайти до першої-ліпшої хати. Позад нього почувся звук, ніби хтось ступив у баюру, і тоді він скочив убік, притиснувся до оборога, тяжко дихаючи, бо страх здусив йому горло. Місяць виплив з-за хмари, як лице якоїсь почвари1 без очей і без носа. До Петрових ніг потерся кіт, тихо нявкнув, делікатно попереджаючи про свою присутність. Котів Петро любив, але вдома не мав. Він з болем згадав, що обіцяв Орисі котика, та не встиг дістати. Присів і погладив миле звірятко по м’якій, трохи відвологлій шерсті, й котик замуркотів, виплеканий на молоці й тлустих осінніх мишах.

— Нічо, котику, нічо, — прошепотів Петро до нього. – Я зараз піду. Не буду тобі заваджати...

Котик зачепив пазурами його за рукав, ніби хотів втримати. Петро полоскотав його за вухом, а потім подумав, що було б, якби зараз хтось застав його під чужим оборогом, і йому стало трохи встидно. Тихо вийшов на дорогу. Хто б не йшов за ним, тепер він уже попереду.

Отець Антоній аж розчервонівся, озираючи світлини, що розкладав перед ним пан фотограф. Вже був завалений цілий стіл, а гість докладав щораз нові.

— Позавчора ви казали, що люди схожі на звірів, — нагадав священик. — Чи я невірно зрозумів? У нас в селі часом дають прізвиська – Ведмідь, Заєць, Воробець. Я з людьми сварюся, аби того не робили, бо то глупство, а ви, культурний чоловік, художник, кажете щось подібне. Не гнівайтеся, я про це вже два дні думаю. Мені здається, що аби пізнати людину, треба дуже довго до неї придивлятись. Вдача не завше проступає на лиці.

— Так, — згодився Юліан, – тільки тоді, коли характер оволодіває її волею. – Ось дивіться, дві пані – одна старша, друга — молодша. Мати й дочка. Мати – досвідчена кокетка, а донька – повна їй протилежність. Перша – хижачка, друга – вівця. Або ці два жовніри2. Ніби однакові мундири, однакова муштра, а той, що зліва – страшний картяр, а той, що справа — мамин добрий син.

— По обличчі не скажеш...

— А чіпкий, насторожений погляд, підпухлі повіки...А ця жаліслива міна, безвольні уста? Ні один не годиться для війська, однак першому там весело й цікаво.

— Я думаю, — потер холодні долоні священик, — що на старості, якщо Бог буде до них милосердний, їхні очі пригаснуть і в них не буде вже страху.

— Ви вірно підмітили, отче: ці два жовніри бояться. Тільки страх не минається зі смертю. Вони будуть боятися вже не життя, а смерті.

— А що з ними було далі? Я бачу, що то давні світлини.

— Я зробив копії перше, ніж світлини відіслали родичам додому з іншими речами. Знаєте, як буває на війні...

Священик перехрестився і зізнався:

— Не знаю. Я не був на війні. Шкода хлопців...

— Колись я довго вивчав людину перед тим, я зробити її портрет. Часом тиждень-два ходив, придивлявся, вибирав для неї оточення... Тепер чиню інакше: намагаюсь встигнути до того, як вона прибере собі маску. Світлина все більше розходиться з малярством, хоч колись була його найсумліннішою ученицею, радше імітаторкою. Тепер – се документ. Безжальний і справедливий. Це в салоні я бавлюся в мистецтво, а, коли мандрую, то просто фіксую образи. У мене в голові – усі світлини, що я зробив, і навіть ті, які би хотів зробити. Других я не можу вам показати, але подивіться, отче: се я зробив минулого літа у горах.

Фотограф поклав зверх гори декілька світлин.

— А що то таке?

На одній світлині падала пір’їна: біла на темно-сірому тлі.

— О!..— тільки й сказав отець Антоній, бо не знав, що таке може бути. Він поклав поруч дві світлини: одну з горою, що ледве проступала в тумані, а другу – з пір’їною. Він не розумівся на мистецтві, штуці, як казали тоді, але міг відчути те, чого не можна обчислити логікою. Тут було дуже багато порожнечі, а весь світ здавався йому переповнений різними предметами. Тому його це так вразило. Він так довго дивився на світлини, що Юліан зрозумів: око священика спочило лише на них. Зрештою, мав довкола себе багато людей, і не тільки людей, і вже змучився від того.

— Я мав би за честь подарувати вам оті дві світлини. У вас гарний смак. Я можу зробити відбитки для себе, тому ці дві світлини будуть і в мене, і у вас. Це – велика перевага фотографії.

— Се –не документ, — несміло вставив отець Антоній. – Увечері барви щезають, поступаючись темряві й світлу.

— Я чув колись притчу про те, як два художники не могли визначити, хто з них ліпший. І прийшли до царя, котрого вважали наймудрішим. Він дав їм дві різні кімнати й наказав намалювати на стіні картини. Перший попросив пензлів, фарб і взявся до роботи, а другий походив-подумав і відполірував стіну до блиску, доки вона не перетворилася на дзеркало. Коли цар увійшов до них з почтом, то визнав найліпшою ту картину, що найправдивіше передавала життя.

— Так, то праця велика – світлина.

— Можна все погубити, якщо не бути в міру терпеливим і вмілим. І треба вміти вибирати образи, мати чіпке око.

— Я думаю, що тут має бути ще дар Божий. Без Божого промислу вам не вдалося б упіймати цю пір’їну в польоті...

Юліан хотів сказати, що ця світлина коштувала йому страшних зусиль при такій, як нині, недосконалій техніці, але подумав, що священик мав на увазі не техніку. Тому сказав дещо інше:

— Правда у мистецтві і правда у фотографії мають однакову вагу, але не завжди це помітно. Ви знаєте, що є люди, котрі вміють по світлині визначити, чи людина, зображена на ній жива, а чи вже померла. Не знаю, як їм це вдається. Але, якщо це правда, то виходить, що у світлині зберігається частка людської душі, а потім, після смерті, вона згасає, або душа забирає її з собою. Тому я, власне, й хотів вас, отче, провідати...

— Хіба ви не питали інших священиків? І що вони вам сказали?

— Назвали богохульником і єретиком, — засміявся Юліан – Правда, дехто з них натякав, що душа мандрує уві сні, однак зовсім насміло. Власне, мене цікавили не так їхні ортодоксальні думки, як вони самі. Священик зустрічається з людьми в різні періоди їхнього життя, як і лікар, тільки налаштований на роботу з душею.

— Лікар так само, — зауважив священик. — Добрий лікар бачить, чи чоловік має охоту боротися з недугою, чи воліє з нею жити до смерті. Той, хто має до життя цікавість, легко не здасться. Позавчора я поховав мале дівчатко. Якби їй дати багато радості, вона прожила б, можливо, довге життя. Мама їй умерла влітку, а без маминої опіки дитина зів’яла, як квіточка.

— Я бачив цей похорон.

Отець Антоній зітхнув. Видно, що згадка була йому прикра.

— Зараз я вам щось покажу.

Він вийняв з шухляди ключ й відімкнув шафу, звідки війнуло запахом давно вмерлої трави, поклав на стіл грубу книгу, в якій ведуться, як правило, різні нудні рахунки.

— Отут я записую всілякі забобони, тобто те, що почув від урізьких людей, а також їхні незвичайні сни. Вони про се знають і самі приходять, аби щось оповісти.

— Так вам довіряють?

— Це ще мій дідо почав робити. Жадних секретів, тільки те, що чули, або пережили самі. Люди знають, що я їм не чужий, і що то для історії. А про душу в нас кажуть, що ті вмерлі, які "ходять", не мають душі. Душа

літає, вона невидима і живиться парою зі страв. О, слухайте! " Як вмер наш дідо, не минуло ще 40 днів, а настав Святий вечір. Чекали ми, коли тато вернеться з млина, аби сісти до вечері. Але, видно, у млині було багато людей. Нема й нема тата. Вже пироги1 зварилися, кутя на столі. Баба не втерпіла й каже: "Якби був мій господар живий, ми би вже давно повечеряли!" І тільки вона се мовила, як двері отворились і до хати влетіла велика оса й сіла на миску з кутею. Ми всі остовпіли. Потім оса знялася й вилетіла до сіней. І зразу потому в коморі щось зачало страшно гримати. Коли ми опам’ятались, то увиділи, що в коморі нич не рушено, а кутя згіркла, як полин..."

— І ви в се вірите, отче?

— Чом би я мав не вірити? Я тих людей хрестив, вінчав, приймав у них сповідь. Дещо вони тлумачать геть по-своєму, але я перечу лиш тоді, коли чую нехристиянський дух.

Отець Антоній знову сховав книгу до шафи, замкнув на ключ і дав зрозуміти, що вона не для чужих очей. По його смерті книжку мали передати до Львова, до музею, і про це знали всі на селі. Для них Львів – то було мало не місце перебування найвищого земного суду. Юліан помітив, що священик, як і він, не охочий до дискусій. Сам він не цікавився містикою, часом навіть глузував над нею, але вперше бачив священика, що так міцно зрісся зі своїм народом і, мабуть, більше дбав про те, аби зберегти його духовну цілість, ніж виводити на шлях поступу. Спершу фотограф не мав наміру сходитися з ним ближче. Цілком випадково дощ загнав його під дах ризниці, і так розпочалось їхнє знайомство, що, певно, не матиме продовження.

Уріж лежав упоперек важливого шляху, і це його географічне положення змушувало людей докладати додаткових зусиль, аби продовжувати жити згідно приписів багатовікової свідомості, не те, що в якомусь сільці, втопленому в горах, куди не могли дістатися спокуси й блага цивілізації. Для горян долішній світ був ворожим, вони не здатні були вижити в тому густому повітрі, а тим часом їхня кров псувалась від

шлюбів між кревними. Зрештою, в Європі є повно таких закутків. Хоча отець Антоній і не відповів на питання, чи фрагменти душі залишають відбитки на світлинах, Юліан не повернувся до цієї розмови. Завтра він збирався вийти з камерою коло церкви, і тому почав прощатися. Священик не чинив спротиву:

— Гарась вас відведе, бо тут легко можна заблудитись.

Наймит сидів на кухні й спав, схиливши голову на руки.

— Я й сам дійду. Не будіть чоловіка...

Але священик знав, що робить. Надворі було страх, як темно від тіні, що кидала гора на попівство. З другого боку насувався густий сад. Юліан навіть не міг зрозуміти, куди треба йти. Наймит казав ступати за ним слід у слід, і пішов, кульгаючи вперед, присвічуючи собі під ноги гасовою ліхтаркою. Трохи згодом, у блідому світлі місяця, що вийшов їм назустріч, заблищала дорога, яка обвивала цвинтар на горбку. Далі треба було йти просто1.

— Дякую, можете вертати додому, Гарасю.

— Вже пізня година. Небезпечно.

— У вас що, тут розбійники ходять?

— Мало хто тутка може ходити! – буркнув наймит і перехрестився.

— Я сам піду. Я не чув, щоб отець Антоній казав мене провадити аж на другий кінець села. Добраніч!

— Добраніч! – трохи розгублено відказав Гарась. Йому хотілось дати чужому панові добру пораду, та подумав, що може, той не їхньої віри.

Він швидко поспішив назад, намагаючись не дивитися на цвинтарні хрести.

А Юліан пішов до свого тимчасового пристановиська. Втім, ніколи не потребував власного дому, бо той прив’язав би його до себе. А коли немає дому, то й звідки взятися сім"ї ? Те, як він закінчить своє життя, не надто його цікавило. Іноді здавалось, що життя триватиме вічно, як виняток з правила. Він не міг уявити власної смерті, а те, чого не можна уявити, не існує. Юліан йшов темним селом, часом трапляючи черевиком у воду, і був цілком із себе задоволений. Отець Антоній на якийсь час примирив його зі священницьким станом, поліпшивши думку про нього. Лишалася ще інтрига з дивакуватим дідичем, котрий спав удень. Можливо, він їх ще прийме.

У корчмі світилося, але Юліан туди не пішов, бо знав, що там діється. Він ніколи не фотографував п’яних людей, бо це було б нечесно. У лічницях1 для умислово2 хворих часом використовують дзеркало, щоб пацієнт подивився на себе збоку, однак цей метод допомагає далеко не всім. Він не фотографував також безнадійних божевільних, бо в них не було навіть душі. Можливо, від цього картина світу була неповною, проте націлювати об’єктив на людей, котрі не можуть себе захистити, вважав аморальним.

Утім, біля корчми він трохи затримався, сподіваючись, що звідти вийде Влодко. Звідкись з’явилася стара згорблена жінка і пішла просто на нього. Юліан відступив убік, бо напевно бабця була трохи підсліпувата, хоча йшла досить упевнено.

— Слава Йсу! – привітався до неї Юліан, але жінка навіть не повернула голови. Може, ще й не дочувала

Ніде вже не світилося, лише в корчмі, і далі, в панському домі. Пан дідич не спав, чому б не нанести йому візит? Юліан уявив собі, як відчиняє хвіртку і ступає на алею, всипану листям. Пес! Ну, звісно, по

оборі3 бігає лютий пес, може, й два. Але, якби вдалося заприязнитися з псом, він відчинив би двері й увійшов би до просторого передпокою з підлогою, викладеною кольоровими плитками, й побачив дворецького, що дрімає...

Юліан позіхнув і пішов швидше. Ще якісь люди стрінулись йому на темній дорозі, але ні вони не обзивались до нього, ані він до них, обачно тримаючись краю. Він подумав, як можна віднайти свою хату, коли так темно. Не інакше, як тим особливим чуттям, що ним наділені сліпі. Для нього було б жахливим заблукати в такому темному місці.

Двері зачинились за паном Болеславом. Він вийшов нині на присмеркове подвір’я, бо не падав дощ, і відразу звернув у сад, сумний, безлистий, сплаканий. Зрештою, він більше дивився собі під ноги. Посеред саду був ставок з темною, вистояною водою, наче око, яке взимку, напевно, виглядало, ніби вкрите більмом. Чиясь пуста забаганка. Болеслав обійшов ставок довкола і зупинився під одинокою старою вербою, трохи постояв, а відтак наблизився до огорожі, за якою з пагорба відкривався вид на ріку з чорним мостом. Звідти можна було бачити далеко, але за туманом усе ховалося, крім мосту, піднятого високо над водою. Він виглядав з-за огорожі як дитина, котрій заборонено виходити за межі подвір’я. Колись у дитинстві він бачив подібний сад, але дивився на нього з іншого боку паркана, і через те чужий сад видавався йому раєм. У тому саду все цвіло й цвіт опадав урочисто й смутно, наче грав роль у містерії, що звалася "Весна". А в цьому скорцюбились голі дерева, і в землі й під корою спало безліч дрібних істот, яким ніхто не зміг би заподіяти кривди. Коли випаде сніг, стане ще затишніше. Це станеться незабаром і надвечір. Несила витримати цього сліпучого снігового сяйва.

Хто бачив би зараз цього чоловіка, згорбленого, у чорному сукняному плащі, який стояв серед понурого саду, то пригадав би собі птаха, що відбився від зграї. А якби в нього не вистачило фантазії, то подумав би: не чоловік, а чорна пляма. І був би ближчим до істини. Пан Болеслав – се була чорна діра, в якій зі свистом зникає світ. Повітря

згустилося довкола нього, а легкий подмух вітру приніс запах гірського снігу.

Петро вернувся розтривожений, думав, що не засне цієї ночі. Втім, завтра він побачиться з отцем Антонієм коло церкви. У хаті світилося, як вовкові в зубах, але світилося, і хлопець чекав на нього, читав старий календар, лігши грудьми на стіл. Він з острахом подивився на батька, але Петро відвів очі, щоб не зрадити своєї радості від того, що з Орком все добре. Після того, що сталося, він боявся заходити до хати, де нікого нема.

Обоє згодились на тому, що завтра підуть до церкви, а потім на цвинтар. Петро не признався, що вже був там нині бо не вважав се за справжні відвідини. То була не зовсім вдала спроба зняти тягар з душі, а мав би знати, що се не робиться скоро й легко. По вечері Петро ліг знову на лаві, а не на ліжку. Коли велика родина, то звикаєш, що на одному ліжку народжуються і вмирають, але дві смерті за півроку викликали у нього відразу до постелі. Спочатку сон не йшов до нього, Петро не міг викинути з голови слова, призначені для отця Антонія. Все-таки не був богословом, а звичайним сільським хлопом, що не міг дати собі раду з болем у серці. Він помолився, укрився ще одною веретою, бо від вікна тягло холодом, й заснув. Точніше, перебував між сном і дрімотою, коли людині часом ввижаються дивні образи і вчуваються голоси, особливо, збуреній очікуванням. Очі мав заплющені, голову втиснуту в подушку, коли до нього раптом долинув смутний спів без слів. Годі було передати ті розпач і безнадію, хіба що порівняти з чорною порожнечею, у якій не може нічого зродитися і нічого не може вмерти. Той спів заманював, притягував до себе, і було у ньому навіть щось приємне, солодке. Однак, жива душа мусила противитися тій незнаній силі, у чиїй природі було щось надлюдське й несправедливе. Петро розплющив очі й стиснув кулаки, аж нігті вп’ялися в долоні. Він зрозумів, що цей спів кличе його кудись, призначений йому. "Як же так? – думав він. – Чому я мушу кудись іти? Чому — я ?" Мелодія була проста, тягуча, то здіймалась догори, то сковзала вниз, наче по мокрому жолобі, повторювалась одним і тим самим голосом. Він міг заклястися, що вже колись чув її,

можливо, навіть ще в утробі матері: була ніби замкнена і просилася вийти разом з тілом. Петро сів і визирнув у вікно. Там було світліше, ніж у хаті. З вікна було видно частину городу й пліт. На городі стриміли тички з рештою фасолі, яка так і не пристигла, а зразу за нею – три темні постаті. Облич він не міг розгледіти, але виглядало так, мовби ці три постаті кличуть його співом.

Петро впав на подушку, притис долоні до вух. Ніколи ще не чувся таким безборонним у власній хаті. Він не знав, хто то був, здогадувався, що причина у ньому самому, а тому він нікуди не дінеться. У голові билася одна думка: аби Орко не почув того, що чує він, бо це зробить їх обох нещасними. Попри все він мав надію, що то йому привиділось і не матиме продовження.

Ненависть з’їдала пана вчителя, і те, що відкривалося людським очам, було лише сухою шкаралупою, всередині якої розгорявся вогонь. Він подер на дрібні кавалки картку, що залишив фотограф, щоб пропав навіки, й спалив. Те саме він зробив би з тими панами, котрі волочилися по селі. Нероби!

Мусив завтра вибиратися до Самбора, аби ніхто з них не шарпав його двері. Можна буде заночувати у швагра, хоч то добра скотина, клятий бакалійник. Заріс салом, як свиня. У цьому світі не було жодної людини, котру би пан Гнат любив. Від тих, хто намагався його полюбити, він тікав. Намагався говорити до всіх тихо, рівно, без жодного виразу на лиці. Інакше, як міг би обманути тих простюхів?

Заспокоювався лише коло горівки, дешевої, паскудної, їхньою з Лейбою таємниці, що обидва називали "ліком", бо хіба то не лік для такого чоловіка, що вже не має в жилах краплі крові, а лиш чистий алкоголь? Він був певний, що ніхто в селі не знає про його хворобу, але ті двоє... Хто знає, ким вони є насправді? Куди він піде, як його виженуть зі школи? Ні крейцара за душею.

Втім, якби йшлося лише про роботу. Могли статися речі ще страшніші. Бо часом приходив до вчителя гість і руйнував його єдину фортецю – ненависть. Сей диявол у людській подобі приходив завше уночі й розповідав жахливі речі. Він не міг від нього нікуди сховатись: руки самі тягнулись відкрити засув. І хоч би раз приніс з собою горівки чи якогось панського напою... Ніколи не приносив. І сам не пив. То була стріча вогню й води. Гнат поринав у самі глибини пекла й звідти слухав той голос. Що є гіршого, ніж коли нема куди втікти?

Якби була жива його Софійка, того не було б. Але з роками пам’ять про небіжку робилась все тоншою, ставала як папір. Кожного разу, як Софія приходила до нього у сні, мовчала. А се вже років три не снилась. Можна було би піти до сповіді, але ксьондза Мацея зі Самбора він не терпів, і віри в ньому не було навіть з гірчичне зерно. Тому й не ходив до отця Антонія шукати помочі. Не мав сили навіть накласти на себе руки, бо від того душа ще більше би страждала. Його мозок, обпечений алкоголем, був занадто немічний, аби спізнати природу ненависті. Про таких, як пан Гнат, можна сказати: їм ніде не буде добре на землі, лиш під землею. Він запорпувався у землю вже не стільки свідомо, скільки за інерцією, і вже лишилося зовсім небагато, аби міг сховатися там назавше.

Йому вдалося обдурити всіх, майже всіх. Той, кого він слухав ночами, киваючи мовчки головою, би не прийшов, якби не знав, що має справу з пропащим чоловіком. Пан учитель навіть не чув його, заглибившись у землю власної могили. Той нічний гість теж заслуговував ненависті, бо заважав йому. Приходив тоді, коли хотів. Найчастіше вчитель, допивши свою порцію, засинав, а коли прокидався, того вже не було, і гніт у лампі був сухий, виссавши всю нафту.

IV. ВІДРАДА

Ще вранці пастухи гнали худобу на толоку , як тільки розтоплювало іней, аби заощадити паші на зиму, хоч невідомо, який пожиток був з того мізерного випасу. Та добре, що худобина не нудилася в стайні.

Худобу на селі шанували більше, ніж дітей, яких будили рано й посилати пасти навіть у дощ, хоч дитина могла застудитися і вмерти від такого недбальства. Але нічого: замість теплої одежі дітиська грілись коло вогню, замість домашньої страви пекли бульбу, а добрі духи берегли їх від недуги. Ті духи мешкали у вербах, похилених від старості, в дупластій, випаленій блискавкою липі, у прозорому осінньому терні, поміж поламаними сухими бадилинками, і не вірити в них – просто гріх: світ мусить щось здержувати, аби він не розсипався і не розтікся, аби не змістився убік. Хтось мусить наглядати, аби люди й звірята додержувались Закону. Якби того не було, то дерева виростали б до неба, а пташки гинули взимку від холоду й голоду, і люди би не спали вночі. Усе летіло би кудись у прірву, доки світ не спустів би до краю. Однак Закон стримував усіх: рослин, щоб досягали потрібного росту, пташок, аби відлітали у вирій, звірів, щоб спали в норах. А людська дитина мусила рятуватись від негоди рухом, вигадуючи собі забави. І посилаючи її на вітер і дощ, батьки відучували її від розкоші. Хто не пас корови — не пив молока, не їв сиру, хоча й не мерзнув.

Орко тепер міг спати довше, бо корови вже не мали. Їли бульбу, змащену олієм . Але тепер у неділю не було кому зварити їм пирогів, то їх принесла сусідка. Батько з сином знали, що так довго не буде, що їх жаліють, бо стратили Орисю, але хлопець утішився. Петро сказав:

— Лиши мені трохи. З’їм, як прийдемо з церкви.

Орко зітхнув. Пироги вже схолонули в непаленій хаті. Він з’їв небагато. Мама варила ліпші, біліші. Може, тато подумав те саме. Орко дивився на нього зі страхом: який блідий, аж очі позападалися....

-Ви би, тату, поїли. Може, єгомость не буде мати часу вас висповідати...

— Єгомость вчора мав гостя. Нині він знайде для мене час, — з притиском мовив Петро. – Збирайся і йдемо. Після служби або замкнися в хаті, або йди до хлопців. Чув?

"Та що з ним таке? – здивувався Орко. – Ніби я мала дитина..." Нічого не сказав, бо думав, що тато переживає, бо він оден лишився у нього. Був певний, що се йому перейде. Ще не знати, чи знайде для себе роботу, і чи возьме Орка з собою. Коби до міста! Орко бував у Самборі з татом, але ніколи вони не заходили в жоден з тих височезних домів з такими пишними дверима, як царські врата у церкві. Він знав, що ніколи не буде паном, бо на те треба дуже довго вчитися, або знайти скарб, та все одно інше життя його цікавило. У свої неповних п’ятнадцять літ він готовий був прийняти долю: бути коло тата, робити коло землі, як тато, потім оженитися... Мало, чого він хоче насправді! Тата не можна лишити самого. Досить йому було уявити одинокого тата, як на очі наверталися сльози. То нічого, що не мав ще великої сили робити: з часом те прийде.

Коли вийшли надвір, сонце глянуло їм просто в очі, і це було неприємно. Орко не любив стояти проти сонця. Від того починала боліти голова, а між брови ніби хтось забивав цвяха. Цієї неділі правилося в долішній церкві. На низу високої дзвіниці були відчинені двері. Малим Орко завжди порвався збігти вузькими сходами на сам верх і потриматися за грубі шнури від дзвонів. Тепер дзвонив паламар, бо Юзьо-дзвонар умер торік. Юзьо вмів дзвонити, а паламар робить те як-небудь, аби лиш називалося, що дзвонить. Коли Юзьо дзвонив, було чути аж в Горішній Дубині, аж в селі Лопушна. Казали самі лопушанські люди. Дзвони ті самі, але треба вміти в них вдарити, щоб поцілити в саме серце... Юзьо дзвонив довго: не для того, щоб почули, і знали , що треба йти на службу, або хтось вмер, а щоб люди тішились. І Юзьо ніколи не проганяв дітей, хіба просив, аби лізли на дзвіницю помаленьку, бо низ був вистелений кам’яними плитами. Посередині стояла скринька з недогарками свічок, схожа на труну, і менші діти боялися близько до неї підходити. По кутах стояли хоругви, старі знищені образи, хрести для хресних ходів. Дзвініця — ніби маленька церква, куди вільно заходити лиш дітям і тим, хто там служить.

Небіжчик Юзьо любив оповідати про дзвіницю, як мав, звісно, добрий гумор.

— Видите тоту крокву? Там мало би бути ім’я майстра, що будував дзвіницю. Знаєте, що з ним сталося?

— Розкажіть, вуйку, — просили діти, хоч знали сю історію, але все одно хотіли послухати.

— Видите, що то дуже висока дзвініця. Такої більше нема, тільки муровані бувають вищі... Той майстер, розказував мені тато, царство йому небесне, знався на ворожбі . Раз сидів на самій горі й щось там робив, і увидів фіру. Він узяв і загнав сокиру в оте місце, звідсии не видно. І коні стали, ані руш! Фірман і так до них, і сяк, але коні не рушаються з місця, ніби щось їх не пускає. Тоді хтось порадив фірману піти до корчми, купити фляшку пива й розбити її об дишло. Той так і зробив. Як тільки фляшка розбилась, майстер упав із дзвініці й розбився на смерть, не вспів увінчати дзвіницю хрестом.

Юзьо теж умер наглою смертю. Вертався від сестри вночі й упав з кладки у воду. Зачепився одежею за корч і захлинувся.

Тепер Орко був уже великий і пішов просто до самої церкви. Було не дуже приємно, бо люди на них з татом зглядалися, намагаючись вивідати, наскільки глибокий їхній жаль за Орисею. Читали по лиці, бо серця не могли бачити.

Петро дивився на отця Антонія й благав очима, щоб єгомость його помітив і згадав, що мають поговорити між собою. Як же Петро хотів цього! Гадав, що за ніч страх його минеться, але збудився ще з більшим тягарем на душі. Як тільки хор зачав співати, у його вухах почав бриніти інший спів, і він почув себе страшним грішником. Ноги почали під ним трястися, і він через силу міг підняти руку, аби перехреститися. Скоса зиркнув на Орка й трохи опам’ятався. Не зміг вийти з церкви посеред

відправи, хіба що винесли би його звідти неживого. Тремтіло золоте полум’я свічок, очі святих були звернені на Петра. Хто дивився просто в очі, хто звіддалік – о, вони, святі мученики, знали, що з ним діється!. І Бог знав. Колись єгомость казав: "Не думайте, що Бог награждає багатством. Маєте стілько, кілько потребуєте. А якщо Господь щось забирає, то згадайте собі святих мучеників, згадайте праведного Йова, що стратив окрім маєтку, ще й родину. Їм було незмірно тяжче, ніж вам." На якусь хвилю Петро навіть повірив, що у тім, що сталося з його родиною, він не винен, і що кожний з присутніх тут людей зазнав якоїсь страти. Он Стефан поховав трьох діточок, а в Гриня вмерла донька на виданні, одиначка... Ціле життя Петро прагнув бути таким, як усі, а то значить не хіба радість, а й біду. Має розсипаний мак під порогом, має свяченого хреста на дверях – нема чого боятися. До хати вони не зайдуть, як сам їх не пустить Коби ще поговорити з єгомостем...

Орко дивився на золоте сяйво іконостасу, від якого ніби йшло тепло. Він трохи посунувся наперед, аби увібрати се тепло. Мама й Орися мусять знаходитися в доброму місці, бо вони були добрими. Бог забирає до себе найперше добрих людей, аби ті не мучилися. За ці дні Орко багато думав. Був уразливим хлопцем, а такі завжди шукають рятунку у вигаданих речах. Душа його відштовхувала усе темне й страшне, як тільки на неї падав найменший промінчик сонця. Коли чоловік мужніє, такому промінчику тяжче пробитися крізь тіло. Лише у глибокій старості, коли тіло струхлявіє, знову сягає душі найменший промінчик. Тому Орко і його тато Петро, хоча стояли поруч в одній церкві й слухали ту саму службу, були роз’єднаними, не так, як у своїй хаті. Тут вони не складали родини. Орко перевів погляд на людей, що стояли у церкві, уникаючи дивитися на дівчат, аби не почервоніти. Не те, щоб він їх боявся, але сама думка, що муситиме оженитись на котрійсь, дуже його бентежила. А далі відчув, як на нього теж хтось дивиться, повернув голову й побачив вуйка Митра з Нагуєвич, якого тато чомусь не любив. Вуйко моргнув до нього й показав на стіну. А потім промовив синюватими губами якесь слово. Орко міг би заприсягтися, що то слово означало: "Прийди!" Йому стало відразу душно, потім зимно, врешті опустив голову; було встидно за свого вуйка: не можна в церкві

показувати на мигах і шкіритися . А оті вуйкові зуби, великі й білі... Було в них щось хиже і непристойне. Коли хлопець знову глянув у той бік, вуйка вже не було. Дивно, у Нагуєвичах так само дві церкви, чого ж він прийшов до їхньої? Певно, буде нині в них удома.

Отець Антоній тихим голосом розпочав проповідь, але хлопець не дуже прислухався до неї. Пам’ятав лише, начебто мовилося там про Архистратига Михаїла, що боровся зі злим змієм. Потім вийшов разом з усіма надвір і зажмурився від ясного світла. Те, що побачив, так його здивувало, що Орко відразу забув про вуйка Митра з Нагуєвич.

Панове, фотограф і корабельний агент, чатували на здобич, і в цьому їм сприяла неділя та гарна погода. Тому обидва мали піднесений настрій. На службу їм не випадало йти, могли списати се на невідповідне віросповідання, хоча Юліан вважав себе агностиком, а Влодко – атеїстом. Не мали, зрештою, родини, аби цим обурювалась. На празники сюди приїжджають торгувати різним їстівним та неїстівним дріб’язком євреї з Самбора і німі християни з хрестиками, вервицями, образочками й церковними календарями. І теж не стоять у церкві на відправі.

Усім було цікаво подивитися на чужих панів, особливо дівчатам та дітям, котрі, звісно, не ходили до корчми, а відтак нічого не чули про Америку. Юліан стояв, перекинувши на руку кавалок чорного сукна, поруч із триногою, на якій прилаштував невелику дорожню камеру. Влодко тримав під пахою стосик листівок. Непросто було вибрати між ними обома. Насправді ці двоє обирали зіркими очима самі собі клієнтів. Не продавали нічого, і тому чули себе вільно. Невдовзі Юліан уже фотографував молоду пару. Потім трьох парубків, що мали незабаром йти до війська. Світлина – то найліпша пам’ятка по тих, хто від’їжджає далеко, і може, боронь Боже, не вернутися.

Його товариш, Влодко, згуртував довкола себе поважних господарів, розпитуючи про урожай. Краєм вуха Юліан ловив ту бесіду й дивувався, звідки Влодко встиг набратися знань з агрономії. Говорив стримано, не

так як на вулиці чи в корчмі, не поводив себе, як зазивайло перед крамницею. Втім, Америка – то була таки крамниця, заново відкрита мешканцям сих забутих цивілізацією теренів. Міняючи скляні пластини, Юліан забув про своє невдоволення швидким прогресом світлопису й закоцюблі руки, бо днина ідеально надавалася до фотографування й вартувало скористатися з цього моменту.

Орко не знав, що має робити, і був трохи розгублений. Не хотів йти відразу додому, і щось не бачив тата, котрий вивів би його з того стану розгубленості. Тупцював коло церкви, постійно стаючи комусь на дорозі. Професійний погляд Юліана швидко вихопив з-поміж натовпу цибатого хлопця з довгим блідим лицем, одного з тих, хто ніколи не зливається з натовпом, бо має якусь характерну здатність не дотикатись до нікого, що завжди непокоїть і дратує інших людей. Юліану здавалось, що урізький дідич-відлюдник теж належить до тієї раси. Він майже змирився з тим, що не побачить цього нічного птаха.

— Ходи, зроблю тобі знимку! – поманив фотограф хлопця. Він мав до таких осіб свій підхід. – Як ся називаєш ?

— Орест.

— Славне ім’я. Стань з того боку, щоб сонце не світило в очі. За два тижні будеш мати світлини...

— У нього мама вмерла і сестра, — ображено сказав якийсь малий. – А його дідо був опир!

— Тебе що, хтось питає? – визвірився фотограф. – Ану, щезни звідси! Ходи, Оресте, сюди!

— Може, не треба...

— Треба, Орку, треба! – озвався трохи розчервонілий отець Антоній, що надійшов раптово. – Хочеш, я разом з тобою стану, хай нас пан фотограф зазнимкує? Бо мені самому страшно.

Він обняв хлопця за плечі й поставив перед камерою.

— Щоб ти знав, Орку, сей пан об’їздив цілий світ. Може, нашу світлину побачать у Відні чи Парижі. Як ви її назвете, пане Юліане ? "Парох і його юний парафіянин"?

У Юліана вирвалося слово, яке він дуже рідко вживав:

— "Відрада".

Хоча воно, можливо, й не пасувало до цього сюжету, але він бачив, як з кожною секундою обличчя хлопця мінялось: з наляканого, ображеного, зажуреного поступово наповнювалось якоюсь зворушливою відданістю й довірою до старого священика, котрий, напевно, ще й хрестив його.

— Не мругай очима, Орку! – наказав хлопцеві отець Антоній.

— Ви теж, отче, не крутіться, — нагадав Юліан і пірнув під чорне сукно. Потім виглянув: — От і все, дякую!

— Приходьте до мене на обід. На другу годину, — тихо мовив священик. Він, видно, вагався, чи не запросити ще й Влодка. Але двоє гостей забагато для бесіди.

Правда була, здогадувався Юліан, не такою, як її представляв єгомость. Святі отці на дух не переносили агентів та торговців, що могли збаламутити їхніх парафіян. Вони бачили в них не опору суспільства, а маргінес, який здатний обшахрувати й обдерти і без того бідного хлопа. Хоч отець Антоній і виглядав на тлі сучасного попівства

неординарною особистістю, напевно, не міг зужити в собі упередженість до таких людей. Юліан розвів руками:

— Щиро дякую, але у мене нині гарячий день, доки світить сонце. Та й нас із товаришем чекає пізніше гарячий обід у Лейби. Господиня образиться.

— Так, так... – задумливо мовив отець Антоній. – Я мав би умовитися з вами раніше. Ви, пане, ще скільки тут пробудете?

— Може, день, від сили, два. Але я ще привезу готові світлини...

Священик повернувся, було, йти, а потім спитав:

— Чому "Відрада"?

— Не знаю. Просто з язика зірвалося.

Юліан глянув на хлопця, що відступив убік. Те світло, що було в нього на лиці, коли він стояв перед камерою, потрохи згасало. Натомість з’явився новий вираз обличчя: усвідомлення того, що все добре й цікаве на нині для нього скінчилося. Фотографу стало шкода цього підлітка й він попросив:

— Зроби мені, Оресте, послугу... Заклич отих малих, що крутяться коло дзвіниці. Я їм хочу зробити світлину. Уявляєш, як то приємно їм буде колись згадати дитячі літа! Я, наприклад, не маю такої пам’ятки.

Орко подумав про маму й Орисю, чиї образи щораз більше бліднули в його пам’яті, і йому стало ще смутніше. Якби того дня світило сонце, Орися би не вмерла. Його напівдитячий розум не здатен був повірити, що люди вмирають тільки тому, що життя їхнє скінчилось, а сонце чи весна не можуть тому завадити.

Так минав час, і, замість того, щоб йти додому, Орко дивився, як працює пан фотограф. А Влодко, розчервонівшись, провадив другу частину своєї кампанії:

— А чи потрафили би ви, пане добродію, обробити 20, ні, 30 моргів поля?

— Сам? — перепитав ошелешений Гриньо Волощуків, що мав півтора моргу.

— Ну, як маєте сина, то вдвох з сином.

— Відки я знаю? Попробував би-м...

— Ага, і підорвали би своє здоровля ? А в Америці люди мають багато більше, і знаєте, що вони роблять?..

Серед тих людей стояв Петро і теж слухав. Дивні речі відкривались перед ним, наче не жив перед тим, а сидів у тюрмі. Мав лиш раз нагоду побачити світа, коли взяли його до війська, але потім завернули. Дорога життя загорнула його як у сувій, і він ледве у ньому дихав. Розказати комусь про нічний спів, він не наважувався, та й, по правді, після відправи, від спокійного голосу єгомостя, у вухах йому вже нічого не надокучало й відлягло від душі. Мабуть, то був просто страшний сон. Вийшовши з церкви, Петро знову почав наближатися до темряви. Тільки тепер йому було не так страшно, як встидно. Чувся недостойним, і знову ожило почуття провини, як учора на цвинтарі, коло Орисиної могили. Може, тільки тепер перед ним постало питання: де він? Бо що з ним, пам’ятав дуже добре. Йому ніколи не давали про це забути ні в Нагуєвичах, ні в Урожі. Від малої дитини. Петро шукав очима єгомостя. Боявся підійти до нього при людях, і чекав, поки той його помітить. Якийсь час спостерігав, як пан фотограф знимкує охочих, сміється, жартує Видно, чоловік бувалий. Петро ховався за спини людей. У ньому ніколи не зникав страх перед чужою людиною, котра може одним

словом змінити твою долю чи поставити на твоє правдиве місце. І він хотів, щоб син також пильнувався, був завжди насторожі. Тому погамував у собі не надто велику цікавість до того, як працює та штука на трьох ногах.

— Не хочеш, Петре, зробити знимку? – спитав його сусід, Миколай. – Задурно!

— Ні, не хочу, — відказав трохи збентежено Петро. – Кому мав би-м дарувати тоту знимку? Слухай, Миколаю, а навіщо той пан щоразу накриває голову чорною хусткою?

— Аби ліпше видіти!

— Ліпше видіти?

Ні, недаремно Петро не підходив до фотографа. Чув у тому щось недобре для себе.

— Ходи, Петре, послухаєш за Америку! Чисті чуда оповідає той пан! Не знаю, як язик його не болить... Торочить ніби одне, але кождого разу інше. Певно, дістає за то грубі гроші...

Втім, Петро не жалів, що послухав Миколая. Пана з Дрогобича обступили самі ґазди, бо то була чоловіча розмова. І він поміж них теж чувся ґаздою, і ніхто не приглядав, чи має на лиці доста смутку. Всі дивились на пана агента і на картки з кораблем до Америки, і слухали, як той пояснював, чого така залізна посудина не тоне і кілько соток людей може вмістити нараз. І сам незчувся, як був заколисаний часом лукавою, а часом щирою, мовою оповідача, забувши про отця Антонія, котрий пішов додому, аби самому з’їсти свій обід.

Зрештою, треба було запросити й того другого, а обід відкласти на пізніше. Не добре лишати товариша самого... Справа була не в

упередженості, як вважав Юліан. Просто отець Антоній був такий самий обережний щодо чужих людей, як і Петро. Чужі люди могли зруйнувати його внутрішній світ, збаламутити розум, а се не може пасувати старому чоловіку, а тим паче священику. Оті агенти вміють користати з чужої слабини. Отець Антоній не на жарт розхвилювався, аж ступив ногою в калюжу. Скільки просив людей, аби позасипали камінням баюри, але ніхто не послухав. Якби то була дорога до костьолу, та невідомо якої віри новий дідич, може, Господи, заступи, атеїста...Та, зрештою, нині була свята неділя, й священик почав проганяти від себе прикрі думки. Не міг згадати, коли останній раз сповідався, а з того треба починати — з себе, не з когось.

У його житті настав момент, коли почув страшну втому, нудь, навіть розчарування, бо довгий час тримав у своїх руках той світ, що звався Урожем, і доки тримав отак, з Урожем не ставалося найгіршого. А то невелика заслуга, і може, не його. Може, Уріж воліє жити по-новому: боротись за ліпше життя, йти світ за очі. Усе щастя, яке колись було тут, визбирали, випили усі соки з землі тяжкою працею, і лягли в ту саму землю, з якої вийшли. Може, людина потребує йти далі, за море, шукати собі нових поневірянь. Бог більше жалує блудних синів, ніж неблудних. Але Бог — милосердний. Лиш той, хто має милосердя, годен любити.

Що б не намислив робити єгомость, виходило так, що найліпше було не робити нічого: не відганяти й не підштовхувати урізьких людей, бо в кождім випадку се не буде мудрим. Він не був готовий до того, що завтра хтось прийде до нього і спитає поради, тож мав чим зайняти довгий осінній день – шукати відповіді не у своїй натомленій душі та щораз слабшому духу, а у Святому Письмі, яке оборонить від лукавого й злого. І постановив собі, що поїде якнайскоріше у Монастирець сповідатися до отця Михайла. Уже вдома, коли Гарась зливав йому на руки, у вухах єгомостя віддалося слово "відрада", і в уяві виник Орко, такий, як стояв нині перед скляним оком камери.

— Слухай, Гарасю, як я нині по обіді засну, а прийде Петро Безуб’яків, то збудиш мене, добре?

— Угу, — відповів Гарась, котрий ще від рана хотів спати, й не мав жодного наміру будити єгомостя, хоч би явився сам цісар, буркнувши під ніс: — Ще того опира бракувало!

Гарась не був нині в церкві, бо то було би затяжко для його слабої ноги, але хто скаже, що він не молився, хоч не чув дзвонів? Молився і дуже щиро. Молився за єгомостя, щоб той, не дай, Боже, не вмер скорше від свого слуги, бо тоді їм з дихавичним Йосипом доведеться йти на жебри і вмерти під плотом. Щастя Гарасеве було у здоров'ї єгомостя, тому він із болем сприймав найменшу його недугу і слабкість, що мусили з роками збільшуватись у старшого чоловіка. Гарась хотів би вмерти першим. Звісно, не казав того нікому, але боявся холоду й особливо дощу, що несли хвороби. Навчився лагодити парасолю і робити так, аби отець Антоній не пускався в ризиковані мандри. Мав на те свої хитрі способи. Врешті, Гарась, попри всю свою нерозвинутість, почував себе грішником, бо чинив корисливо, і не раз через його хитрощі священик не міг поїхати до сповіді. Сам він не сповідався у цьому гріхові, бо вважав, що сповідати мав би його хтось інший. У глибині душі Гарась мав надію, що по смерті отець Антоній замовить перед ним слово і визволить з пекла. Не раз хвалився перед урізькими людьми: "Коби всім так велося, як мені при єгомостю, то жаль би було вмирати!" На це часом йому відповідали: "Кождому жаль вмирати." Але Гарась мав що сказати: " Якби-сте, пане ґаздо, сиділи два тижні в окопі по коліна в болоті й всілякій заразі, то було би вам не жаль!"

Сам він у нечасті хвилі душевного зворушення, споглядаючи шафу з книжками чи бджілок, що літали над розквітлими яблунями, усвідомлював: Бог знає, що робить, коли дає комусь забагато щастя або забагато нещастя, бо знає, скільки кожен може витримати. І якщо хтось помирає рано, в діточому віці, то хто знає, чи не став би , якби жив далі, убійником чи злодієм. Зрештою, власних дітей Гарась не мав, а чужі часто над ним жартували, перекривлюючи його кострубату ходу, бо Гарасева нога не гнулася в коліні.

І цього дня Петро не втрапив до отця Антонія. Спершу стояв із ґаздами, слухаючи про Америку, а коли ті почали один за одним відходити, згадав за Орка.

Пан фотограф тихенько збирав задубілими руками свої причандалля. Сонце зупинилось над лісистою горою перед тим, як спускатись. Юліан знав наперед, коли скінчиться його робота, бо вона залежала від сонця. Влодко, навпаки, забув про час. Він не міг залишатися сам, і се вже виглядало на якусь патологію. Не міг іти по вулиці, аби когось не зачепити з розмовою. Юліан при потребі теж потрафив би бути симпатичним хлопцем, коли того вимагала його робота, однак найліпше чувся посеред природи: коло води, на путівці, посеред лугу, щоб нічого не краяло круглого неба на кавалки, не ділило. Хотів ще нині пройтися до смерку, відсвіжити голову.

Юліан полегшено зітхнув і з утіхою глянув на краєвид, що вільно розкинувся перед очима: річка, оторочена пухнастим плетивом лози, жовтаве поле, прозорий ліс. "Господній сад", як казав один його знайомий пастор-філософ. Ліси, вірив він, не виростають самі: їх садить Господь, а люди Йому наслідують. Влодко, його товариш по мандрівці, не мав ні найменшого чуття природи, і ніщо його так не тішило, як електричні лампи, залізничні колії та авта. У цьому теж була своя краса, але небезпечна. Люди завжди є джерелом небезпеки, так само, як і їхні творіння.

Тим часом Орко був полишений сам на себе, а його не можна було полишати на самого себе, зрештою, як інших хлопців у тім віці. Бо вони легко можуть натворити дурниць. Чують у собі силу й бажання вступити до світу дорослих, та не можуть знайти до нього входу. Орко недовго цікавився роботою фотографа, бо не бачив її результатів, та й старші хлопці почали витісняти його, як замолодого, що стало основною причиною того, що Орко намірився йти додому і почитати календар. Що ще мав робити в неділю... Та враз у голові в нього засіло слово, ніби хтось його шепнув просто у вухо. Одне — єдине слово: міст. Він якраз вийшов за церковну огорожу. Маєш іти зараз на міст. Із-за старої липи

висунулася кремезна постать вуйка з Нагуєвич, що невідомо де був досі. Може, Орко його не зауважив. Може, той мав якесь діло до тата. Однак вуйко показав рукою в бік ріки, й неважко було здогадатись, що він хоче поговорити з Орком без свідків. На ріку пополудні ніхто не виходив, але хлопець про се навіть не подумав. Небіжка мама завжди дорікала татові, що той не признає своєї родини в Нагуєвичах: " Не мусиш у них щось просити. Усі люди як люди, ходять на гостину одне до одного, а ми – ні. Не дай, Боже, щось з нами станеться, хто подбає про дітей?" А тато гнівався, гримав дверима й тікав з хати. Отже, була якась таємниця, про яку ніхто не хотів говорити. Або вже наговорилися донесхочу. Орко трохи розгубився, згадавши за тата. Але того ніде не було видно. Поки хлопець роззирався, вуйко з Нагуєвич щез, може, сховався за липою. Ні, за липою його не було. Може, за капличкою святого Миколая, де стояла розмальована гіпсова подоба найдобрішого з усіх святих, прибрана восковими квітами й виноградом. Святий Миколай перебував у раю, і туди можна було заглянути через невеличке віконечко. Втім, Орко завеликий для того, щоб зазирати у той діточий рай. І це у нього відібрано разом із дзвіницею і школою.

"Міст", — знову почув він слово у себе в голові, й тепер воно цілковито його опанувало. Орко вдруге вийшов за церковну огорожу, забувши вклонитися високому дерев’яному хресту з присохлими до нього давно мертвими квітами. Прибиті дощами, вони виглядали як наріст на розтрісканій сухій деревині. Усі думки покинули його голову. Орко зійшов з горбка, керований чужою волею, і наче сліпий, рушив дорогою до річки. Минув гуральню , на воротах якої стояв пан управитель, той самий, перед яким мала замовити слово хресна його мами, кухарка Каролька, аби дав татові якийсь заробок. Пан управитель у високих блискучих чоботях навіть не зауважив хлопця, а може, не повірив, що хтось посмів би пройти повз нього, не привітавшись. Зрештою, мав погану пам’ять на хлопські обличчя й міг подумати, що то хтось чужий. А Орко бачив перед собою лише дорогу, що вела до моста. Той просмолений міст перше належав урізьким дідичам, і тоді на ньому стояли два гайдуки, що брали плату за проїзд фірою. Тепер можна було ходити та їздити кожному, але міст мав лиху славу. Чи то на ньому

бачили якісь страшні речі, чи довкола підпор під час повені в корчах застрягали утоплена худоба, а часом і люди... Одним словом, міст відбирав своє мито від ріки. Орко відважно ступив на нові непросмолені дошки, що ними замінили зношені. Дійшов до середини, схилився на поручні й втупився у мутну воду, що бігла внизу.

Петро прийшов додому одним з останніх. Але так і не насмілився щось спитати в пана агента. Той промовляв так гладко й рівно, як єгомость на проповіді. Обіцяв вернутися через пару днів, бо мав справи у Дрогобичі. Там його вже чекають ті господарі, котрі зголосились їхати до Америки. У Петра аж голова розболілась з того всього. Він гадки не мав, що був запримічений Влодком: не багач, але й не жебрак, з тих, хто довго думає, та мало говорить. Проте від ласки стає м’яким, як віск. Як уже пообіцяє, то повстидається порушити слово. У корчмі він його не бачив, отже, не п’є. Теж добре. Усього Влодко примітив десь зо п’ять кандидатів. Аби один зважився – інші підуть за ним. У Влодка з’являвся особливий погляд, коли мав якийсь інтерес. Зазвичай при цьому очі в людей робляться примруженими й лукавими, а у Влодка вони розкривались широко, ніби в дитини, або, як казали недоброзичливці, у кота. Порівняно з Юліаном, самотнім буськом на життєвому полі, Влодко стояв на ступені нижчому. Чутливість уживалась у ньому з практичністю, наївність – зі здоровим глуздом. Влодка можна було передбачити, Юліана – ні. Пан фотограф міг зупиняти час, як на світлині, й насолоджуватися монотонністю буття. Влодко ніколи не мав такого привілею.

Та для урізьких людей вони були однаковими – панами, і всіляке наближення до них сприймали з недовірою. Надмірна приязнь чи навпаки, злість, викликала в цього простого люду спротив, а панібратство – зневагу. Річ була не в багатстві, а в нерозумінні потреб один одного. Юліан не приймав пояснень цього феномена від інших: волів сам порівнювати людські характери, аби колись, можливо, вивести якусь загальну формулу людської істоти. Сам він вважав себе сумішшю інтелектуала й інтелігента, поєднанням внутрішньої зосередженості із засадами гуманізму, а, отже, належав до небезпечних людей. Зі своїх

багатолітніх спостережень за людською натурою Юліан зробив вислід : кожна людина складається ніби з двох осіб, трохи темнішої і трохи світлішої, бо це потрібно для життя, це спосіб пристосування. Тому чорно-біла світлина краще передає суть людини, ніж та сама людина, але жива. Тінь вартніша від самого предмета. Юліан прочитав це у книзі про хінське мистецтво.

А ось отець Антоній вважав, що добро і зло постійно борються в людині, тому не визнавав жодних тіней. Майже за Аристотелем: людина або звір, або Бог. Окрім того, на його думку, не кожна людина годна розібратися в тому, що є добро, а що зло. Лише святі та блаженні. Дух же самого отця Антонія, часом гірко голосячи, блукав по життю наосліп, і кожної миті міг звалитися в яму гріха. Цілого життя йому не вистачало, щоб утвердитися у вірі.

Пообідавши, єгомость подумав, що мало не кожен служитель Церкви мусить почувати себе великим грішником і тремтіти, сумніватись, страждати, але сю делікатну тему можна обговорювати лише з найближчими по духу людьми. Утім, дожив до сивого волосу в невіданні, вважаючи, що деякі погані риси духовенства з’явились не від слабкості духу, а від розпачу й безсилля перед сим світом.

Проте, як священикові, так і фотографові думки лишились при них, бо обидва були людьми дуже самотніми, не маючи особистого життя. І тому їхній страх був іншим страхом, ніж той, що переживав зараз Петро, повернувшись додому в зимну хату з мискою вистиглих пирогів. Люди вже давно пообідали й полягали відпочивати. Орка не було. Петро з’їв три пироги, а потім схаменувся і врізав собі кусень хліба, запивши квасним молоком. Треба буде начистити бульби на вечерю й вибрати до неї квашених огірків, бо хлопець прийде голодний. Се трохи додало йому духу. Він розпалив наготовлені тріски й пішов по дрова. На плоті сидів сусідський Василько.

— Ти не видів мого Орка? – спитав Петро.

Хлопчик похитав головою.

З дерев облетіло усе листя, і чоловік бачив, що коло церкви нема ані живої душі. Він повернувся до хати варити вечерю й думати про далеку Америку. Однак насподі ворушилась тривога, де міг бути хлопець. Поставивши бульбу варитись, він вбрався у гуню й вийшов надвір, де вже поволі починало смеркатись. Звісно, було ще рано, але в будній день смерк означає кінець всілякої роботи надворі. Якби хлопець зараз вернувся, Петро пішов би до Миколая. Він вирішив нагнати сина додому, й вийшов на роздоріжжя, де збирались в неділю парубки, а коло них менші, такі як Орко. Петро сам колись виходив туди. Молоді пари ходили взад і вперед, а декілька хлопців сиділо на колоді під Вороняковим плотом і щось собі радили. Менші бігали одне за одним. Петро злапав Івана Кубая, що часом заходив до них.

— Ти не видів де мого Орка?

Хлопець витер мокрого носа рукавом:

— Ні, вуйку. Чекайте, як люди йшли з церкви в обід, то Орко пішов гейби на ріку.

Петро відчув, що серце йому провалюється кудись на спід.

— А що сталося, вуйку Петре?

Той не відповів. Намагаючись не стратити опанування, йшов поволі, а коли ніхто вже його не бачив, то швидше. Ще трохи і стане темно. За гуральнею відкривався вид на ріку, але понад нею вже сідав густий туман. На березі нікого не було видно. Вода текла мутна, але вже не глибока. Петро не хотів кричати, бо це завадило б йому думати, куди пішов би сам, якби був на Орковому місці. Петро подумав, що має силу, про яку не раз казали йому ті, з ким він не хотів бути. То була не лише сила ненависті до чужих, але й особливе чуття віднаходити загублені

речі, передчувати небезпеку. Він згадав про неї у розпачі, більшому, ніж коли вмерла Марія, навіть більшому, як вмерла Орися. Він тлумив у собі ненависть, але страху не міг приборкати. Врешті Петро зробив на порожньому темному березі те, за що грозили йому муки пекельні й жоден священик не міг дати розгрішення: заплющив очі, став проти вітру й втягнув носом повітря. Порядні люди того не роблять, хіба тоті. І ще дика звірина. Він відкинув запах диму, плісняви з дупла верби, що росла на межі під горбом, запах риби, води... Петро пропустив через себе всі потоки від Піддебрі до Границі. Він плив наче у червоній темряві, породженій заходом сонця, що сіло за гору Мабуру, думки щезли. І нарешті відчув слабкий запах Оркової крові, легко розпізнавши її. Бо в Орка не була така кров, як у інших людей, а така, як у нього – трохи холодніша, гейби в немолодого чоловіка. У нього не знайшлося би слів, щоб описати власні відчуття. До запаху крові приєднувався запах Оркового поту, його волосся і зовсім слабкий запах церкви, одночасно відразливий і хвилюючий. Здавалось, йому не потрібні були зараз очі: легко міг віднайти кожного в селі. Тільки навіщо? Хіба задля помсти? Але то Бог забрав до себе його жінку й доньку, як він міг виступити супроти Нього? Страшно навіть подумати.

Петро глибше втягнув носом запах, до якого домішався запах нагрітого дерева й старої смоли. Вітер ніс його згори, але він і без того знав місце, де перебував зараз хлопець. Живий і здоровий.

— Слава тобі, Господи! – видихнув Петро, анітрохи не переймаючись тим, що вчинив знову страшний гріх. Те, що Орко посмів піти на міст, його не дивувало. Смерть сестрички пробудила в ньому недіточий жаль.

Петро помаленьку пішов мостом, намагаючись не сполохати дитину й лагідно сказав:

— Орку, що ти тут робиш?

Хлопець, що стискав обома руками струхлявілий поручень, повернув до нього лице й дивився так, ніби впізнавав. Потім голосно зітхнув...

— Ходімо додому, Орку. Я їсти зварив.

Дав себе відпровадити . Петро не смів нічого питати, доки не настане ранок. Якби він стрівся з єгомостем, хтозна чи міг би знайти сина. Дитина могла би впасти у воду. Чи задубіти на тому мості. От що було для нього важливо.

V. ТЕРПІННЯ

Юліан прокинувся аж увечері, бо незчувся, як задрімав після доброго обіду в теплій хаті. Трохи раніше встав урізький дідич, пан Болеслав. Осіннє сонце не мало сили довго світити й після погідних ранку й полудня поблідло і швидко рушило спати. Як бувають годинники, що відлічують час назад, та й, зрештою, у дзеркалі стрілки теж рухаються у зворотному напрямку, так і пан Болеслав починав свій день, коли інші люди йшли спочивати. Ледве був свідомий того, що живе за власним часом. Для Юліана то була прикра річ: вдень виспатись, а потім марудитись вночі й тривожити інших неспанням. Міг би поїхати разом з Влодком до міста, але якось не прийшло це йому на думку. Влодко навіть не пообідав, бо знайшлася фіра, що від'їжджала, і той забіг на хвилю перебратись. А отже, даремно Юліан відмовився від запросин священика, навіть, як здалося тепер йому, не зовсім ґречно .

Тепер над ним повисла низька стеля, бракло світла та свіжого повітря. Фотограф умився в сінях зимною водою і вийшов надвір. Було так темно, що він зацікавився, котра то могла би бути година. Вернувся до покою, погасив лампу. Господарі спали, хоч була заледве дев'ята година.

Поступово очі звикли до темряви, та й на небо вийшов з-за хмари повний місяць. Юліан пішов до школи, але там не світилося і на дверях

висіла колодка. Він присів на ґанку, сухому й аж наче теплому. До його правого боку тягнувся корчик шипшини. Юліан вгадав його по обрисах і подумав, що шипшина була колись матір’ю троянди, а тепер її випхали за межі людського обійстя. Школа – не житло, але певно, не один дітвак подер собі рукав чи ненароком впав у колючі обійми рослини, і був за те вдома битий. Діти, хоча Юліан не мав своїх, завжди викликали в нього жалість, як зрештою, змучені життям звірята, віддані у людські руки. Завтра він прийде ще раз, а післязавтра, певно, вибереться з села, хоч Влодко буде просити лишитися.

Він ніколи не шкодував за втраченим часом, бо це все-таки єдина доступна усім розкіш — змарнований час. Усе залежить від характеру людини, від того, наскільки вона прив’язана до життя. Сільські люди не марнували час, це видно було по їхніх руках. Не давали марнувати його ні дітям, ні худобі. І що ж: земля виснажувалась, душа всихала, тіло твердло й ставало ламким. І вся краса діставалась шипшині, паруючій мокрій землі на луках, сонцю і місяцеві, що дивився на нього поміж чорними верхівками височезних груш.

— Чи не поїхати і мені до Америки? – мовив Юліан вголос і тихо засміявся. Його нянька Адельгейда забороняла дивитись на місяць і зірки, ще в дитинстві відібравши можливість наповнювати душу космосом, аби вона росла, аби не піддавалася нищенню часом і працею. А коли місяць був повним, сувора жінка щільно затуляла вікна від його, нібито лихого, ока. Насправді місяць пробуджує в людині тугу за безкінечністю, за всесильністю, і може, надто вразливим натурам не слід задивлятися на це світило. Буде боліти голова, прийдуть страшні сни, які перетворяться на реальність.

Сидячи на ґанку сільської школи десь на окраїні Імперії, у краю дикому й нецивілізованому, Юліан переживав се як щось неповторне, не як фотограф, поет чи навіть філософ, а як просто фізична істота. Був певний, що подібні відчуття мають інші люди і навіть тварини: ось місце, де тебе не було досі, й де не буде потім. Отут може тебе легко застукати мисливець за душами людей і за тілами тварин, бо істоти,

зачаровані місяцем, цілковито безборонні. Юліанові стало трохи не по собі від того чаруючого магнетизму місяця, хоча вже давно вирішив для себе: нехай світ плаче за мною, а не я за ним. Бо не я його втрачу, лиш він мене...

Чим довше він дивився на світлий круг, через який пробігали тіні хмар, тим навколо ставало темніше. Власне, це дійство мусило мати якийсь розв’язок, бо тіло чоловіка, котрий спостерігав за ним і водночас був його учасником, таки вистигло й задубіло в тому холодному космічному просторі. І хтось ішов просто до нього. У фотографа промайнула думка, що се може бути небезпечно. Але злі духи не повинні приходити до школи, якщо та школа не збудована, звісно, на якомусь поганому місці – цвинтарі чи полі битви. Тікати якось не випадало, і він не рушився з ґанку. Зрештою, то міг бути й сам учитель: довге темне пальто, капелюх.

" Нехай перший до мене заговорить", — вирішив Юліан, бо ніхто увечері йому чомусь не відповідав. Не мовивши ні слова, незнайомець сів поруч нього. Фотограф відчув слабкий запах хвороби; патентованих ліків чи якогось зілля

— Знаєш, — сказав чоловік тихим надщербленим голосом, — не можу відрізнити живих від мерців, бо нікого в селі не знаю. Леонтій каже, що ніби мертвим невільно говорити з живими. Але вони говорять зі мною...

Він замовк задивився на місяць, а тоді продовжив:

— Ти, напевно, на мене гніваєшся. Я мав би тобі щось принести, але слуги одразу помітять. Вони знають, що я не вживаю жодних трунків. Вони стежать за мною, адже мене легко вбити і скинути все на опирів чи мерців. Але навіщо? Свій тестамент я склав на користь іншої особи, котру, можливо, не вдасться відшукати. Я тобі говорив про неї. Кому треба брати гріх на душу, коли я і так скоро помру... І ти також. Тому я

тобі нічого не лишаю. Боже, я хотів сказати зовсім не те! Чи ти віриш, що на тому світі двоє людей можуть не впізнати одне одного? Стрітися, подивитись в очі і не впізнати! Я став майже сліпий, тому так, мабуть, і буде. Зрештою, який у цьому сенс? Що від цього зміниться? Я певний, що при зустрічі відбуваються якісь фізичні й хімічні дії, але наші органи чуття на них не налаштовані. Коли ти стоїш перед дверима, за якими нема нічого, навіть такого неба, то починаєш розуміти, що світ за твоєю спиною складається з самих лише дрібних частинок, що якимось дивним чином взаємодіють між собою. І більше нема жодної таємниці.

Я бачив колись у музеї камені, у які впечатані рослини. Казали, що їм мільйони років. Якась нікчемна рослина жила лише кілька місяців, а її відбиток залишився навіки. Ти б хотів цього? Звісно, не хотів би. Ти такий, як і я: з’явився у цьому світі лише на мить, та й то не пощастило. Я все знаю про тебе, хоч ти жодного разу не розтулив рота. Наче вже мертвий. А мертвих дратує все живе. Бо у ньому немає тієї величі, яка нікому не завдає страждань, не робить шкоди, і йому не треба рухатися. Вийми з себе усе, що маєш живого, і твій відбиток залишиться навіки. Не можеш? І ніхто не може. Раніше ми кривдили інших, але тепер з цим покінчено. Навіть убивали. А тепер нищимо себе. І через те нас бояться. Треба, щоб не боялися. Щоб не бачити їхніх перестрашених облич, я перетворив свій день на ніч. Більше нічого не можу для них зробити. Хіба вмерти пристойно. Якщо я буду щораз менше спати, то помру пристойно. Я почув нині голос мачухи, тонкий і різкий. То була дуже прикра кобіта. Не могла і двох слів сказати, аби не суперечити. А як хтось мовчав, то гнівалась, що її ніхто не слухає. Від неї мене завжди боліла голова, так як тепер від сонця. Се – погана ознака. І я прийшов тобі про це сказати. Коли і вночі тобі не дають спокою, значить, становище безвихідне. Як у тебе, бо я знаю, ти не спиш ні вдень, ні вночі. Нам ніхто не поможе. Ні я тобі, ні ти мені. І що тут вдієш…що тут вдієш…

Він замовк і більше не говорив. Потім підвівся, зачепив шипшину рукавом і зник в густій темряві, як зникає сон, змішуючись наприкінці з

реальністю. І не треба потім дивитися у вікно, щоб його забути: він давно вже став частиною видимого світу.

Тієї ночі багатьом у селі снились сни, але дехто так і не зміг потонути в них, тільки занурився до половини, і через те не знав, на якому зі світів знаходиться. Таке часто трапляється з людьми, що мають потаємну гризоту й не можуть нікому оповісти, від чого терпить їхня душа.

Отець Антоній тишком, щоб не дізнався Гарась і не придумав щось на завтра, переглянув свій гардероб, чи все на місці. Протер шматою святочні чоботи й поставив на видному місці. На відміну від урізьких людей, їхній парох наказав собі викинути з голови Америку, що видно, дуже лакома на працьовиті руки, й постановив думати лише про завтрашню сповідь. Хіба би застати отця Михайла вдома.

— Давно, давно треба було поїхати, — бурчав він. – Лінивий я став, грішний...

І солодко защеміло серце від згадки про запах воску в древньому василіянському монастирі, спільну молитву між білих мурованих стін високого храму. Не дано знати людині, яку стежину накреслив для неї Господь. Як не знав колись молодий священик-удівець, що настане день, коли земля увірветься йому з-під ніг...

На вечерю випив горня свіжого молока з піною. Малим він завше чекав, коли наймичка Олена видоїть корову. Чекав під стайнею з горням. Був хоровитий, тому мама з татом не боронили се робити. Або сидів на ковбиці . Над ним світилися зорі, вечірній вітер гойдав галуззям, і він думав, що у раю теж так добре. Зрештою, мусив знати про рай більше, ніж інші діти. Та йому було вготоване пекло. Отець Антоній знав се напевне, але не міг дати собі ради з цікавістю до потаємних сховків людської душі, до невидимих духів, що роїлися довкола, як бджоли.

Коли чоловік старіється, то понад усе боїться стратити те, завдяки чому став самим собою.

Отець Антоній хотів, але не міг відділити себе від чужої біди, від того, що нищило здорові молоді лиця. Хто знає, що би він зробив для того, аби діточки не вмирали від нужди, а молоді хлопці й дівчата не йшли до Борислава черпати кип’ячку. У такі хвилини священик прагнув чистоти, порожнечі. Ніколи не хотів бути ні багатим дідичем, ні професором, ні стовпом церкви, бо се було б несправедливо – віддалитися тілом і душею від убогих. Навіщо багатим церква? – не раз думав собі. Що вони знають про терпіння? Про біль? Про несамовиту кривду? Церква потрібна їм, щоби відкуплюватись від гріха, дбати про храми більше, ніж про ближнього. Сам знав, що за такі думки не має права бути пастирем. Зрештою, не був надто досвідчений у теології та догматиці. Вони не зачепили його серця, не висушили. Він вірив так, як вірять діти: у Христа, Матінку Божу, ангелів, святого Миколая, сподіваючись на милосердя і чудо.

Отець Антоній знав, що недобре спати при місячному світлі. Таке світло змушує чоловіка ставати сновидою, а відьми й опирі дістають від нього велику силу. А сила викликає гординю, й людська істота починає наслідувати Сатану, котрий був колись світлим архангелом. Повернувся від вікна, вкрився з головою периною, але незабаром мусив розкритися, бо зіпрів . Гадав, що вже заснув і не зважав на те, що хтось ходить по його саду. Але потім йому здалося, що він встає, підходить до вікна й бачить, що під кожним деревом стоять люди, а діти позалазили навіть на дерева. Тримаються тих дерев так, ніби хочуть їх втримати. "Хіба дерева вміють ходити?" — спитав себе священик. Але як хочуть, то хай ідуть. На тім місці виростуть нові.

Він відійшов від вікна й побачив, що на його ліжку сидить пес із гострими вушками, схожий на лисицю, і не має наміру звідти вступатися. Нічого, він посидить у кріслі. Може, то чиясь душа приблудилася до нього. Із крісла священик побачив, як пес позіхнув і, поклавши голову на подушку, заснув. А тоді і його зморив сон.

Петро був радий, що все добре скінчилося, проте не знав, чи надовго. Нічого не питав Орка, дав йому їсти, і той поліз на піч. А сам залишився зі своїми думками. Вони перевертались у нього в голові, тиснули на очі. Петро ліг, але се мало допомогло. Поволі наростав у ньому гнів на сина: хлоп має вже п’ятнадцятий рік, а треба його пильнувати.

"Ти сам винен!" – озвався у ньому чужий голос.

"Я собі вітця не вибирав!" – остро відказав Петро.

"Але мусиш пам’ятати, що він казав тобі, терплячи передсмертні муки."

"Мені було тоді хіба сім літ".

І Петро заплакав, бо дотепер пам’ятав страх, як тато тягне до нього почорнілу спухлу руку, а він ховається за копицю сіна й затуляє вуха.

" Не пам’ятаю, тільки тото"

"Бо не хочеш пам’ятати..."

"Лишися мене!"

Петро ховає голову під подушку. Надворі небезпека, а ще більша небезпека – у нього в хаті. Він знову чує той голос:

" Віддай нам Орка, як не хочеш бути з нами. Але й сам не зможеш бути. Ти не той чоловік, котрий може бути сам."

"Що ви за люди? Ходите до церкви, цілуєте хрест..."

" Певно, не знаєш! Робимо те, бо мусимо робити. Ми ще з-перед віків були. Нас нищили, а ми передавали нашу силу з роду в рід. Ми не можемо бути іншими. У нас інша кров і супроти неї ніхто з нас не піде. Не віддаш нам Орка – буде біда."

" Яка біда?"

"Увидиш. Завтра увидиш. Уже йде...о, вже йде..."

Петро зірвався з постелі й вклякнув перед образами, на які світив місяць, зачав молитися, щоб вигнати той голос зі своєї голови. Худий, у зле випраній сорочці, з сивим пасмом волоссям, цей чоловік знав, що лише диво може його порятувати – велика ласка Божа. Нічна хата була як труна, опущена на дно ями, але ще не присипана землею. Були в Петровім відчаю жаль за своєю нещасливою долею, відлуння безвиході, навіть дрібочка надії, був страх, однак не було спротиву й ненависті ні до тих, хто на одному боці, ані до тих, хто на другому. Таким він став у ніч татової смерті, аби не брати участь у змові одних людей проти інших. А се, видно, нікому не прощається.

Орко застогнав і сон його вирвався з на мить розплющених очей і почав блукати по темній хаті, крайчиком зачепив Петра, вибрався через вікно й опинився просто на мості. Ріка відірвала кавалок берега, разом з підпорами. Не можна було перейти на другий бік, ані перескочити. Внизу шумів глибочезний страшний потік. По мості щось гриміло й гуркало, відрізаючи йому шлях назад. "То твоя доля," – почув голос. І тоді він помітив, як верба тягне до нього тонке, але міцне гілля...

— Орку, збудися! Ану скоро збудися! – термосив його тато.

Хлопець цілий був гарячий і трусився.

— Скажи, що тобі снилося. Кажи скоро, доки не забув. І не дивися у вікно, чуєш!

— Доля, — схлипнув Орко. – Змирися...То твоя доля, змирися...

— Ну, се ще ми побачимо! – процідив Петро. – Ану, кажи зараз, що ти робив удень на мості? Ну?!

Орко вирвав руку.

— Я мушу знати, небоже, що за мара тебе туди погнала. Не бійся, я знаю, у тому нема твоєї вини.

— Вуйко Митро з Нагуєвич, — схлипнув Орко.

— Він такий тобі вуйко, як той, що в лісі. Де ти його видів?

— У церкві. А потім ще раз, за липою. Коло каплиці...

— А чого я його не видів? – здивувався Петро, а потім знайшов пояснення: " Ага, він ще й ману на мене наслав!" Це його ще більше розлютило, бо сам міг би таке потрафити. Але нічого не сказав при дитині.

— Добре, Орку. Я тобі вірю. Підем обоє до єгомостя. Він знає, що робити. А зараз змов "Отче наш" вголос і лягай.

— Добре, тату.

" Проклята Америка! – подумав про себе чоловік. – Якби я не розвісив вуха, а пильнував малого, нич би не було."

Обриси заморського краю враз розплилися і стали зловісними. Правду казав отець Антоній: злий дух ніколи не спить, пантрує на чоловіка, як вдень, так і вночі. Й нічого втішного не відкрив для себе. Був надто виснажений сьогоднішнім днем, бо рідко бував на людях.

Горе, що звалились на нього, змусило його наблизитись до людей, шукати розради. Тільки він не міг нікому розповісти про тих, бо то була би його погибель. Раз мало не прохопився перед єгомостем, але той, дякувати Богові, був свій, урізький з діда-прадіда, й відразу приклав палець до уст. Мали би обидва значний клопіт, коли не гірше.

Віра його врятує, а не сповідь. Навіть такий невчений сільський хлоп, як Петро, врешті зрозумів, що лише ті люди, котрих стосується та справа, можуть вільно про неї говорити. Отець Антоній щось записав до своєї грубої книжки, але то не могло зашкодити. Певно, що ні.

Петро сяк-так заспокоївся й навіть заснув. Тільки розтривожений Орко перебував на межі сну й реальності. Не чувся у безпеці. Вуйко Митро не прийшов на міст. Видно, пожартував. Намагався переконати себе, що то пусте, але ж видів, який настрашений його тато. От, аби пан фотограф не надурив і привіз картки. Як він то робить? Хлопці питали, а той казав, що світло пише образи, проходячи через особливе шкло . Але ніхто нічого не зрозумів.

Батько з сином збудилися від того, що хтось стукав у вікно. Десь тоді збудився і отець Антоній від болю в спині й холоду в ногах. Він довго не зміг знайти себе у цьому світі. Спершу здивувався, як опинився за столом. Перед ним лежала розгорнута книга, куди він записував усе незвичайне. Отець глянув на розстелене ліжко, що біліло в напівтемряві й згадав послідовність подій. Повний місяць, що світив у вікно. Людей, котрі трималися за дерева, щоб вітер не вирвав їх з корінням. Пам’ятав і пса, що лежав на ліжку. Згадав, як колись приблудився до них такий пес, але наймити його відігнали, аби не толочив цибулі на грядках. Було се того літа, коли палили опирів у Нагуєвичах, за холери. Він потім сварився, що не можна відганяти того, хто прибивається до хати.

Одним махом священик відділив сон від дійсності. У дитинстві, бувало, вставав і ходив уночі по хаті. Але як опинилася книжка на столі? Він її завше ховав до шафи. Отець Антоній присунув до себе окуляри і прочитав, що було написане його рукою на відкритій сторінці: " Як хтось

милосердний до звірини, то про нього кажуть: се чоловік добрий у Бога. Чи ж не має те означати, що найцінніші для Господа наші безкорисливі вчинки, котрі зовсім не ціняться поміж людей? Тому я так мало стрічав людей, добрих у Бога".

Далі, після цього уривку був запис, зроблений понад десять років тому: "Показували мені вербу з 1812 року. Показував старий Кубай, сліпий на одне око. Скільки не питав його, що було в тому році, не міг згадати. Верба, себто те, що від неї залишилось, тільки дупло і пару прутиків, росте в дивному місці. Не на межі, не в березі, а під горбом, на полі. Поодинокі дерева рідко бувають вербами. Найчастіше то груші дички, що їх ніхто не садить, бо ростуть вони довго. Багато їх на полях і пасовиськах, часто довкола обростають шипшиною. Кажуть, що то їхня родина, бо мають колючки."

Отець Антоній перестав читати. Сон ожив у його голові й він подумав, що люди, можливо, прийшли, щоб вирубати його старий сад. Потім одягнувся й вийшов на кухню. Гарась тільки-но розпалив.

— Слава Йсу!

— Слава навіки! Що то ви, отче, так рано зірвались? Снідання ще не готове.

— І не треба. Запрягай коней, їдемо в Монастирець. І то скоро, бо нині маю вечірню.

— Вчора ви нічого не казали!

— Ти мені теж не говориш, що думаєш, — відрізав отець Антоній. – Давай, запрягай, а я тим часом трохи перейдуся.

— У мене чобіт порвався.

— Візьмеш у Йосипа. Правда, Йосипе?

Блідий дихавичний наймит, що лагодив упряж, мовчки кивнув.

Отець Антоній хотів подивитися, чи не залишилось на деревах сліди від його сну. Ніщо не сниться без причини. Може попід вікна хтось ходив?. Але він зразу відкинув цю думку. У селі не було злодіїв, а коли доспівали яблука й груші, він не трясся над ними й позволяв дітям з бідних родин їх збирати і рвати, аби хіба не лізли надто високо. Той сад збігав з гори і був дуже затінений влітку, через що дерева виросли високими й тонкими. Почав садити їх ще дідо, а закінчив тато. Пожитку великого з них вже не було, але навесні білили стовбури й підливали кожне дерево гноївкою.

Бліде сонце, що зійшло над старим садом, де лиш подекуди збереглось листя, не давало тепла. Священик знав кожне дерево, але не лічив, скільки їх у саду. Колись лазив по тих яблінках, молодих і сильних, бо сам був молодий і дужий. Але тепер вони зістарились: дерева і він. Ні, не могли ці дерева піти від нього, як він не міг від них піти. Дурний сон... Хоча в глибині душі він не вірив, що сни бувають дурні. Треба вміти їх розгадувати. " Може, не їхати? " – завагався він, згадавши погану дорогу. Вітер за рікою і міст, по якому страшно було їхати кіньми. Та ще й не знати, чи вдома отець Михайло. Але ж ніхто не знає, що чекає чоловіка, котрий вирушає в дорогу... Тільки Господь. Яка Його воля, така твоя доля...

— Петре, Петре! Вставай!

Петро висунув голову з-під верети. Слава Богу, вже настав білий день. Він схопився і пішов до дверей.

— Слава Йсу! – привітався сусід Іван. – Вчора прийшов мій брат з Нагуєвич, просив переказати, що вмер Митро. Ну, той, що був на похороні...

— Як вмер? Коли?

— Ще вчора в обід. Встав з-за столу, вийшов надвір і впав. Завтра будуть ховати.

— Ага, — сказав Петро.

— Вже було пізно, ви спали з Орком. То нічого, похорон аж завтра. Нині хіба парастас. То я піду.

— Ага.

— Хлоп – як мур , шкода, — додав Іван. – Правду кажуть: ніхто не знає ні дня, ні години...

Петро вернувся до хати.

— Що там, тату? – спитав Орко.

— Умер Митро з Нагуєвич, твій, так би мовити, вуйко.

— Та він був учора в нашій церкві, живий і здоровий! – здивувався Орко.

— То тобі привиділося, сину.

— Але я його добре видів!

— Може, й видів. Але на той час Митро уже був неживий. Він таке вміє...

— Тату! Вмерлі ходять вночі, а не вдень...

— Що ти від мене хочеш?! – розгнівався Петро. – Іван сказав, що вмер, і більше я нічого не знаю.

Він не бачив нічого дивного у тому, що вмерлий Митро з’являється в Урожі й кличе малого на міст, але як він посмів?! Усе відбувалось поза його волею, але вчора він пережив такий великий страх, що вже нині, як кажуть люди, перегоріло серце.

Батько з сином обійшли коня, відкрили двері стайні, аби той не нудився, вбрались у святочне й пішли в горішній кінець. На панській брамі стояв управитель. Мав трохи заболочені чоботи, видно, зранку обходив господарку. Петро зняв капелюха, привітався.

— То що, Петре, у празниковім строю хочеш гній возити?

— Ні, прошу пана. Ми мусимо піти до єгомостя. Гній повезем після обіду.

— Так-так... Але дармо йдете. Отець Антоній поїхав щойно до Монастирця. Можете вертатись до гною. Але ж ні! Вам треба йти на похорон до Нагуєвич. Я би сам подивився, як ховають твого родака. Се має бути цікаво...

Петро понурив голову. Міг би такого не казати при дитині. По дорозі хлопець мовчав, а потім бовкнув:

— Тату, а то правда, що вуйко Митро опир?

— Хто тобі таке сказав?! – визвірився Петро. – Щоб я більше не чув того слова! Перебирайся скоро! Будемо панський гній возити.

Фотограф Юліан прокинувся пізно. Зрештою, то панська звичка. Він не все був волоцюгою: мав колись дім, де виріс, але позбувся його через опікуна, котрий, щойно ставши удівцем, згадав молодість, і в казино

спустив увесь статок. Виставив хлопця, якого так і не зміг полюбити, за двері, не давши скінчити гімназії. Після цього Юліан назавжди розчарувався у стабільності життя, бо як не гра в карти, то революція, війна чи ще якась холєра вказують людині на її правдиве місце, з якого зжене хіба смерть. А щодо життя позагробового – то се лише царство духів, те, що лишилось від розпаду свідомості, й тиняється у сумерку, терплячи якісь невідомі живим страждання.

Прокинувся фотограф з відчуттям, що стіни його тимчасового пристановиська зроблені з дикти або картону. А за стіною чувся плач.Боліла голова, очі пекли, а кожен рух завдавав муки. Напевно, вчадів. Наступної миті його охопила безмежна туга, яка прокралася слідом минулої ночі, але він дозволив собою заволодіти. "Нині мене тут не буде", — вирішив він. Провідував колись опікуна в лічниці для душевнохворих, бачив таких пацієнтів і у фронтових шпиталях, проте його знання були недостатні, щоб чинити опір атаці, спрямованій на нього вчора біля школи. Але й винне у тому було й оточення! Голі дерева відкривали краєвид з цвинтарем і чорними бойківськими хатами, над якими літали ворони. Наче з природи зняли шкіру й виставили обдерту напоказ: дивіться, хіба можна вижити в такому світі, не стративши розуму? Час перед війною, що має вигубити ціле покоління, виглядає,зазвичай, нікчемним, щоби потім ні вбивця, ні жертва, не мали підстави шкодувати за життям. Мабуть, у вигаданому світі жити добре, коли уявляєш себе дитиною, квіткою, звірятком. Людей, що занурені у той вигаданий світ, не можна замикати разом з маніяками й одержимими. Це – різні істоти . Одні потребують жити власним життям, інші прагнуть увесь світ заповнити собою. Коли їм не дають так жити, вони хворіють умислово. І те божевілля може бути заразним.

Хто би міг подумати, що в бідному затурканому селі терплять на щось подібне, пояснюючи, правда, душевну хворобу впливом злих духів. Пан Юліан був тут спостерігачем, чужинцем, але знав, що ,як тільки дасть собі послаблення, неминуче втягнеться в якусь неприємну історію. Нехай би Влодко повернувся, він вибереться звідси . Як і кожен

мандрівець, фотограф потрапляв у різні пригоди.Не завше чинив розважливо.

Хлипання за стіною йому не сподобалось і, привівши себе в людський вигляд, Юліан пішов узнати, в чому річ: може, треба боронити те дівча, що його він сватав за графа чи барона. Поки він думав по дорозі, як це зробити делікатніше, двері розчинились і визирнула господиня, пані Ривка:

— Ой, яке нещастя, пане Юліане, яке нещастя! Нехай боронить Бог і вас, і вашу родину від такого нещастя!

— Заспокойтеся, пані Ривко, — узяв Юліан жінку за руку. – З ким нещастя? Сподіваюсь...

Ривка залилася слізьми:

— Бідна моя дитина, бідна моя Регінка!

З покою почувся розпачливий крик:

— Мамусю!

— Та скажіть, врешті, що сталося! – не витримав Юліан, подумавши, що в такому тихому куточку Імперії великого нещастя не мало би бути.

— Наш учитель, Господи...Моя Регінка...знайшла його. Неживого!

Фотограф порадив дати дитині чаю з рум’янку і вкласти до ліжка, а сам вийшов надвір. Утім, найцікавіше він уже пропустив. Мала Регінка, йдучи рано до школи, першою побачила вчителя. Той лежав у фосі з розпореним горлом, трохи віддалік того місця, де сталася трагедія.

Виглядало так, ніби бідолаха в темряві напоровся на гострий патик у плоті, коли оминав болото.

— Але ж ніч була місячна! – вголос здивувався пан Юліан.

— Звідки пан знає, яка була ніч?

Від стривоженої юрби відділився чоловік в поліцейському мундирі.

— Бо... я учора увечері виходив подихати свіжим повітрям.

— Подихати повітрям?

Юліан зітхнув і вийняв з кишені візитівку.

— Ви знали небіжчика?

— Збирався з ним зустрітись.

— Вночі?

Для Юліана з його професією подібні питання не були чимось новим.

— Ні, вдень. Я хотів сфотографувати пана вчителя з учнями, а не насаджувати на кіл!

— Не мудруйте, добродію! Звідки ви знаєте, що сталося?

— Господиня сказала. Я зупинився на кілька днів у Лейби, разом з товаришем, корабельним агентом.

— А де ваш товариш?

— У нього повне алібі, пане офіцере. Ще вчора в обід поїхав до Дрогобича. Власне, я збирався його дочекатись і їхати туди нині.

— Прошу поки що зостатись.

"Звідки такі люди, як цей офіцер, — майнуло в голові у Юліана, — відчувають, що від них щось приховують? Або чоловік чується так, ніби він щось намагається приховати?" І щоб не дратувати поліцейську нишпорку, додав цілком мирно:

— Звичайно, залишусь. Невже у такому селі могло статись убивство?

— Хто вам сказав, що то вбивство?

— Я ж кажу, що вбивства не могло статися! Нещасний випадок...Цікаво, чи небіжчик мав добрий зір?

— При чім тут добрий зір? – здивувався офіцер.

— Бо ніч була ясна, аби зійти з дороги. Бачите, вона доволі широка.

— Я се виясню. Чекайте, а ви маєте тут фотографічний апарат ?

— І ще невикористані пластини. Але положення тіла вже не зафіксуєш...

— Я його зарисував, — повідомив поліцейський. — Ви можете сфотографувати місце події, якщо не боїтесь вигляду крові.

— Мене часом запрошували до такої роботи. До того ж, я був на війні як фотограф...

Ставлення після цих слів до нього різко змінилось на краще.

— Добре, — мовив Юліан, — зараз принесу камеру. А де тіло?

— Там, — показав поліцейський на школу.

Юліан подумав, що може зробити відбитки й для себе. Ніхто йому цього не заборонить. Серед його колекції були й світлини мертвих тіл, а в голові зберігалась значно більша картотека подібних відбитків. Шкода, що він не може простежити окреме людське життя від початку до кінця. Втім, люди якісь однакові на початку життя і наприкінці. Невже він ніколи не думав, що і його життя може так безглуздо урватися?

Звісно, думав. Він перейде тоді просто до іншого світу і там робитиме те, що й тут. Вірив у се, та й годі. Бо в тих окрушках земного життя і земної смерті, які він збирав відтоді, як вперше відняв кришку об’єктива, не було того іншого, невидимого для ока, світу, навіть його тіні. Ніхто з фотографів, яких він знав, не намагався зазирнути поза реальність, але часом, не хотячи, дозволяли себе поглинути містичним настроям, подібно до поетів. Правда, вважав Юліан, залежить від глибини сприйняття. Якщо сприйняття плитке , то й правда така сама.

Щораз більше людей сходилося до школи. Ґазди стояли найближче, жінки ховались за їхніми спинами, а діти, як горобці, готові були спурхнути з плоту. У кожного, напевно, була своя думка про те, що сталось. Юліан був схильний вважати, що навіть, якщо це вбивство, поліція спише його, як нещасний випадок, щоб не морочити собі голову, бо кому, зрештою, вигідна смерть безневинного сільського вчителя? Ніхто не допоможе слідству, а фотограф теж нічого не скаже, щоб собі не зашкодити. На тім і порішив. Приніс усе необхідне і зробив пару знімків плота, залитого кров’ю. Якщо хтось і винен, то це ґазда, котрий застругав кілля на плоті. Юліан не бажав йому зла, але відчував якусь неприязнь до хлопа, що так грубо відчитав його товариша Влодка. Неприємно, коли хтось зазнає розчарування. Хоча Влодко й гендлює чужими долями, висмикуючи людей з виснаженої землі, наче ріпку, однак, у тому є щось геройське: звернути зі шляху, протоптаного кількома поколіннями, й віддати себе на поталу небезпеці та ризику. Очі

людей, котрі слухали в неділю під церквою корабельного агента, світились дитячою цікавістю.

На щастя, офіцер відійшов і не стовбичив за спиною, тому Юліан сфотографував ще людей, які оточили місце події. Для слідства це могло бути дуже цікавим, проте навряд чи цей підтоптаний поліцейський брав психологію до уваги. Після роботи надворі Юліану легше було перейти до помешкання небіжчика. Правду кажучи, не так страшні трупи, як те, що їх оточує: безлад смерті й непотрібність речей.

— То пан точно не був знайомий з покійним Гнатом Магурою? – перепитав ще раз офіцер.

Юліан скоса глянув на кущ шипшини, з якого діти обірвали усі плоди. Може, на ньому повисла десь його волосина, як це буває у кримінальних романах.

— Не мав честі, — відмахнувся фотограф, твердо вирішивши нічого не розповідати про нічну розмову, бо вона могла й не стосуватися справи.

Тіло лежало на ліжку, вкрите не надто свіжим простирадлом. Очі фотографа відразу зауважили те, що помічають люди його професії: великий весільний портрет. Напевно, покійний учитель був удівцем, бо ніде не видно було жодного натяку на жіночу руку.

— Усе тіло, а потім, властиво, рану, — розпорядився слідчий.

— Але ж, божечку мій! – вигукнув Юліан, побачивши заболочену мокру одежу небіжчика. – Він що, топився?

— У фосі. Знаєте, хто топиться у фосі?

— Я не тутешній.

— Покійний пив. Війт попросив, аби ми забрали чимскорше тіло з місця події, бо се поганий приклад для дітей. Тому, коли загострений кілок, чи щось інше розпанахало шию, він будучи в непритомному стані через сп’яніння, не відчув сильного болю.

— Отже, його ніхто не вбивав?

— Хіба що опир випив кров!

На цей похмурий жарт Юліан жваво зреагував:

— Якраз вчора я чув, як діти говорили про опирів. Ви не перевіряли цієї версії ?.

— Шановний добродію, ви, певно, начитались немудрих книжок...

— Ні, мені траплялось бувати у Трансільванії, де поліція ставиться до подібних речей дуже поважно.

— Робіть свою роботу, пане! Якщо се опир, то з одним зубом. Зараз приїде фіра і повезе тіло до Дрогобича на експертизу.

— Я лише пожартував. Невдало, прошу вибачення. Я хотів ще нині зробити кілька світлин, бо погода до того надається. Tempus fugit...

— Еге ж, час втікає. Коли будуть готові світлини?

— Для того мені треба поїхати до Дрогобича. Там у мене лабораторія.

— Можете поїхати зі мною. Як фіра приїде.

— Мені треба дочекатись товариша.

— Лишите йому листа.

-Ні, я ще маю тут справи. Поїду завтра з самого рана. До вечора матимете відбитки, хоч не думаю, що вони конче потрібні…

— То, прошу пана, не вам судити!

Слідчий окинув поглядом убогий покій:

— Лігво звіра…Правдиве лігво звіра!

— Самотнього, зараженого чоловіка, — виправив його м’яко Юліан. – Що вже не мав сили дивитись, як час втікає від нього. Він був створений для сімейного затишку. Що сталось з його дружиною, не знаєте часом?

— Вмерла на сухоти. Треба було лікуватись, але, очевидно, забракло коштів.

— Так, часом така прикрість, як нестача грошей може призвести до трагедії у наші часи. Якась невелика сума здатна докорінно змінити життя. Мене се завжди дивувало. Ніби Господь створив світ розумним…

— Пан – соціаліста?— примружився поліцейський. – У наших краях се небезпечно!

Юліан вернувся до помешкання з прикрим відчуттям втрати свободи. Йому і раніше доводилось її втрачати, лише не при таких обставинах. Він був чужинцем у цьому краї, що в географічному відношенні належав до Європи, а в культуральному –відставав від неї на кілька віків. Те, що для європейця стало вже традицією, тут уважалося мало не злочином, наприклад, атеїзм чи той же соціалізм. Однак Юліан міг і тут порозумітися з якимось оригіналом, котрий самотуж дійшов до ідеї свобідної волі, слухаючи власного серця. Таких людей можна було здибати в найглухіших закутках: вчителів, священиків, шляхтичів…

Юліан вірив у існування невидимого братства, члени якого розкидані по цілому світі, і якщо двоє стрічались, сила їхня зростала устократ. "Не шукаючи — знаходиш" — такий напис знайшов він колись на сторінках книги Тіта Лукреція Кара "Про природу речей. І то була правда. Двоє людей, стрінувшись випадково, творили якусь нову цілість, збільшуючи свою потугу. Або, навпаки, зменшуючи. Від цього користали інші, цілий Всесвіт користав від зіткнення двох істот. Ні, вчитель і той, кого Юліан слухав уночі, відбирали силу, а не додавали . Вони вражали своїм духовним терпінням небувалої напруги, однак не належали до Братства. Були вовками — самітниками, хоча й виглядали на жертв несправедливості.

Був ясний день, хоч імла й затрималась на схилах гір. Зрештою, заледве минула одинадцята година. Юліан відніс камеру й пішов подалі з того переповненого смертю і страхом маленького світу, вирішивши подивитись на нього з наполовину поросло лісом гори, що звалася Ласки. Подивитись уперше й востаннє на село Уріж, у якому ще вчора билося серце вчителя Гната Магури. Простуючи селом, пан фотограф відчував, що тут пролетів янгол смерті. У день його прибуття вмерла маленька дівчинка, але він не мав такого відчуття, як зараз, та згадав чомусь і її, й послав навздогін запізнілий прощальний погляд на маленьку труну. Що відчуває живий організм, у якому щось відмирає? Отаке, приміром, село. Ці люди, можливо, не потрафлять словами описати глибинних містичних переживань, але, безперечно, знайдуть інший спосіб вираження, незрозумілий чужому.

Дійшовши до роздоріжжя, Юліан звернув на пастівник з в’ялою травою, звідки відкривався вид на гору. Ближче до неї землю перетинали яри, порослі терням і шипшиною, із зеленими горбочками ялівцю. Терен був геть без листя й без ягід — точний образ християнського терпіння, й оминаючи його, на гору вела стежка. Вона не просто була стежкою: навчала, як легше піднятись на гору, де повернути, щоб не збив з ніг вітер, де напитись води з малесенького джерела, що ховалось у ямці, огорненій високою травою. То не була дорога, проведена чиновником з Відня під лінійку, як та, що вела на

Дрогобич, ні, стежка думала й оберігала від злісного , котрий міг виїхати на гору й відти побачити хлопа, що потребував собі пару тичок на фасолю, чи пастушка з грибами в подолі сорочки. Бо ні гора, ні ліс не належали селу як перед 1848 роком, так і після нього.

Юліан хвалив стежку з огляду на її зручність, а не безпеку. Піднявся нею на західний схил гори й побачив, як з боку Самбора і з боку Дрогобича насувались невеликі хмарки, наче розвідники, що обирають місце для майбутньої битви. Пан фотограф не хотів би опинитись між тим небесним воїнством, приміром, улітку. Внизу нерухомо простяглось село: не як мертве чи спляче, а як поглинуте думами. Він озирнувся на джерело під дерев’яним хрестом і високою липою. Священик, напевно, благословляв цю воду; важко дихаючи, підіймався на гору. Заручник громади, яку можна переконати лише вмовляннями і ласкою. Люди не люблять, якщо їх сварять, коли вони вже готові покаятися. Їхні язичницькі звичаї мають лишатися непорушними, як деякі дитячі звички зберігаються до старості. Отець Антоній, якби був міським жителем, не дав би собі ради з тими людьми, котрі могли лишатись дітьми довіку, завдяки опіці предків.

Для кого росли ті велетенські черешні на горі, що, мабуть, здичавіли від старості, й давали влітку лише жменьку гірких ягід? Хіба що стримувати верхні вітри й роздирати туман похмурого надвечір’я. Стояли, наче колони в язичницькому храмі, й фотограф відчув майже панічний страх перед ними. Не хотів увійти навіть до лісу. Сів на чималий пеньок, звідти відкривався краєвид на іншу гору, відділену річкою. Не мала жодних ознак людського втручання, поросла ялицями вперемеж з безлистими деревами. Він подумав, що у молодості отець Антоній міг часто приходити саме на це місце. Звідси видно було церкву, попівство, оточене великим садом. Досить було збігти вниз, щоб опинитись у безпеці від лісових духів. Цікаво, чи й учитель приходив сюди, спостерігаючи, як сонячні плями переходять з одного схилу на інший, з однієї гори на другу? Жменька попелу під ногами Юліана, залишки вогню, об який хтось самотній грів руки, затуляючи вогонь від вітру, нагадала йому вчорашню зустріч під школою.

VI. Ураза

Із кіньми було щось не так: ледве тягли візок. Отець Антоній відчув се крізь дрімоту. Випив хіба келішок вишнівки, а задрімав… Дорога до Монастирця вдалась – то правда. Погідний, навіть теплий, ранок, мирний Гарась, котрий, бувало, мав звичку гніватися мовчки та вголос, як разом кудись їздили. Тепер єгомость був розслаблений від сповіді, й чувся загалом добре. Бо не може чоловікові на цьому світі бути цілком добре, коли довкола Боже твориво мучиться й загибає.

Коли їхали до Монастирця, побачили на Глинному процесію: несли маленьку діточу труну. Поки вони з Гарасем чекали, перед очима отця Антонія виринув недавній похорон, і йому здалося, ніби малу Орисю Безуб’якову досі не поховали, бо не хотіли класти її в зимну мокру землю. Від того стало гірко й встидно, бо міг провідати дитину, коли ще була жива, потішити бодай трохи.

Єгомость розплющив очі й побачив, що Гарась не знати чого сів на коня, а на другого поклав руку.

— Ти що робиш, Гарасю?

— Їду, отче, — озвався Гарась зі свого звичного місця. – А що таке?

— Чого коні так помалу їдуть?

— Бо до гори. Худобина змучилась.

"Виходить, мені привиділось,"— подумав отець Антоній, проте з кіньми було щось негаразд.

— Диви, щось коні тяжко дихають! Спинися, я злізу.

Отець Антоній зійшов з візка й пішов поруч із Сивком, тримаючись за упряж.

— Ну-ну, скоро будем вдома. Село вже видно...

Але з голови йому не виходило, що ж то таке темне сиділо на коні... Він чув про подібні випадки, що віщували смерть худобини. Почав молитись, проте не перехрестив коня, бо то було б зараз небезпечно.

— Ти певен, Гарасю, що Сивко здоровий? Може, ти перегодував його?

— Певно я не знаю, як коней годувати! У війську був конюхом. Якісь ви дивні, отче! Ні з того, ні з сього попхалися до сповіді... Коби всі так грішили, як ви...

— А се що?

Священик помітив на шиї у Сивка пару крапель крові, ніби кіт потягнув пазуром.

— Що ви кажете, отче?

— Нічого, — зітхнув він, втомившись від балачки і від того, що дорога була геть заболочена. – А той похорон, що ми проїжджали, не пам’ятаєш, чи був там священик і чи несли хрест попереду?

— Який похорон?

— Та на Глинному. Діточий похорон...

— А коли то було?

— Як ми їхали туди.

— Не було ніякого похорону! Я ще не всліп. То вам приснилося, отче...

— Може, й так, — згодився отець Антоній.

— Та сідайте вже! Подивіться, всі чоботи в болоті...

— Змию в ріці.

— Ага, а потім захоруєте !

Старий священик тільки похитав головою: " Нема з ким говорити." Він завше поступався слузі, шоб не тратити сили на суперечку. Се не шкодило його репутації: на людях Гарась дотримувався етикети, а коні, звісно, мовчали. Зараз єгомость хотів лише без пригод дістатись додому, аби не трапилось ще якоїсь дивини. А після вечірні можна буде записати до книжки те, що бачив він, а не побачив Гарась. Але записати від себе, а від сторонньої особи, щоб не впала тінь на їхній священичий рід. Втім, рід обривався на отцеві Антонію. Ну, що ж, на те воля Божа. Нема синів і дочок – нема принуки до них, аби ставали конче священиками і дружинами священиків. Нехай спочине давній рід. Часом буває, що декотрий рід треба вчасно перервати, аби не змізернів чи не спаскудився.

Єгомость зітхнув і подумав, що, може, не варто було зриватися нині до сповіді, бо день якийсь не дуже вдалий. Отець Михайло збентежився, побачивши його. Не був готовий прийняти міх з чужими гріхами на свої вутлі старечі плечі. Мав якусь пильну роботу. Та навіть від цього простого ритуалу отець Антоній відчув полегкість і, відбившись від слуги, зосередився на молитві. Він молився за душі померлих, щоб легко покинули землю, а далі, щоб кінь був здоровий. Незчувся, як виїхали на міст, позалатуваний новими дошками, а за мостом єгомость походив по

баюрі, аби змити болото. Вода проклала собі хід до його лівої ноги, проте отець Антоній приховав це, щоб не накликати гнів слуги: навіть не ойкнув, хоч холод аж по серці шкрябнув. Може, трохи дратва розійшлася – не біда. І так скоро почнеться зима. Священик кинув погляд на гори, на синюватий ліс під скупим блідим сонцем, і відвернувся. Ніби завстидався, що такий він старий, заталапаний болотом, достойний дивитися на сю величну красу, що була до нього і переживе його надовго. Не те, щоб це засмучувало священика: душа, як і тіло, потребує спочинку, але чи буде там спочинок? Такий, який мають дерева і земля взимку? Перед вірними отець Антоній волів краще розмірковувати про райські блаженства, аніж про муки пекла. Усі грішать, бо трудно не грішити в цьому світі, окрім блаженних та обраних, і ще малесеньких діточок, однак щира сповідь перед Богом очищає від дрібних гріхів. Лиш за великі доведеться відповісти.

Уже на роздоріжжі отець Антоній зрозумів, що день остаточно зіпсутий: знайшли неживого вчителя з розірваним горлом. І в нього на очах фіра повезла тіло нещасного на скриття3 до Дрогобича, вкрите пожовклим простирадлом.

" А як буде дощ?" – чомусь подумав священик.

Люди стояли й дивилися, як трясеться фіра по нагуєвицькій дорозі.

— Цікаво, де його поховають? Не знаєте, отче? – спитав Гарась.

— Як не схоче ховати родина, то доведеться громаді...— сказав війт, підходячи до візка, на якому сидів отець Антоній.

Священику здусило горло. Фіра зникала між пустельних полів, а за нею їхали на лискучих конях шандарі4. Гарна була б світлина, та пана фотографа ніде не було видно. Тієї ж миті тінь пташки, за якою гнався більший птах, черкнула єгомостя по ногах і він відсахнувся, ніби тінь могла завдати шкоди.

— Потяв опир? – перепитав отець Антоній. – Бійтеся Бога, людоньки! Мало вам того, що сталося тридцять літ тому в Нагуєвичах та Ясениці? Встидайтеся!

Він махнув широким рукавом реверенди, ніби намагався відгородити себе від урізьких людей, але насправді тим жестом відсікав себе від думок, що поневолювали його душу. Вона, попри всю вченість і життєвий досвід, залежала від сонця, котре слабло з кожним днем, відступаючи перед темрявою пізньої осені. Єгомость був злий сам на себе, усвідомлюючи причину упадку власного духу. Натомість інші й гадки не мали опиратись тій неминучості, коли бракло сільської роботи, сон не йшов до голови, а в темряві треба було вставати до худоби.

Уже смеркало, коли Юліан спускався з гори. Щось у ньому змінилось, і нічого надзвичайного тут не було: краєвиди змінюють людину, змушують прилаштовуватись до них. Вертаючись селом, геть порожнім і тихим, після перебування на горі, він знову переживав якесь відчуження, а потім уже в місті віддалиться ще більше від містерії, учасником якої став сам, хай і пасивним. Найважливіші речі з тої містерії не потрапили на світлини, зникнувши у глибині пам’яті. Там, на горі, він думав, що деякі таємниці не варто розкривати: слід змиритись з реальністю, яка не бажає підкорятися органам чуття. І врешті, йому було байдуже, від чого помер сільський вчитель Гнат Магура, бо чим би не закінчилось розслідування, справедливість не потрібна ні мертвим, ні живим. Їм потрібне лише життя, і за нього вони боротимуться до останнього подиху. Не має значення, чи це життя змарноване, вільне чи підневільне, вони з охотою увійдуть в нього , так як рослина, що пробивається крізь камінь. Люди вмирають, коли світ довкола них гине і втрачає сенс.

Ні, в долині зовсім по-іншому, ніж угорі. Сам перехід від одного до другого утруднює дихання і стає якось не по собі. Юліан пришвидшив ходу, ніби щось тиснуло йому межи плечі, й радий був опинитись під дахом свого тимчасового пристановиська. Він твердо вирішив мовчати про власну роль в цій трагедії. Втім, господарі могли помітити, що він

повернувся учора пізно, але євреї — люди небалакучі. А завтра він поїде звідси, бо скінчив роботу.

— Пан Влодек приїхав! – повідомила Ривка. – Чекав на вас, а потім пішов до корчми. Казав, що скоро вернеться.

— То добре, — кивнув Юліан. – А як ваша Регінка?

— Трохи вспокоїлася. Чоловік обіцяв повезти її в неділю до міста. А завтра їде так само...

— Може, пан Лейба й мене прихопить?

— Звісно, пане Юліане. Нема й мови...

— От і добре! Я вже хотів піти до пана управителя питатися.

Ривка якось дивно глянула на нього.

— Щось не так? – поцікавився Юліан.

— Небезпечно йти увечері, після того, що сталося. Чоловік приведе пана Влодека.

— Але ж я ті дні ходив вечорами і нічого.

Ривка випалила:

— Ми обоє переживали за пана, ой, як переживали! Бідний пан учитель! Ви би послухали, що люди в селі говорять

— Не боїться той, хто не знає, — посміхнувся Юліан. – Я ходив милуватися тутешніми краєвидами, і правду кажучи, дуже зголоднів...

У себе в кімнаті він почав з того, що поскладав усі знаряддя праці, спакував речі, щоби були готові. Мали виїхати десь коло восьмої рана. Недовге перебування на селі закінчиться на світанку, але попереду – довга дорога між спустошених полів. Старий урожай зібрано, а озимину сіяти рано, бо нічого з того не вродилося б. Сам час їхати до Америки, на край світу. Може, тому, що йому не треба було ні сіяти, ні жати, Юліан не поспішав ні до Північної Америки, ні до Полудневої. Туди тягнулись тисячі людей, аби продати себе чи зайняти кусень нічийної землі. А тут, у провінції Імперії, ніхто й не зазирав углиб землі, що ховала минуле. Якщо й шукали чогось, то лише нафту і сіль. Однак чоловік нічого не значив ні тут, ні там.

Юліан, по суті, теж не цікавився тим, що відрізняло одну людину від іншої, а лише схожістю між ними. Хоча від того, що люди були подібні, вони не зближувались. Недовіра закладена у свідомості так глибоко, що неможливо відшукати її первісну причину. Юліан не вірив соціалістам з їхнім братством довкола корита. Вони цілком ігнорували інше братство – духовне, яке неможливе без взаємної довіри і прихильності. А ще більше не любив пан Юліан фанатиків, поведених на одній ідеї, котрі бовталися в темній баюрі, розмахуючи п’ястуками та частіше згадували Сатану ніж Бога. Хорі люди, й небезпечні. Із непіддатливої, хоча й м’якої, натури Юліана не можна було виліпити подібного типу. Ніде не зоставався на тривалий час, хоча мандрівне життя втомлювало і принесло ранню сивину. Не міг одружитись, бо не ідентифікував себе ні з шляхтою, ні з міщанством, а, отже, ніде не мали його за свого. Усі його романи залишились позаду: невинні й обережні. У ті часи вдовольняли плоть у борделях: і з них починали, і ними закінчували. Зачатків фемінізації Юліан якось не зауважив: мав відразу до радикальних кроків.

Тихе життя філософа на старості було би для Юліана найдостойнішим варіантом. Таке, як у отця Антонія, наприклад. Спершу фотографа заінтригував урізький дідич-відлюдник, та після його нічного монологу Юліан зрозумів, що то хворий душевно чоловік. Дуже хворий і непередбачуваний, проте все ще здатний себе контролювати. Дивна річ, одначе, стріти в такому місці одразу двох психічно заламаних людей, бо

вчитель, без сумніву, теж належав до них. Але в нього се могло статися з нудьги, браку життєвої енергії, з невдачі. Зрештою, холеричний темперамент. Не міг бути своїм у сільській громаді, мав інше походження і відповідне виховання, бо селянські діти, вийшовши зі свого стану, доволі терплячі на нужду і ліпше можуть собі порадити. Сам Юліан вижив коло хворої на тиф матері, бо хотів жити, і, раз здивувавши світ, продовжував дивувати його на суші новим незвичайним ремеслом і дивовижною енергією. Як і його товариш, корабельний агент, котрий не те, що не плавав на кораблі, а й ніколи його не бачив, а проте міг переконати людей у реальності й доступності цього плавучого засобу. Він був, звісно, аферистом, однак цінував відвагу тих, хто починав нове життя.

Влодко напустив до покою холоду й алкоголю, проте Юліан був радий його бачити.

— Скажи мені, Юліане, — гепнувся він на ліжко, — що ти про се думаєш?

— Про що? – ніби здивувався Юліан.

— Про всю оцю, ну, урізьку готику! Опирі замордовують людей, насилають на них холеру чи чуму, і навіть після смерті, лежачи в труні, курять файку. Я б на місці тутешніх людей не чекав би, що хтось перегризе мені горло, а зібрав би манатки і втік до Америки. Як ти гадаєш, се поважна причина для еміграції – опирі? Щоб ти знав, чоловіче, скільки я того в корчмі наслухався, аж Лейба мусив мене відпровадити, а я ще й узяв із собою пару зубців часнику...

— Ліпше би взяв зі собою доброго бука!

Влодко кивнув, думаючи про щось своє, і врешті буркнув:

— Мені мали би за сей ризик більше платити!

— То попроси.

— Ага, подумають, що я варіят і виженуть з роботи. Видиш, Юліане, опирі – такі істоти, що є всюди, але ніхто їх не признає . Слухай, треба мати пшеницю, дванадцять раз свячену. То – раз. Треба свячений мак під порогом посипати. Два. А коли опир встає з могили й починає потинати людей, тоді відкривають гріб, кладуть опира лицем донизу й забивають кіл межи плечі....

— Осиковий?

— Ні, дубовий. Але найліпше спалити такого мерця на терновому та шипшиновому огні.

— Цікаво. Але ж поліція не напише, що небіжчик оден або другий не став жертвою опиря, себто вампіра!

— Звісно, не напише. Знаєш, що ще люди мені казали?

— Що?

— Люди кажуть, ніби опирі потинають лише того, кого не жаль. Одного-двох на рік. То в мирний час, а на війні, чи під час пошесті – більше. Нас із тобою, видиш, їм жаль. А рідного вчителя – ні.

— Я не добре розумію місцевий діалект, але слова "кого не жаль", очевидно, означають, що опирі знищують тих, хто приречений або непотрібний нікому. Виявляється, вчитель був алкоголіком і нищив сам себе.

— А звідки вони знають, кого вбити, таж темно? – наївно спитав корабельний агент.

— Вампіри краще бачать вночі, як удень, і мають нюх, як у звіра. Але то все бздури , Владку. Усьому можна найти наукове пояснення.

— Ну, добре, але поясни мені такий випадок. Вертається чоловік вночі додому, і раптом щось скаче йому на плечі, і він мусить то носити. На ранок приходить без сил додому, повідає, що з ним сталося, а по трьох днях вмирає. Або уяви собі ще таке: відкопують опира, а він лежить собі на боці й пахкає файкою ...

— Ну, се вже жарт. Слухай, Владку, я завтра від'їжджаю. Пообіцяй, що не будеш ходити поночі, бо тут кілля у плотах гостре.

— Ти що, їдеш?

— Я вже все зробив. Навіть сфотографував небіжчика на прохання поліції. І ти не затримуйся довго. Стрінемося в місті.

— Ясно, — похнюпився Владко, — я думав, ти ще зостанешся...

-...фотографувати опирів. Уночі моя камера не знімає. Та й ризиковано. Не думаю, що урізькі опирі готові мені позувати.

— Насміхаєшся, Юльку! Мені один чернець казав, що ангели тратять на тому, що у них не вірять. А злі духи, навпаки, користають, бо ніхто не заважає їм чинити зло.

— Ангелам теж ніхто не заважає робити, чого вони хочуть..

— Ну, не знаю, я в теології нічого не тямлю, — позіхнув Владко, швидко розібрався й заліз під перину. – О, забув найголовніше! Кажуть, пан дідич, котрий не хотів нас прийняти, опир, але чужий.

— А, може, лунатик?

— Ні, не лунатик! – Влодко аж сів. – Спить вдень, а вночі ходить. І слугам не дає вночі спати. Тому дворецькому, що нас відігнав, і старій ключниці. Якби молодій, я ще б зрозумів...

— А в тебе, Влодку, хоч раз було безсоння?

— Ага, і не раз! – і Влодко більше не мовив ні слова, заснув, як мале дитя.

Юліан натомість передумав спати.

...Отець Антоній чувся винним. Двері його дому на ніч замикались, а слуга міцно спав, або міг відворкнути , як хтось приходив невчасно. Гарась був хитрий: завше міг викрутитися. Якби його воля, то заборонив би єгомостю правити в церкві, коли зимно, або дощ. Скільки людей могло би поговорити з отцем Антонієм, якби не оті замкнені двері !.. Нагла, без сповіді, смерть вчителя дуже засмутила єгомостя. Десь бідна душа блукає сама, налякана, розгублена, бо ніхто не знає, як на тім світі: чи там відразу чекає родина, а чи треба її ще шукати. Вина отця Антонія полягала в тому, що він не приходив до людей сам, до тих людей, котрі найбільше потребували його помочі. А треба було. Інші священики з того посміялись би, воліючи, аби їх шукали, а не вони шукали когось. Але ж Ісус ходив поміж людей, заглядаючи кожному в серце, бідному й багатому, недужому й здоровому. І замолоду кожний священик рівнявся на Ісуса та апостолів, однак потому мусив дбати про родину, і вже не мав тієї свободи і стільки часу на служіння людям. Звісно, дух від того занепадав і мізернів.

Отець Антоній зітхнув. Часом почувався ніби у клітці. Старість — прикра. Вчить чоловіка ощадити сили. Потрясся на візку до Монастирця й назад, і вже змучився. І їздив дармо. Пробував відкрити серце іншому, а того більше обходило , чи добре поскладані вулики в шопі . Не чекав на нього, не міг збагнути, що в отця Антонія на душі не так погідно, як би мало бути, що той переживав, бо нічого не зробив, аби людям в Урожі

стало ліпше. І була ще й давня історія, яка тридцять років не давала спокою отцю Антонію. Через неї він змінився, оточив себе муром, однак не міг повернути з того світу єдину людину, котра відповіла б на його питання: отця Якова, котрий мав чудовий дар — видіти минуле й майбутнє.

...Отець-настоятель Святоонуфріївського монастиря вчився з отцем Антонієм колись у семінарії. Він співчував удівцеві, чия хата після смерті жінки стала пусткою і мала бути такою довіку. Заледве тридцятип’ятилітній священик пожалкував, що не присвятив себе з молодих літ Богові, бо душа його завжди тягнулась до чернецтва. Любив загороджені подвір’я монастирів, що потопали у квітах, тихі голоси ченців, гук дзвонів, надранішні молитви за людей, котрі ще спали і були беззахисні супроти сил зла. Отець Антоній жив там два місяці й чувся, як у раю в чистенькій келії з вікном на гори. Перед тим був близький до нервового зриву: така прірва самотності відкривалась під його ногами. Ні родини, ні близьких людей. Пережив не лише смерть батьків і дружини, але й страшну холеру, яка чомусь його пощадила. Ліпше вмерти, ніж згадувати сині спухлі трупи, що їх доводилось ховати кожний день, цілі вигиблі родини і навіть роди. Мусив хтось направляти руку смерті, яка одних чіпала, інших – ні Щадила старих, а забирала маленьких діточок, і неписаний закон розлучав одних мертвих з іншими мертвими. На Границі, на пастівнику, заложили холерний цвинтар. Тата й маму священик встиг поховати коло церкви, бо холера хіба тоді почалася. Се його мучило, бо мали лежати вкупі з іншими, під одним великим хрестом, де він щороку відправляв службу. Тато з мамою заслабли, як їздили на ярмарок до Самбора, але в селі вже було кілька недужих на ту страшну хворобу. Люди прийшли просити, щоб отець Антоній дозволив оборати плугом довкола села, та він не вийшов до них. Не пускав нікого до хати, щоб не дихали заразним повітрям. Не правив у церкві, лиш надворі. Може, чинив не так, як треба, але в Урожі вмерло менше людей, ніж по інших селах. Казав їм їсти часник і пити переварену воду. Було се розумно, однак того ніхто не оцінив. Люди перев’язували собі ногу під коліном сирим полотном, і казали: " Що кому судилося, того не мине". Священик не мусить боротися зі смертю, бо,

хтозна, може, життя позагробове ліпше, ніж їхнє. То робота лікаря – помогти тим, хто хоче жити. Гафія, яку священик відослав до рідних у Турку, вмерла через рік від хвороби, що на неї немає ліку.

Ні, отець Антоній не схитнувся у вірі. Смерть рідних звільнила його, як він думав, для життя чернечого, що огородило б його від чужого болю й пригасило біль власний. З гірського монастиря Уріж видавався похмурим місцем, зануреним у темні води ще передхристиянських вірувань, населений душами померлих і духами, а часом снився геть поріслий диким лісом і терням. Не маючи жодної рідної душі коло себе, він боявся, дуже боявся там зостатись. Не належало йому в Урожі нічого. Не мав жодного опертя , окрім Бога, і Він дав йому знак йти в монастир. Принаймні, так прочитав той знак, бо громада була ним невдоволена, звикнувши до батька.

Багато чого передумав отець Антоній у монастирі, відкладаючи з дня на день розмову з настоятелем. Не знати, скільки тривало б його гостювання, якби перед Спасом не прибув до монастиря отець Яків, котрий славився зціленням біснуватих... Був се чоловік свавільний і на особливому становиську. Прибував часом кінно, а часом пішки, приймав недужих. Мав велику славу, а сам був лисий, малий, із мавпячим лицем, і ходив у латаній реверенді. Простий люд таких, як він, шанує за суворість і щирість, а церковна влада давала зрозуміти, що не заохочує приймати Якова у монастирях. З одного боку було несхвалення єпископів, а з іншого – не пасує закрити перед святим чоловіком браму монастиря. Але менше з тим. Отець Яків робив те, що хотів, мовлячи, що має над собою лише Господа і виконує Його повеління.

Коли отець Антоній почув про Якова, то подумав, що се ще один знак. Хотів стрітися з цим чоловіком, але зразу понабігало звідусіль людей, обсівши монастир. Чекали, коли вийде до них зцілитель. Антоній думав тоді: що почуває той, на кого покладають такі великі надії? Чи не боїться? Чи одержимий він, а чи блаженний? Якщо одержимий, то мав би ставати на герць зі злом. Якщо блаженний, то чому люди при ньому б’ють собою об землю, кривавляться, і з рота у них йде піна? Ніколи він

не чув стільки богохульств і прокльонів, як за ті два дні, коли приглядався до незваного гостя, котрий не мав дозволу на екзорцизм, а відтак проводив вигнання бісів за мурами святої обителі. Чим уподібнювався до Спасителя, гнаного звідусіль.

Молодий священик тримався віддалік від юрби, щоб його не діткнувся дух одержимості. Ховався то за дубом, то в корчах, то за копицею сіна. Отець настоятель цілими днями молився, і ходив по монастирі лише тоді, коли отець Яків знаходився за ворітьми. Мусив відрядити посланця до владики Йосафата, але зробив так, щоб той дуже довго добирався, бо монастир мав вигоду від численних пожертв. Так чинили всі. У горах монастирі небагаті, й цісарська влада на них завше дивиться так, ніби хоче увірвати для себе кусень землі чи латку лісу. Отець Яків мав добрий нюх і відбував на день раніше, ніж повертався гонець з наказом від владики, котрий теж не дуже квапився, бо розумів, що допомога монастиреві не завадить. Розумів , але мусив. Слуги Божі мали би слухатись одного пана, але так не було ніколи.

Антоній стрів отця Якова рано, коли йшов до церкви. Надворі ледве розвиднилось, і він йшов сонний, намагаючись пригадати свій сон. Отець Яків виринув перед ним несподівано, аж священик настрашився. Притиснувся до стіни, щоб пропустити старого, але той вхопив його руками за плечі й зазирнув у очі. Від страху отець Антоній аж заціпенів, передчуваючи, що зараз станеться щось недобре. І справді, Яків відштовхнув його й крикнув:

— Пріч від мене, сатано! Пріч! Во ім’я Отця й Сина, і святого Духа!...

" Господи, що він говорить?!" – вжахнувся отець Антоній, і тут Яків почав битися головою об стіну.

— Отче Якове, отче Якове ! – просив його священик. – Браття, поможіть!

Позбігалися ченці. Двоє найсильніших відтягло закривавленого отця Якова від стіни, але той виривався, бризкаючи слиною.

— Господи, заступи! Господи, помилуй! – молився Антоній.

Поволі отець Яків заспокоївся. Висів, переламаний надвоє, на руках дужих ченців.

— Отче Якове, — лагідненько мовив отець-настоятель, — ходіть, спочинете трохи.

— Кажеш, спочити? – з притиском мовив старий. – Злий дух поміж вас ходить, а ви хіба би спали та їли!

— Господь з вами, отче, та ж то свята обитель!

— Свята обитель — у серці. У серці!

— Не кажіть дурниць, отче! Не богохульствуйте! – скипів настоятель.

— Добре, — згодився Яків, — добре. Най буде по-вашому. Тільки виженіть звідси того, що в нього на плечах злий дух вився. Мені його не зцілити. Спаліть на терновому огні, так буде найліпше!

— Кого, отче, спалити? – озирнувся довкола себе настоятель.

— Отого-во! – вказав Яків на блідого перестрашеного урізького священика.

— Що ви таке кажете? То наш гість, священик! Хіба не видите на ньому святого хреста?

— Ага, то хрест видите, бо блищить, а злого духа, котрий чорний, не видите!

Того вже отець Антоній не міг витримати і зомлів. Що було далі, не пам’ятає, але досить того, що на другий день він покинув монастир, хоч лив дощ, як з відра. Був майже непритомний зі страху і встиду, хоча чим мав встидатись? Знав, що з монастиря то не вийде. Брати-ченці трохи зверхньо дивились на юродивого Якова, дратуючись його безцеремонністю. Але чи міг віддерти від себе ті слова, що призначались для нього, отець Антоній? Не вмів забувати від малого хлопчика лихих слів, сказаних татом чи учителем. Вони його дуже смутили, ранили. Пам’ятав їх по роках. Приходили, коли чинив не так, як би мав чинити порядний християнин.

Але такого, як вчув від отця Якова, навіть не зміг би вимислити. Чому той побачив його таким, яким не бачив ніхто? Не знав його, ніколи не говорив з ним. Мав у тому бути якийсь великий змисл . Прості люди сприймали гіркі й болючі слова Якова як удар нагаєм: поболить й перестане. І так треба. Отець Антоній розумів, як важко лишатися добрим християнином і чоловіком, терплячи нужду й кривду. Тому прагнув підтримати в людях іскру Божу, аби не перетворилися на дику звірину. Не знав, як ліпше то зробити. Не любив різких слів, рухів, змін, боявся, що заламається. І врешті заламався, як вмерли батьки й жінка. Думав тоді про Йова, за чим той жалував більше: за маєтками чи за родиною? Виглядало так, що за добром, котрого позбувся, найбільше боліла йому душа. Але довго так отець Антоній не вважав. Якби він стратив те, що створив тяжкою працею, то теж почував би великий жаль. А що Антоній нічого не надбав, прийшовши на все готове, то серце його не прикипіло до майна. Міг би нажити своє власне. Проте батьків і дружину Бог дав йому лише раз. І забрав. Отже, журитись можна за тим, що вже повернути неможливо.

Тепер, коли жаль трохи втих, священик казав своїм людям на похороні: я теж стратив найдорожче, але, видите, живу далі. Се вони розуміли. Проте воля Божа, знак від Бога – для них були лишень

словами, у які треба вірити, а не розважати над ними. Так було заведено: тільки Слуги Божі мають інструмент для розважання, бо вони розвинені духовно. Книга, яку писали дідо, тато і сам Антоній, була для урізьких людей чимось більшим, аніж історія їхніх почувань та звичаїв. Їм здавалось, що вона промовлятиме за них перед Господом на Остатньому Суді, бо самим важко було перелити свої думки в слова. "Господь ся розбере", — казали вони.

Йдучи під дощем , отець Антоній не озирався, не розглядався по боках, та, якби почув, що хтось з братів доганяє , сховався б у лісі. Він знав: ніщо так його не втішить, як довга самотня дорога з гір у долину. А влітку дикі звірі не нападають на людей. Він продовжував розважати2 далі над знаками Бога. Головне – вірно їх витлумачити. Давати знаки людині, котра навіть не здогадується, що то вказівник для неї, нема потреби, однак Бог дає їх кожному, не різнячи людей, бо Він – мудрий і справедливий. І завше є надія, що , як не в цьому житті, то в іншому чоловік досягне до їхнього розуміння, і збагне, на чому схибив, а що вчинив добре завдяки вірі своїй і серцю. Доки людина живе на землі, доти має можливість спастися, і сатана не може нею опанувати. Ні, не те мав на увазі отець Яків. Може, він хотів сказати, що отець Антоній не створений для монастиря і просто поласився на безтурботне чернече життя, відступивши від свого хреста? Принаймні, тоді священик так і думав.

Коли загриміло і почалася злива, отець Антоній сховався під липою, що росла одиноко поміж буків, у яку блискавка могла вцілити найперше. Однак липи росли коло його церкви, коло його дому, і ся липа пахла трохи припізнілим цвітом. І під нею було б солодше вмирати. Не він сам би себе убив, а грім небесний. Цієї хвилі священик був готовий до смерті, але Бог хотів, щоб він жив далі й дійшов до Урожа, сполоканого у небесній воді.

Хоча з тих пір минуло немало часу, отець Антоній так і не знайшов пояснення тому, що мав на увазі Яків, чого ним било об стіни й підлогу Лаврівської святої обителі. Чим зашкодив йому чужий напівсонний

священик, чий розум ще не прокинувся ранньої пори? Коли розум дрімає, у чоловікові оживає щось протилежне: огидні безсоромні сни, де він робить те, чого не посмів би зробити наяву. По снах можна довідатися не лише те, що приховує чоловік у душі, а й наскільки глибоке його моральне чуття. Якщо диявол напастує душу, то не зі сторони. Душа сама його породжує, обрісши брудом зсередини.

А тоді, спустившись із гір, священик про це не думав. Говорив то з Яковом, то з отцем-настоятелем, бо слова приходили до нього пізніше, коли розмова вже скінчилась. Тільки зі своєю паствою чувся легко. Міг поставити на свойому, міг заперечити, міг розгніватись чи заплакати. Тепер, якби стрівся з Яковом тут, у долині, а не в горах, на які звик дивитися знизу вверх, ніби просячи у них ласки, то сказав би йому: "Се — твій страшний сон, чоловіче, а не я." Отак би йому повів . І ще: " Може, сатана й сів мені на плечі, але се мій тягар, а не твій". А потім спала на думку отцю Антонію річ майже неможлива: може, отець-настоятель попросив Якова настрашити Антонія, аби той вступився з монастиря? Був небагатим. Не мав ні свого ґрунту, ні хати. Чого ж ви, отче-настоятелю, не сказали мені правди? Може, річ не в тім, що я бідний, а що пам’ятав вас ще з семінарії. А може, тому, що вдовець?"

Втім, то , напевно були фантастичні думки. З’явились, бо жив отець Антоній серед інших людей і не вважав себе кимось ліпшим. Було навіть прикро йому, що ніхто не кинувся його шукати на дорозі через ліс і у дощ. Перше ховався, а потім ішов уже вільно.

Та нічого. Коли зійшов з Глинного і ступив до Урожа, дізнався, що люди чекали на нього. Десь почули, що він хоче залишитись у монастирі й післали до нього війта, але кінь його звихнув ногу і війт вернувся з-під Самбора. Чули себе винними урізькі люди, чувся винним і єгомость. А що мав робити? Мусив прожити тут усе життя, раз Бог не дав йому ні братчика, ні сина. А як вернувся, то навчився жити сам, пропускаючи через решето дрібні гріхи, свої і чужі, лишаючи на покуту — значні. Хоча знав, що відпуст може дати лише Господь.

Послав до монастиря листа, перепросивши за раптовий відхід, і більше ніколи туди не їздив. Як місце сприкриться раз, то сприкриться й другий. І через багато літ ся пригода озивалася в ньому болем. Пригадував він її , коли щось було не так. Власне, цілий день був не такий, противлячись щирому прагненню старого священика очиститись сповіддю і довірчою бесідою. Найперша прикрість – смерть учителя. Не ходив до їхньої церкви, був римокатоликом, але як не буде кому й за що поховати, то він поховає нещасного на урізькому цвинтарі. Тримав на такі справи трохи своїх грошей, і не думав, що громада буде перечити. Аби душа не журилася, треба гідно її відпровадити. Завтра єгомость збирався відправити службу Божу за упокій Гната Магури і вже оголосив се на вечірні. Зрештою, ліг увечері змучений і заснув, викинувши з голови те, що привиділося на дорозі.

До школи отець Антоній заходив нечасто, бо й так знав, що там діється. Нічого там не діялось. По смерті жінки, то вже минуло певно літ з десять, Гнат учителював сам. Казав, що не зможе терпіти коло себе ще одного учителя. Невільно говорити про небіжчика погане, бо сама смерть ніби омиває його від гріхів. Того вечора у школі не світилося, як і вчора, наче господар вирішив затриматися ще на один день в дорозі. Люди змучились за день говорити про цю жахливу смерть, і тепер не спали у селі лише ті, хто лягав пізніше.

У панському дворі світилося троє вікон. За першим була ключниця, панна Емілія, за другим — дворецький Леонтій, а за третім – дідич. Не спали, як завжди. А пан фотограф Юліан просто не міг заснути. Не давали йому заснути то школа, на ґанку якої він сидів учора, слухаючи непритомні слова сновиди, то священик, довірливий, як дитина, то панський дім, куди він мав прийти, але не прийде. Нагода втрачена, а виходити вночі він тепер боявся. У житті Юліана було повно таких утрачених можливостей. Він був народжений на кораблі, що плив у незвідані краї, і повернувся на ньому назад. Замість того, щоб прожити усе життя в маленькому містечку й позирати через замкову щілину увесь світ, він блукав , як Вічний Жид, терплячи невідомо за що покуту. Може, за батьків, котрі завдали комусь болю чи розчарування? Цього він

уже не дізнається. Тисячі світлин були зроблені ним на догоду людям і штуці , але мав він й інші, у котрих віддавав перевагу правді. Не було в тім жодної заслуги, лише ознака того, що сонце життя починає поволеньки заходити. І час ставати філософом. Ще років п’ять тому він сміло увійшов би до панського дому й сказав сновиді: " Перепрошую, що потурбував, шановний добродію, але вас вважають опирем, і якщо в селі ще трапиться якась біда, вам загрожуватиме велика небезпека. Я не вірю, що ви мордуєте людей, бо до вас і після вас хтось ходитиме вночі й убиватиме тих, кого не жаль. Але я знаю цей світ. Люди воліють, аби се робили їхні опирі, а не чужі."

Подаючи вечерю, Леонтій намагався не дивитись на пана Болеслава, але так часто й голосно зітхав, що ключниці це набридло і вона аж штурхнула його під бік. Добре знала, що дворецький, як баба-пльоткарка, не годен втримати язик за зубами. Уже встиг ляпнути щось кухарці, бо чого вона відмовилася накривати на стіл. Самій панні Емілії тиснуло серце від післяобіду, і тиша весь вечір підпирала стіни знадвору і зсередини. Пан Болеслав сховався у собі й понуро ковзав видельцем по підливці. Зарідка вийшла. Сталапала Каролька, як для пса. Треба буде її висварити. Пан дідич занадто делікатний з прислугою.

У такі вечори Емілії ставало по-справжньому страшно і тоді вони з Леонтієм сідали грати в карти. Спершу вона ненавиділа сю диявольську забаву, довго противилась, та коли пані графиня спродала маєток і лишила вірну ключницю разом з усім непотребом, то Емілія вирішила собі не відмовляти в невеликій утісі, що не давала заснути. Тепер вона витримувала вже до п’ятої години. При зимному світлі матової лампи, що висіла над круглим столом, усі троє, дідич, Емілія та Леонтій, виглядали привидами, такі були бліді, змарнілі. Але ніхто їх не бачив, тільки присутні на портретах особи: дві старші пані й пан біскуп у фіолетовій сутані, усі троє з однаковими очима й високо піднятими бровами. Ці портрети лишили ще попередні господарі маєтку, і вони не мали жодного стосунку до пані графині, через що ключниця часом виповідала їм свої жалі, бо їх теж покинули як непотріб. Хоча тим трьом було легше: другий раз вмирати не так страшно. Може, то вони ходили

вночі по коридорі, брязкаючи ключами й рипаючи дверима. А може, інші, бо дім був перебудований з давнішого, з тих часів, коли більше траплялось кривди і нещасть, і звичаї були суворіші. Панна Емілія була останньою зі славного шляхетського роду, і на ній він мав спочити остаточно. Се викликало в неї почуття полегкості й відради: ніхто не буде встидатися, що уродзона шляхтянка служила ключницею. Подібні відчуття з’явились у неї після того, як пані графиня її покинула і більше ніхто над нею не вивищувався. А пан Болеслав став прикладом того, що можна не звертати уваги на людську опінію . Мав правдиву блакитну кров, яка просвічувала крізь тонку шкіру, чого й не снилось пані графині. Пан Болеслав міг бути нащадком короля. Се було видно по його делікатному поводженню зі слугами. Утім, спершу панна Емілія була шокована незвичним виглядом нового дідича, але тільки аристократичні особи можуть дозволити собі такі дивацтва.

Панна Емілія стрепенулася. Господар відсунув від себе таріль, на якому лишилось більше половини страви, і тихо мовив: "Дякую". Не раз то були єдині слова за весь день. Жіноче серце Емілії не могло того витримувати. Уста її затремтіли. Що буде з ним далі? Невідомо, яка то хвороба. Не сухоти , ні. Сухоти викликають рум’янці від гарячки. Мусив пережити щось страшне, може, нещасливе кохання. Але тоді носив би при собі портрет. Однак, не мав ні світлин, ні жодних інших сувенірів. Носив на шиї простий золотий хрест. Не чоловік, а загадка. І видно по всьому, що забере він її з собою на той світ. Такий молодий... Пані графиня була в’їдлива, прикра , ніколи не можна було вгадати, що вона хоче. А пан Болеслав хотів лиш, аби дотримувалися порядку, що мав стати основою його побуту. Незамикані двері вночі, досить нафти й свічок під рукою, тепло в покої, і щоб слуги не спали. Спершу не йшлося про те, щоб панна Емілія не спала по ночах. Але як вона могла допустити, щоб Леонтій не спав сам. Міг заснути, міг дочасно засунути шубер ,та, й зрештою, вона могла пропустити щось цікаве... Ключниця любила поспати вдень дві-три години, однак за пані графині їй се рідко вдавалось. Тепер могла собі се дозволити. Та й нічні чування ставили її вище над іншими. Леонтій так само втішився, бо на двох ділилась відповідальність. Своїх духів він не боявся, тільки чужих. Зі своїми він

намагався жити в мирі: не чіпайте мене, і я вас не буду чіпати. Хто може знати, що робиться з душею-покутницею після смерті. За дрібні гріхи не ходять по ночах і не розкидають речі. Таке було раз після Святої вечері – цілий встид. Пани свої й чужі, поснули пізно, а слуги ще пізніше. Під ранок побудилися, а по дому ніби буря пролетіла. Усе розкидане, перевернуте. Нечувана річ! Звернули би усе на слуг, та між гостей знайшовся дуже поважний пан-судія. Він добре роздивився довкола, і показав на розп’яття, перевернуте, прости, Господи, догори ногами: " То і се, по-вашому, слуги зробили?" Бо панове були більше стурбовані тим, аби позбирати свої клейноти . Після цього усі остовпіли й дехто почав плакати. "Матко Боска Ченстоховська!" – зойкнула пані графиня.

" А чи щось пропало у шановного панства?" – поцікавився пан Жигмунт.

" Нічого, все є!"

"Ну, тоді пшепрашам , то є справа не людських рук, а самі знаєте чия!"

Після того гості роз’їхались, а пані графиня все бідкалась, чому се трапилось тоді, коли в неї були гості. Леонтій хотів сказати, що хтось з гостей тому не сподобався, але не посмів. Графиня пожурилась два дні, а потім спитала, яких засобів уживають у сій місцевості проти злих духів

" Але ж, ясновельможна, — зауважив Леонтій, — тутешній люд ходить до церкви, а не до костелу. Правда, се теж віра християнська..."

" Отож-бо! – аж тупнула ногою графиня. – Кажи, що треба робити! І роби вже!"

" Та я не звідси, ясновельможна. Ліпше покликати кухарку. Вона з цього села."

Покликали кухарку Карольку. Та спершу казала, що нічого не знає, але діставши від пані ринського , почала рахувати на пальцях:

"Можуть бути різні причини: духи померлих, духи утоплеників, або опирі..."

" Опирі? Се ті, що п’ють кров?"

" Їм все одно, найясніша пані, аби лиш пімститись. Можуть потяти чоловіка, випивши його кров, а можуть задусити. Або пошесть напустити. Помагає від них хіба пшениця, дванадцять раз свячена, і свячений мак під порогом. Правда, мак не завше помагає. Опира треба спалити на терновім огні, а серце пробити дубовим колом. Перше так все робили, нині не чула-м..."

" Фе, — скривилась пані графиня. – То, певно, не опирі."

" Може, бути, найясніша пані. Одначе, якби хтось з пані гостей собі пожартував і закликав опирів на вечерю..."

" Геть мені з очей, дурепо!" – заверещала графиня й під великим секретом післала Леонтія до отця Антонія. Мабуть, їй встидно було довіритись у такій справі ксьондзові, бо позаминулої неділі в неї викликали духів, крутячи столом. Панська забава така. Зачинились вони з отцем Антонієм і довго про щось говорили. А про що – Леонтій не дізнався. Досить того, що на все скінчилось добре. Духи, а то були, звісно, духи, а не опирі, як казала дурна Королька , потішена ринським, заховували себе тихо. Може, справді не вподобали собі когось із гостей. Тільки кого? Що діялося перед тим, як з’явився тут Леонтій, він не міг довідатися. Інші слуги були молоді і їх цікавили лише скарби. Кожен дурень, дивлячись на старий дім, думає, що у пивниці десь сховано золото. Бо не знає, як колись шляхта пускала гроші на вітер грою в карти, і не те, що гроші, а й цілі маєтки. Може, за то має покуту. Дякувати Богу, тепер інші часи. Пан Болеслав книжки читає, на війні

воював. Шкода, що в господарці нічого не тямить. Пан управитель одно каже: дешево усе йде – і збіжжя, й молоко. Може, бреше. Але не є так уже зле. Майже, як при пані графині. Тільки день перемінився на ніч. Як тільки управитель починав говорити щось про справи, новий дідич робив перестрашені очі. Видно, його не цікавило, що діється в стайнях, чи лісі. Усі гроші, крім доконечних витрат, йшли до банку, і по їхній цифрі пан Болеслав судив, як йдуть справи у маєтку.

Пан управитель мешкав у Винниках, і приходив сюди щодень. Був з місцевої ходачкової шляхти, що воліла триматися якнайдалі від бідної родини, як тільки досягала вищого становища. Могла пані графиня спитати його про урізьких духів, а не якоїсь німравої кухарки, бо пан управитель хвалився давністю свого роду, що від віків мешкав у селі. Та менше з тим. Леонтій сам був у війську і розумів, що новий дідич мусив пережити щось страшне, раз марніє з кожним днем і не може спати вночі. Найгірше було, коли він ставав час від часу сновидою і ходив по селі, ризикуючи власним життям. Тоді Леонтій йшов за ним слідом, беручи з собою бука, а в кишеню клав 12 раз свячену пшеницю. Нікому про се не розповідав, бо то був би встид для них обох. Попри все, життя тепер не видавалося дворецькому нудним: у ньому прокинувся азарт мисливця.

Леонтій єдиний знав, що пан Болеслав не винен у смерті вчителя, бо видів на власні очі, як обидва сиділи на ґанку школи, а потім дідич пішов додому. А Леонтій за ним. Що далі було – невідомо. Може, опир потяв, може, сарака3, сам настромився на патик. Та хіба Леонтій міг признатися, що ходить за паном дідичем назирці? Хіба що під тортурами шепнув би на вухо судії.

Може, вчителя забили ті два пташки, що хтіли увидітися з паном? Звісно, Леонтій сховав їхні картки і нікому не показав. Не виглядали на таких, щоб їх пустити, не того сорту. І лишився б Леонтій при своїй опінії, якби пан Болеслав не спитав, коли дворецький проводив його до кабінету, несучи запалену свічку:

— Щось сталося, Леонтію?

Слуга аж остовпів від несподіванки й випалив те, що було на язиці й на умі:

— Та вчитель вмер, прошу пана.

— Який вчитель?

— У нас, прошу пана, один вчитель у школі. Пан Гнат.

— А що з ним таке?

— Йшов уночі, впав і скалічився на смерть.

— Ага, — мовив пан Болеслав таким тоном, ніби в Урожі кожен день хтось вмирає у такий незвичайний спосіб. — А як тепер діти будуть без вчителя?

— Нового пришлють, прошу пана.

З тієї хвилі Леонтій остаточно впевнився, що його господар дійсно хорий, або нічого не пам’ятає. Він підкрутив гніт у лампі й докинув решту дров у піч. Тоді залишив пана Болеслава самого.

Урізький дідич сів і притиснув долоні до скронь, щоби зменшити біль. Не міг стулити запалені повіки, під які наче хтось насипав піску. Він уже не пам’ятав розмови зі слугою про смерть сільського вчителя. Кілька годин перед заходом сонця були для нього часом просвітління, але темрява вступала у свої права, і нещасний опинявся в іншій реальності. Зима ще більше мала звузити межі його свідомості й він боявся, що того не витримає. Але розумів, що перейти поріг буде дуже тяжко.

Пан Болеслав розкрив книжку. Літери зливались в один ряд. Він витягнув з шухляди збільшувальне скло і почав читати, гублячи ритм латинського вірша. Не мав сили читати від початку до кінця, книгу за книгою, сторінку за сторінкою. Вихоплював навмання уривок і знаходив у цьому навіть якусь розраду:

Припускать, що боги влаштували

Світ, яким єж він сьогодні для нас, умирущого люду, —

Значить, про все мати судження хибне, далеке від правди.

Хай би, скажімо, не знав я нічого про первісні тільця,

Не завагався б однак, на небесні та інші опершись

Явища, стверджувать те, що безкрайнього світу споруда

В жодному разі для нас не збудована й не видається

Твором безсмертних богів: так багато в ній похибок різних ...

У печі тріскали поліна, розпадаючись на жар і попіл, а дим вилітав у комин, і звідти в холодну листопадову темінь. Його запах вловлювали звірі й подорожні, що заблукали, зійшовши з дороги. Запах диму був непотребом, наслідком розпаду, і знаком, але не смерті, а життя, відколи людина обернула вогонь собі на користь. Дідич мав свої стосунки з вогнем: він не довіряв йому. Ніколи не ворушив дрова у печі. Щоб давали краще тепло, не дивився, присівши навпочіпки, як у вогнистому отворі танцюють саламандри. Тому й платив більше ключниці й дворецькому, аби ті наглядали за вогнем у домі, коли він не може себе контролювати. Він боровся зі своєю недугою тим, що не довіряв світові, у якому кожна річ і кожна істота суперечили й ворогували, а його душа й тіло надто чутливо реагували на цю

боротьбу. Пан Болеслав був воїном, ненавидячи війну, сторожовим псом, котрий не гавкав і не кусав, але все помічав; мерцем серед живих і живим серед мертвих. Він прокинувся сьогодні о третій годині пополудні і згадав, що о цій годині почалася війна. І він застряг у тому часі навічно, як муха у бурштині.

Зараз він принишк, вслухаючись у себе. Давно було йому байдуже до того, що діялось з кимось. Хтось помер і звільнився від життя, яке, можливо, зовсім йому не пасувало, як не пасувало Болеславу віддати десять років війні, а не відкриттю прекрасного світу. Спалити безглуздо молодість, здоров’я, скалічити душу, аби врешті сховатись в найглухішому закутку Імперії, щоб нікому більше не завдавати шкоди. Жодного разу, відколи тут опинився, не подивився на себе у людському дзеркалі, бо не потребував живитися людською ненавистю. Не вийшов ні разу до людей, котрі годували його і себе, бо надивився убогих і зрозпачених селян, чиє збіжжя підтинали гарматні снаряди і вгноювали трупи вояків... Не заходив у храми, бо бачив храми, де правились оргії й здирались золото і срібло з образів та статуй. Усе нагадувало йому пережите. Так само, як люди, котрі перейшли через те пекло, — не хотів їх бачити. Та й, зрештою, давня контузія відбирала у нього поволі зір і він заледве міг читати.

Природа теж була зранена, хіба що, небо й неприступні вершини не відчували болю, і їм неможливо було завдати урази. Болеслав не бачив виходу з цієї вселенської туги за цілковитим знищенням, яке веде до абсолютного спокою. Проте, якщо й знайдеться вихід, він не вийде ані тихо, ані безболісно. Відчував, що так буде. І боявся, дуже боявся цього.

Не тільки у панському домі, а й поза ним панувала тиша. Хто спав, а хто – ні. Темрява не означає просто заплющені очі. Не спав і Петро. Мав би змиритися з тим, що коли вмирає опир, то мусить вмерти ще хтось. Не конче його потнуть – може вмерти своєю смертю. Він не сподівався, що се станеться з таким поважним і чоловіком , паном вчителем, котрий навчив читати й писати його Орка. Хіба можна сказати про вчителя, наймудрішого після єгомостя чоловіка на селі, що його не жаль? Не

повинен він би загинути такою ганебною підозрілою смертю. Се не виглядало на закон, за яким від віків жила таємна громада опирів, а на помсту, виклик. Або він чогось не знав. Опирі могли себе захистити. Ніхто тепер не посмів би палити їх на терновому вогні, як 30 літ тому, але скривдити Орка, підпалити хату – се для людей просто. Пан управитель недаремно натякав, що час їм перебратись до Нагуєвич. Хто-хто, а він знав, чим дише Уріж. Але Петро відповів йому згорда і немудро:" Хіба що на марах мене понесуть!" Далі сказав, що має роботу. Нагарувався за тих пару шісток, Боже! Рук не міг підоймити догори. Старався, аби малий не перетрудився і не заслаб. Але й Орко змучився. Лиґнув ложку страви і ліг спати. І у сні хропів, чого з ним раніше не бувало.

Петро не знав що робити. Удень йому здавалося, що може все розповісти отцю Антонію, але ніяк не міг із ним здибатися. А що, як єгомость спитає: " Чого ти, Петре, раніше не признався, хто ти такий? Ходив до церкви, молився, сповідався, але ні слова не сказав..." Ні, добре, що так вийшло, що вони розминулись. То ангел-хоронитель перешкоджав, а не лукавий. Бо опир, чи роблений, чи роджений, як би не ненавидів своїх, не повинен їх зрадити. То – закон. Зрештою, опир не для того, щоб погорджувати хрестом, а щоб здобувати силу з усього, що трафляється: землі, води, з дерев, звірини і людей. Найбільшу силу давала людська кров, але брати її можна було лише в крайньому випадку. Петро не багато знав, ніколи не куштував крові й не дотикався рукою до чужої потилиці, аби виссати силу. А відтак його прозивали опирем! І лише через те, що тата колись пекли на терновому огні. Й Орка так прозивали. Тим часом у Винниках було аж шість опирів, проте ніхто їх так в очі не називав. Боялися. Було їх колись більше, та після того, що сталося в Нагуєвичах, кілька переїхало до міста. Опирів найбільше боялися ті люди, котрі жили за рікою. Як хто вертався додому поночі, опирі й опириці напускали на нього блуд, аби не зміг знайти кладки, а тоді сідали на плечі й змушували себе нести через воду. Після того сарака вмирав до трьох днів, або лишався калікою. Але чи робив то Петро? Ніколи в життю! І не ходив у лози, де збиралися винниківські опирі, хоч кликали його не раз і не два, мругали до нього при стрічі.

Над цим Петро не замислювався аж до того моменту, коли знайшов Орка на мості по запаху. Згадав, що в Урожі були хати, куди його нібито щось не пускало, і він кликав господарів, аби вийшли до нього надвір. Виходить, отець йому передав тото, коли вмирав під нагуєвицьким лісом.

Але ж святий хрест, молитви! Знав їх більше, ніж інші: "Вірую", "50 псалом", молитву за померлих, за дітей, до Серця Ісусового, до Святого Миколая... Невже се нічого не важило, не могло його оборонити? Ніколи не стояв поперед інших у церкві, бо бідний, проте вважався господарем, а не жебраком. Правда, се для Господа не важливо: Він хоче, аби-с шанував Божі Заповіді. Боявся Петро надокучати єгомостю, щоб не впало кому в око і не казали потім: " Чого панотець такий прихильний до Петра Безуб’якового? Що, він найліпший?"

Світ затиснув Петра так, ніби межи дверима й одвірком: не міг порушитися ні туди, куди хотів, ні туди, де не бажав. Присягнувся ще жінці-небіжці перед шлюбом. Сказала: "Як не будеш з ними, то я буду з тобою. Поклянися сльозами Божої Матері, що не підеш до Нагуєвич, доки я жива". Про дітей не сказала, певно, встидалася. Хоча з тих пір Петро не ступив ногою до Нагуєвич, що з того? Марійка не розуміла, що опирі є скрізь: і у Винниках, і в Нагуєвичах, і в Сторонній. І що то не душогуби і кровопивці. Мають дар ліпше видіти й чути, знають, як вилічити хворого і знайти вкрадене. І потяти когось не вважають за гріх, бо у них душа не в тілі, а коло нього – на волоску. Якби жінка була жива, Петро не чувся б у такій небезпеці: притулився б до неї, відвернув лице від жовтого страшного ока, котре витріщалось на нього й розпухало з кожною ніччю все більше й більше. Ані разу не приснилася йому, не дала знаку, чи їй там добре, чи не гнівається за Орисю, що не допильнував її смертної години. А що буде, як перейде рік? Бо люди кажуть, що таку страту починаєш відчувати пізніше, геть пізніше.

Петро боявся поворушитись під тим непосильним тягарем, що міг роздушити його, поховати живцем у цій безконечній ночі, коли смутні думки стають ще смутнішими, а страх робить тіло зимним, як лід. І

скільки ще буде таких ночей? Усе задля того, аби його зломити, вийняти душу, віддати її на глум. Або довести до того, щоб наклав на себе руки. Петро знав, що вони не відступляться, доки не візьмуть його або хлопця між себе. Ні, заберуть їх обох лукавством та хитрістю. І смерть Митра, хоч то не є правдива смерть, а не-життя, теж є хитрістю і лукавством. Митро був бездітний, тому їм треба заміни, і найліпше – Орка. Вони хитрі, але й Петро теж не дурний. На то не треба вчитися: досить поставити себе на їхнє місце. Змалечку Петро ставив себе на місце, то дерева, то пташки, то звірини. Чимало дітей уміють так робити, коли їм кажуть: не ламай гіллю, бо їй болить, не штурхай песика, бо він, бідний, не має мами, пусти хрущика, бо в нього діточки вдома плачуть... Як дитина не навчиться отак шанувати Боже створіння, то ніколи не стане милосердною. Звісно, вони так жиють від віків, і щоразу їх стає менше, бо в них тяжко родяться діти, а чужу кров не вільно залучати, бо вона не така... Тепер його страшать , заганяють з Орком у глухий кут, а потім будуть пробувати ласкою і жалістю. Перше їм на заваді стояла жінка. Не сміли з його родиною вчинити зле, бо Петро страшно за се пімстився. О, він добре їх вивчив! Та не до кінця, очевидно. Мусить сказати Оркові усю правду, але чи знесе її хлопець?

Що робити — заснув і Петро, бо думки почали вертатись назад, а нових не приходило. Орко більше не хропів. На селі один за одним пропіяли когути. У кого з-під печі, у кого зі стайні. Від того хлопець збудився, перевернувся на живіт і щось невиразно пробурмотів.

VII. РОЗПАЧ

Найпершими в Урожі прокидаються когути, а після них — ті, кому треба доїти корови, і хто має вирушати в далеку дорогу: до міста. Худоба стоїть в темних стайнях, прислухається до рипіння дерев, човгання постолів і стуку цеберок. А тоді важко зводиться на ноги, бо має телятко в череві, котре народиться перед Різдвом або й на самий Святий вечір. Кінь стриже вухами й зазирає у порожні ясла. Як дадуть січки, то буде стояти цілий день у стайні, а як вівса – повезе на поле гній або рушить до лісу за дровами. Паця просуває рило понад дверці кучі й

вітається з сусідами. Як би чоловіку не було тяжко на серці, та коли увійде до стайні й забуде свою гризоту , бо люди можуть його не любити, мати за ніц , а худобина тішиться ним і навіть пожаліє, як треба. Насипалося худобі січки, накладалося сіна, наливалося в корита води, а відтак спорожнілі коновки неслися до студні. А вже по тому, як вичистили з-під худоби, господиня йшла до хати палити в печі. Діти відсипалися, бо на пасовисько виганяли пізно. Спали і ті, хто мав йти до школи, доки не прибуде новий учитель. Декотрі навіть побігли до школи, а може, вчитель уже є. Ні, на дверях біліє вчорашній папір з печаткою. Діти стоять за плотом і сперечаються, переповідаючи одне одному, що чули від дорослих.

По дорозі гуркоче візок Лейби. Пан фотограф вмостився на скриньку, в якій Лейба возить товар: сірники, мило, сіль, нитки, цукерки в залізних банках. На плечах у нього коц, пообтулюваний з усіх боків Ривкою. Вона стоїть на воротах і дивиться їм услід. Фотограф сидить спиною до коней і бачить, як з під-коліс розпачливо втікає примерзла земля, щоб часом її не прихопили з собою. Він думає, що у цьому краї дороги найбільше занехаяні й звикнути до них може лише той, хто ніколи не їздив по бруківці чи задбаному шосе. Така дорога, як шрам на обличчі цивілізації, так само, як і варварські палі вздовж неї, що часом випускають гнучке вербове пруття. Через гуркотіння й скрип коліс не чути благої тиші вранішнього села, що приготовляється витримати довгу облогу зими.

Лейба показує рукою на гори, і перед Юліаном відкривається нова реальність: вища гора за ніч вкрилася шапкою синюватого снігу. Фотограф посміхається, вибачливо розводить руками: мовляв, що вдієш, се не від нас залежить. І візок різко звертає убік й опиняється у полі. "Так швидко!" – лякається Юліан, котрий не встиг приготуватись до прощання з цим дивним місцем, яке стійко опирається цивілізації й вільнодумству, хоча й перетинає його дорога, що веде зі сходу на захід. Утім, якби тут відкрили нафту чи проклали залізницю, було би навіть гірше. Юліан вважав, що село має лишатись селом, покладатись на землю і сонце , а від міста брати лише те, що не зашкодить праці і не спаскудить землі. Хтозна, може, він мав селянське коріння, але в землі

якого народу воно лишилось, ніхто йому не казав. І через те обрав таке ремесло, щоб міг мандрувати й шукати свою землю. Фотографи на початку усі ходили отак, від міста до міста, від села до села, аж доки суспільство не визнало сю справу корисною. Треба було фотографувати битви, краєвиди для подорожуючих, місця злочину.

Дорога текла між невисоких пагорбів, підсихаючи на вітрі, що виривався з гір, і так вони доїхали до Нагуєвич, де Лейба спинив коней і спитав, чи не бажає пан сісти коло нього, на що Юліан згодився, бо село було в западині й повітря трохи розігрілося. Та й село було дуже довге, а там думки не такі свобідні, як у полі.

— Се те село, де палили опирів? – поцікавився Юліан.

— Хто пану таке сказав?

— Коло церкви говорили.

— Не знаю, нас тоді ще не було. Але якщо казали, то мусило щось бути.

— А ви, пане Лейбо, вірите в опирів?

— Яке то має значення? Думаю, що там більше вигадок, ніж правди. Ой, кілько я наслухався про се в корчмі! Вийшла би груба книжка. І заплатили б за неї великі гроші...

— Певно, що так.

— Та я не письменник, прошу пана.

— А ваша віра допускає існування подібних істот?

— Ліпше спитайте про се в рабина. А чого пан тим так цікавиться?

— Бачите, я був усюди, але не чув, щоби в інших краях водились опирі.

— Так, не всюди, — згодився Лейба. – Але мене се не обходить. Аби жидів не чіпали, як трапиться якесь нещастя. Втім, ніхто не знає, що кому може в голову стрілити. В Америці, чув я, багато наших, однак бідному нема чого туди їхати. Жили ми спершу в Дрогобичі,але жінка захворувала, треба було грошей на ліки.Мені в Урожі незле.

— А якби ви були багаті, то поїхали б до Америки?

— Якби я був багатий, то пощо мав би туди їхати?

— І то правда.

Лейба спинився, не доїжджаючи до церкви, коло старої корчми.

— Перепрошую, але мушу ступити до Іцка. Може, він потребує привезти чогось із міста.

Після Нагуєвич були ще інші села, і всюди поштивий Лейба заходив до знайомих корчмарів. Тим часом небо спохмурніло, і Юліан втомився від монотонної дороги. Пересів знову на скриньку, замотався у коц, що не дуже рятував від зимного вітру, а вже від дощу, тим більше, не врятував би. У таку пору невелика приємність їхати у відкритому візку чи йти пішки. Подумав, що ніколи би не зостався в Урожі, якби не дощ, який лив того дня. Та й Влодко не мав такого наміру. Було ще чимало нивок, не ораних ні фотографом, ні корабельним агентом. Влодко казав, ніби дощ – добра прикмета. Де б не спинився, тебе починає затягувати це місце, зголодніле за чужими очима. Якби Юліан був містиком, то погодився би з тим, що місця обирають собі людей. Якщо ті їм не сподобаються, то можуть і покривдити. Але там, де ти народився, тебе

щось хоронить . Юліан натомість почав із чистої білої дошки, на якій було написано лише ім’я його матері – А н н а. Більше йому нічого не повідомили. А про тіло, зашите в парусину і вкинене в океан, він здогадався сам.

У ті часи люди частіше, ніж будь-коли, знаходили собі могилу в океані через тяжкі умови корабельного побиту. Гинули ірландці, іспанці, німці, французи, українці, що підтверджувало тезу: смерті байдуже, якої ти нації і якої віри. Бідні частіше вмирали, ніж багаті, бо в третьому класі панувала страшна задуха і множилась усіляка інфекція. Ще й додамо до цього страх: як почуває себе людина в залізному човні? Спершу, може, як у Ноєвому ковчезі, пишаючись власною відвагою і навіть обраністю, але потім починає дуситися в тісноті й бездіяльності, слухаючи моторошні розповіді, про тих, хто не доплив до берега, і що, можливо, чужий берег виявиться не таким щасливим, як сподівались. А далі почнуться пророцтва святої Михальди про залізних птахів у небі, залізні дроти і залізні кораблі... Се дуже страшно чути людям, котрі опинились на кораблі просто із феодального, пасторального світу. Тепер він починає здаватися їм покинутим раєм. Та пізно: ті, котрі виживуть на кораблі, прилучаться до побудови нової Вавилонської вежі. І 40 днів у океані видадуться їм довшими, ніж 40 років блукання в пустелі.

Еміграція перетворить і вразливого, боязкого селянина, перетворить і ремісника, вчителя, романтичного втікача. Ніхто не залишиться сам собою. Але наступний Ноїв ковчег наповниться тими, що зміняться менше, бо простір для них буде вже перетворений і підготовлений. Цей безбожний світ вабив Юліана до себе, однак те, що дуже хвалять, завжди викликало у нього спротив. Найбільше він боявся, щоб мандрівка до Америки не завдала шкоди його багатолітній праці. Зараз це називають "культурним шоком". Утім, фотографи не належать до хранителів поточених часом раритетів. Вони мають справу зі світлом, яке швидко згасає в переносному і прямому значенні. Се навчає їх цінувати мить, а не вічність.

Юліан встиг забути про опирів уже в Унятичах. У його плани зовсім не входило розгадувати сільські таємниці. Він зайшов до свого помешкання, аби вмитись з дороги і переодягнутись, а не так, як вертаються додому. Господиня не чекала його приїзду, і Юліан пішов обідати до готельної ресторації . Ніхто й не подумав би, що такий пристійний пан з чужинецьким акцентом, трясся три години на возику сільського корчмаря. Причому Юліан не змінив анітрохи своєї мови і манер.

А от урізький священик тієї ночі спав зле. Не через те, що витрясся в дорозі, вистудився на вітрі: не мав миру в душі. На все життя залишився уразливим одинаком, що в ті часи знімало з родини чимало проблем. Багатодітні священики терпіли нужду й не могли себе як слід присвятити Богу. У простих людей смерть забирала дітей частіше, навіть, бувало, усіх, але панських ніби й не помічала, хоч їхнє утримання , зрештою, лягала тягарем на хлопський стан. Звісно, гріх про таке говорити, але Антонієвому батьку завиділи інші священики, особливо, ті, хто мав дочок. За дівчиною треба дати віно, а хлопець стане опорою на старість, віддасть усе сторицею, збереже парафію для родини, і зрештою, подбає про незаміжніх сестер.

Антось ріс одинокою дитиною. Буває різна самотність. Є така, що робить людину вільною і самодостатньою, а інша виглядає на покуту за гріхи. Із першої самотності виходити небезпечно, бо ні світ не знає тебе, ні ти – світу, а тому нічого доброго з того не виходить. Треба коритись долі. А яка доля у священика-вдівця, відомо. Мусить жити сам до смерті. Се, приміром, як життя в монастирі.

Про свою самотність отець Антоній думав нечасто. І ніхто про неї йому не нагадував. Не міг надовго покинути село, бо завше без нього там щось ставалось. Не міг довго хорувати , бо люди хотіли бачити у церкві свого, а не чужого, священика, навіть, якби той був молодий і мовив проповідь гладкіше. Через те єгомость, котрий за тридцять літ змирився з долею, не думав про пана вчителя як про чоловіка, доведеного самотністю до відчаю. Його смерть він уважав випадковою,

що сталася через необережність. Учитель Гнат Магура ніколи не розмовляв з ним по щирості, не ходив до урізької церкви, однак священик шанував його за працю і жалував за вдівство. Обоє ніби орали одну нивку, тільки з різних кінців, проте ніколи не сходились, залишаючи кусник поля незораним. Той кусник був наукою життя, яку кожен учень мусив пройти сам. На сьому полі хіба косили, а не орали і не сіяли. І що там росло – росло відвіку. І через нього служба за померлого вчителя не вдалася, стала причиною гострої суперечки між громадою і священиком. Люди знали, що їхній єгомость буває дуже впертий у деяких випадках, які їм видаються незначними. Йшлося не про похорон і не про місце на цвинтарі, а про винних у смерті вчителя. Навіть, якщо небіжчик сам настромився на патик у плоті, то хтось мусив той патик загострити. А отже, винна була урізька громада, котра мала небезпечний звичай городити обійстя гострим кіллям. Господь прощає тим, хто сотворив зло несвідомо, але тільки в тому разі, коли вони попросять прощення. Ці слова священика викликали обурення парафіян: декотрі почали говорити про небіжчика негарні речі, а інші про опирів, які потяли пана вчителя. А дехто нагадав про давній звичай городити саме так, а не інакше. Тоді отець Антоній нагадав про інші давні звичаї. Наприклад, про те, як колись старих людей відводили далеко до лісу вмирати, аби не їли дармо хліба. Тоді се не вважалось злом, а тепер – страшний гріх, непрощений ні Богом, ні людьми. Богословську науку отець Антоній давно занедбав, і судив тепер з точки зору звичайної логіки. Він виходив із того, що Господь дав усім істотам життя, а людям ще й безсмертну душу,а , отже, бажав, щоб їм було добре. Мав єгомость у своїй книжці записані молитви, де Бог працює на полі, Мати Божа носить йому їсти, ведучи Ісуса за ручку. І не було в них ані сумління, ані страху перед гріхом. У церкві люди вірували, а вдома чинили так, як було їм легше, порушуючи Божі Заповіді. Та що урізькі люди! Люди вчені, навіть священики робили те саме, віддаючи Богові Богове, а кесарю – кесареве. І чим вони керувались у житті? Нікчемною вигодою для тіла. Слухали і не чули, дивились і не бачили. І їх було шкода, як дітей нерозумних.

Отець Антоній міркував над тими речами, намагаючись заспокоїти вірних, щоб не шукали винуватців страшної трагедії, бо винні усі. Перед тим громаду стривожили поліціянти, але так було навіть ліпше: не зайве нагадати, що закон не передбачає покарання за чари. "Найбільший ворог людини – її серце", — казав батько, натякаючи на матір, котра тяжко переживала навіть найменшу прикрість. Різні бувають жінки. Його покійна дружина ніколи не сміялась і не плакала. Була ніби запечатана посудина. Може, й не мала всередині нічого, а виглядало так, що має. Може, не знала що сказати, а тому була небалакуча. Хоча могла тужити за рідним краєм, малим містечком, схованим між гір, де ніколи не буває спеки. Одним махом віддала себе чоловіку, не вимагаючи для себе нічого . А се — найважливіша любов. Бог любить нас такою любов’ю. І ми маємо так само любити Бога, проте нам се видається надто тяжким.

Покійний учитель пригадувався тепер кращим, бо душа, відділена від тіла, світліє й очищується від того, що мусила робити супроти власної волі. Може, у тому й полягає привабливість смерті: вона робить чоловіка свобідним. Тепер той уже нічого не зробить, ні з примусу чужого, ні з власного.

Свічку в помешканні небіжчика, певно, забули запалити, і се боліло священику, бо душі сумно перебувати у темряві. Треба буде нагадати, щоб запалили нині. Ще його тривожив похорон: боявся, щоб не віддали тіло студентам-медикам. Перед очима отця Антонія виник урізький цвинтар, майже заповнений, але для вчителя знайдеться місце коло каплички Святого Миколая. Діти люблять туди ходити.

...Тієї ночі сивому коневі отця Антонія приснився сон, що він прив’язаний грубим і тяжким ланцом за шию на зеленому лузі, в розкішній траві, але так, що не може до неї дотягнутись. Тільки, скосивши око, може бачити, як той ланц спускається під землю. Від найменшого руху ланц увіходить в ґрунт. Кінь знає, що буде далі: він упаде на коліна, а тоді до нього підійде високий чоловік, у якому він впізнає свого правдивого пана, а не того, кого возив ціле життя і хто

виплекав його ще з лошатка. Цьому служив він лиш короткий час, а тому буде служити вічно. Господар підходить до нього, дивиться в очі. Кінь теж дивиться у його і бачить себе, як він біжить по дорозі, скропленій дощем, такій м’якій, що не треба підків, і сонце заходить просто перед ним, червоне й тепле. Кінь почуває від того надзвичайну втіху, вдихає запах рум’янку й вологої конюшини. Господар цілує його в чоло, виймає довгого меча і одним махом відтинає йому голову…

…Петро опинився у глибокому сні, коли чоловік стає безборонним, хоч усе виноси з хати. Виходити з такого сну завжди прикро, коли подумаєш, що душа могла б не вернутися з такої далекої подорожі, і що твоє тіло без неї нічого не варте, ніби у мерця. З подібним відчуттям прокинувся згодом Петро й не міг збагнути, де він знаходиться, на якому світі. Через вікно сіялося майже денне світло, холодне й бліде. Петро відчув якусь незвичну тишу довкола себе: вуха заклало. Уві сні притиснув рукою вухо, на яке чув добре, бо на друге майже не чув. Він сів на лавці й протер заспані очі. Кінь, певно, зголоднів і хоче пити. Він вийшов у сіни й здивувався, що засув був відхилений. Орко встав раніше за нього. Чоловік узяв цеберко з водою і поніс на другу половину хати через стодолу. Кінь радо заіржав, нетерпляче мотаючи головою. Було йому просторо, відколи продали паця. У стайні тепер пахло лише кінським потом. Ясла були порожні. Треба вивести Гривка в полудне, аби попас. Петро насипав йому вівса, поплескав по шиї і вийшов. І раптом серед стодоли, де громадилося різне збіжжя, згадав за Орка й кинувся до хати.

Хлопця не було. Зникли й святочні чоботи, що стояли коло ліжка від неділі. Не було й гуні. Петро завмер. Він ще раз обвів поглядом хату, ніби сподівався побачити в ній Марію і Орисю, цілу свою сім’ю. І по тому відчув страшну пустку і такий жаль, що заледве серце йому не розірвалося. Був се момент, коли до людини нарешті доходить біль утрати, усвідомлення того, що вона — на віки-вічні. Петро заплющив очі і вдихнув повітря, що складалося з часточок диму, зілля, свяченого на Трійцю, пір’я з подушок, порохна з дерева, мишачого посліду, поту й сліз… А потім видихнув. Стало трохи легше.

Чоловік вийшов надвір і сів на призьбі. Завжди тихий і слухняний хлопець залишився таким, як був, тільки слухав тепер не вітця, а когось іншого. Прагнув вирватися з місця, позначеного смертю. Чи висидів би Петро у такому віці у хаті, де вмерли мама й сестра, де блукають їхні душі опівдні й уночі? Діточий страх сильніший, ніж страх дорослого. Петро знав це по собі, коли пас уночі з хлопцями коней поблизу холерного цвинтаря. Тоді привиджувалось різне, підкрадаючись до них з темряви, а вогонь аж пригинався від подмуху тієї невидимої сили. Люди вважали ту силу злою й ворожою, приручити яку можуть лише особливі чоловіки й жінки.

Петро знав, що та сила не є ані доброю, ані злою. Якщо їй нічого не треба від чоловіка, вона оминатиме його, а як хоче щось узяти, то забирає без жодної за те відплати. Попробуй взнати, чого вона бажає, коли тебе трясе від страху. Найліпше не стрічатися з нею ніколи, аби не погубити душу. Але то можна в місті, а по селах таких, як Уріж, дороги духів і людей перехрещуються, тільки не кожен то відчуває. "Ні молитва, ні хрест, ні свячена вода не поможуть, — казав єгомость, — коли людина живе не по-християнськи." Але , щоб порятувати свою єдину зосталу дитину, Петро готов був знищити усе довкола себе. Сила, яку він тлумив і зневажав у собі протягом цілого життя, могла обернутись проти кожного, хто скривдив би Орка. Ця сила відтручувала його не лише від людей, а й від церкви.

Якби хтось побачив Петра цієї хвилі, то не впізнав би: очі потемніли, уста скривились, а ніздрі ворушились як у звіра, котрий опинився у пастці. Що порадив би йому отець Антоній? Молитися чи битися? Не дав Бог йому дітей. І не вірив Петро, що священик піде супроти цілого села, яке дбало за нього. Того йому не простили б. Петро вивів коня надвір, спутав ноги, щоб не пішов за ним. Тоді взувся у чоботи і накинув празникову гуню. Не знав ще, якою дорогою пішов Орко: лісом через Площину, чи полем через Ставищі, але скоро взнає. Петро волів би, щоб ніхто його не видів і не питав, куди вибрався в будний день. От люди! Скажеш, що на похорон, подумають: "О, пішов опир до опира!" Не підеш – обмовлять: "Не шанує родини." Втім, Петро не мав наміру йти на

похорон Митра. Хотів догнати Орка. Але мусив вийти на роздоріжжя. За селом став, понюхав вітер, що одразу приніс йому прикрий запах старого пса, що спав у загаті. На дорозі не було видно нікого. Люди їдуть до міста, як ще не розвиднилося, а з панського двору вела інша дорога, що сходилася із цією у Багнах. Запах снігу він відчув перш, ніж подивився на гору Мабуру. Сніг нагадував про неминучість зими. Спочатку сходить з неба на гори, де зимніше.

Петро звернув на стерню і пішов навскоси до Площини, старого лісу, за яким були Нагуєвичі. Орко часом пас там корову, і знав найкоротшу дорогу до Нагуєвич. Чоловік незабаром підійшов до лісу й опинився на нерівній стежці, залитій водою. Мусив іти понад край, зачіпаючись за кущі ожини, або й заходити між дерева. Дуби росли далі, а скраю тулилися граби й ліщина. Чув, що Орко ще не вийшов з лісу. Заблудити хлопець не міг, бо його провадила чужа воля. Якби Орка хотіли погубити, то могли б се легко зробити тут. Не лишилося б і сліду по дитині. Площина вважалася небезпечним лісом. Були тут несподівані яри, падали сухі дерева від вітру, стрічалися навіть вовки і ведмеді. Урізькі люди не чулися в лісі добре. Колись відіпхали його від себе задалеко,викорчувавши задля пісного поля. Зрештою, то були панські ліси. Хлоп мав кусник поля, громадське пасовисько і кілько хочеш води у ріці. За дерево мусив просити панського економа.

Ліс густішав і темнів, однак Петро не почував себе самотнім. Десь попереду йшов Орко, і він упізнавав його сліди. Син не шанував чобіт, раз у раз ступаючи ними у болото, ніби відчував, що його наганяють. Петро намагався притлумити в собі злість, бо пару раз гілля здіймало з нього капелюха, і доводилося віддирати рукави від колючих пагонів ожини. Добре, що нині нема свята. У такий день духи від церковного дзвону втікають до лісу. Він розумів, що хлопець не винен, однак, не мусив так легко піддатися: не чинив жодного спротиву, не признався вітцеві. Петро вчив його шанувати старших, але забув сказати, що не кожний старший вартує того, аби його послухати й летіти зараз робити те, що той скаже. Треба мати трохи свого розуму!

Не раз шкодував Петро, що мама не поїхала далеко, туди, де їх ніхто не знає. Не були спершу такі бідні, можна було щось ліпше вибрати. Але тепер вже нічого не вдієш.

Він ступав по лісі, ніби сходив поволі д якоїсь темної вогкої пивниці. Мав падати дощ і, як буває перед тим, стояла непорушна тиша, хіба під ногами хрупало сухе гілля і шурхотіло опале листя. Якби чоловік мав волю, як пташок, то не мучився би ціле життя на одному місці, а шукав би таке, де йому буде добре. Мало того, що гаруєш, як чорна сіль і не вилазиш із нужди, тебе ще й карають і одні, й другі за те, що не такий, як вони. Якби знав, що на тобі то скінчиться, то якось би витерпів. Проте ненависть і підозра падають на твоїх дітей та внуків. Знати се – що може бути тяжчого?

Так собі міркував Петро, сковзаючись по багні, провалюючись у ями, шпортаючись у повзучій ожині, а в цей час на світі хтось народжувався, хтось вмирав, стікав кров’ю, сміявся, плакав, і він був часткою величезної людської маси, на яку дивився Господь очима, повними розпуки . І Петрів жаль додавав Йому ще більше жалю. Врешті чоловік спинився перевести дух і сказав собі: " Так є , але так не має бути." Бо не хотів з’явитися перед сином у подобі жалюгідного хробака, якого викопали рискалем із землі. Він познімав з себе сухе листя й павутину, стріпав капелюха, а тоді вийшов на узлісся. Але й там не видно було Орка. Петро поминув людські городи, обнесені кіллям, що досі обвивала повитиця з одинокими білими квітками, а далі вийшов на Війтівську гору, неподалік замкненої кузні. Але й там не помітив Орка. Напевно, вже дійшов до цвинтаря. Митро жив у долішньому кінці, то й мали ховати його на долішньому цвинтарі, а се недалеко. Петро став думати, як хлопець ішов до церкви: понад селом чи просто дорогою. Певно, дорогою, бо змучився. Але се вже не мало значення. Петро пішов горою,аби не стрічати людей з їхніми цікавими очима. Він доходив до церкви, коли вдарив дзвін і на дорозі з’явилась довга процесія з хрестом і хоругвами. Серце у Петра зателенькало і мороз пішов по плечах. Мають перше зайти до церкви, а звідти вже на цвинтар.

Хлопець сидів на горбку під грушкою і думав, що його затуляє шипшина. Знав, що має чекати тут. Скільки треба. Він обхопив коліна руками і втупився у діл, щоб нічого не пропустити.

Одна процесія зайшла до церкви з труною, а інша вийшла за цвинтарну огорожу. Четверо сильних хлопів несло на плечах мари, на яких лежав вуйко Митро. Лежав на боці, курив файку і щось розказував таке, аж ті сміялись. Потім вони поставили мари на землю й витерли піт з чола. Молодий хлопець, котрий йшов позаду, ніс під пахою чорного когута. Він простягнув когута найстаршому хлопові з довгим сивим волоссям. Той вийняв ножа і одним махом відтяв когутові голову. Кров потекла на землю, що раптом розкололася і звідти бухнув огень . Десь з-під землі страшно заіржав кінь, а відтак земля знову зійшлася. Вуйко Митро скочив з мар на землю, обіймив кожного з тих п’ятьох, і, не озираючись, пішов. Просто на Орка. Став перед ним і сказав:

— Ти нічого не видів, зрозумів?

Хлопець кивнув головою, згадавши раптом те, що мовив йому вуйко на мості. Одразу йому посвітліло в голові.

— Отак-о, — вдоволено сказав вуйко Митро, і струсив із файки попіл. Вітер підхопив той попіл, і зразу усе довкола вкрив туман.

VIII. ГІРКОТА

— Орку!

Петро мусив стати перед сином, щоб той упізнав його і не настрашився.

— Орку! – сказав ще лагідніше, як намагаються покласти назад до ліжка, того, хто у сні встав і заблудив у хаті. – Ти знаєш, де ти, сину?

Хлопець легенько відітхнув:

— Знаю. Я прийшов на похорон вуйка Митра.

— А чого ти сам пішов? Мене не збудив?

— Не знаю, тату, — хлопець поволі став приходити до тями.

— Більше так не роби, чуєш? Ходімо до церкви на службу.

Петро подумав, що буде нефайно, як вони чекатимуть на цвинтарі. Хоча й спізнилися, але до церкви зайшли. Ніхто не переказував їм, коли будуть ховати Митра: до обіду чи після. Орко дав себе відвести. Мав зимні руки, бо не знати скільки часу сидів на землі.

Обидва зайшли у браму. Із церкви чувся сильний голос молодого священика. Не розбереш, чи то служба за упокій, чи за здоров’я. На цвинтарі виднілася купа глибинної жовтої землі. Могила вже чекала на Митра. "Колись і зо мною так буде, — подумав Петро. — Чи насмілиться хтось забити мені кіл в груди? Ні, тепер вже того не роблять. Священик запечатає гріб. Минулися ті часи. Ніхто не посміє. А Митро – богач. Скільки людей поприходило...". Почалося прощання. Петро виставив перед собою Орка. Думав, що люди не пізнають, однак ті розступилися перед ними, як перед родиною.

Понад усе Петро боявся, щоб Орко чогось не вчудив, бо був сам не свій: цілий трясся. Може, просто змерз. Труна була забита цвяхами, і ніхто не знав, як тепер виглядає під віком небіжчик: чи має очі втворені , чи не перевернувся на бік. Бо хіба страшне закляття змусить такого лежати, як годиться порядному мерцеві. Певно, ті думки спадали не одному, бо всі у Нагуєвичах знали, ким є Митро.

Петро опустив очі, намагаючись не дивитись на чотирьох дебелих хлопів, які стояли коло труни, збираючись підняти її на плечі. Митрову

жінку, Теклю, геть сплакану, бо лишалась сама на ґаздівстві, напала гикавка, і вона запхала собі ріжок хустки до рота. Чудно якось виглядало усе: ніби сон, і ніби ні. І він межи чужими людьми. Петро держав Орка за полу гуні, аби з хлопцем чогось не сталося, але той стояв рівно. Втім, то лише збоку так виглядало: Орко був близький до зомління. Певно, йому шкодив тяжкий дух у церкві. Потім чужі почали виходити з церкви, а родина пішла за труною. На лиці молодого, але вже грубого, священика не було видно нічого: ні неспокою, ні тривоги, ні жалю. Він промовляв голосно, але без душі.Добре, що Митра ховає не отець Антоній. Не пасувало єгомостю хоронити такого опира, котрий насміхався над людьми, не давав спокою Петрові, і легко міг потяти чоловіка.

" Господи! – схаменувся Петро. – Я його ненавиджу, ніби він живий. Мав би відчувати полегкість, а боюся ще більше..." Нічого дивного: опир, після того, як нібито вмре, робиться ще лютішим. Не мусить більше ходити до церкви, прикидатися, що є таким, як усі люди. І може пімститися тому, хто чимось не догодив йому за життя.

Баби напослідок заголосили, коли труну опустили у яму, на дні якої проступила вода. Була могила глибша, ніж звичайно, а може, Петрові так здалося, бо його донечку положили неглибоко, щоб чула, як пташки співають. Він кинув грудку землі, а в ній, видно, був камінець , дерево аж голосно відізвалося. Здалося, що люди докірливо подивились: хто ж то такий, що на труну каміння кидає. Через те його охопив ще більший розпач, бо знав, що і се поставлять йому на карб ті четверо. Одного з них звали Данило. Він женився на урізькій дівці, й на празник приїжджали обоє до їхньої церкви. Петро збентежено відступив, став за Орком, і чув, що весь упрів. Щось наче дусило його, лице стало гарячим і, певно, почервоніло, бо люди почали зглядатись на нього. Орко стояв спокійно і дивився на людей так, ніби їх не видів. Текля, жінка небіжчика, відступила назад, якось опинилася між Петром та Орком, і, знайшовши опору, почала хилитися на хлопця, хоч той не міг би втримати такої дебелої молодиці. Та ні, втримав і навіть щось їй сказав, і вони обоє почали дивитися на горб, який востаннє бачив дим Митрової

файки. Петро скористався тим, що до вдови підійшов священик, відвів хлопця убік:

— Ходім додому!

Розумів, що не має права гніватися на сина, однак гнівався на його піддатливість до чужої сили та ласки. Орко послухався і вони почали непомітно відходити. Виявляється, Петро умів це робити: стирати з пам’яті людей своє перебування, що, втім, не стосувалося тих чотирьох. Порвалася ще одна нитка, що лучила Петра з Нагуєвичами, його родом. Були тут й інші, але дальші родичі, котрі за нього не впоминались , відколи той дитиною переїхав до Урожа. Із жінчиної рідні в Урожі лишилась хіба бездітна цьотка, панська кухарка. Холера винищила увесь рід, і коли отець Антоній передивлявся метричну книгу 50-літньої давності, то знаходив там цілковито інші прізвища. Невідомо звідки бралися нові, бо хати ніби ніхто не продавав, ґрунт так само, не приносили інших звичаїв. Коли люди між собою не ворогують, усе змінюється непомітно. Так надходить з гір вода, усе руйнуючи, коли там йде дощ, а тут його нема. Тому вода така небезпечна.

Петро дійсно не пізнавав нікого: старі пішли зі світу, а діти, з якими він бавився, повиростали зі слабеньких паростків на покручені дерева з потрісканою від негоди і шкідливих соків корою.Йшли назад швидкою ходою. Петро прив’язав би Орка до себе, якби знав, що то поможе. За горбом був видолинок, який ховав від очей те прокляте місце, Нагуєвичі, що поламало його долю. Аж тоді випустив із себе злість:

— Нема чого на обіди ходити! Ще подумають, ніби ми лакомі на спадок!

Орко здивовано глянув на батька.Був певний, що той думав про інше. Бо їх не кликали до хати. Родина називається! Як не стало вуйка Митра, ніхто за них навіть не згадає. Хлопець пам’ятав лиш те, що вийшов рано з дому, а тато наздогнав його вже у Нагуєвичах, і вони

встигли до церкви. А то найважніше – встигнути до церкви. Відчував полегкість, що вони виконали свій обов’язок. Цьотки, котра навалилась на нього, бо почала вмлівати, він уже не пам’ятав. Усе було гаразд, і Орко не почував за собою жодної провини.

Петро повів його через поле, навскоси. Лісом, може, було би ближче, але він не хотів ще раз дихати тим спліснявілим повітрям, не хотів, щоб колючки впиналися в тіло і пагіння обвивало ноги. Він стільки пережив, що міг стратити пильність і заблудитися. Нагуєвицьке поле було вище і сухіше. Над ним громадилися хмари: не панські, не людські, а Божі нивки. Як був Петро малим, усе приглядався, чи не побачить там хати. Кажуть, ніби то пара, а виглядає на твердо. Йти було би ще веселіше, якби не камінь, що лежав на серці. Може, лишать їх у спокої, не будуть тепер викликати співом із хати? І тут Петро обернувся й побачив, що Орко спинився і дивиться у бік Нагуєвич, ніби видить крізь горб, і се його розлютило:

— Ти що собі, небоже, думаєш? Ходи, бо не знаю, що з тобою зроблю!

Хлопець обернув до нього спокійне лице й мовив:

— Тату, вертаймо до Нагуєвич!

— Ти що, вдурів? Нам треба додому йти!

— Пощо нам туди йти? Мама й Орися на цвинтарі. Тату, ми йдемо на цвинтар?

Петро аж занімів. Серце одразу у нього зм’якло і з очей полилися сльози. Орко підійшов до нього, і вони, обійнявшись, сіли на землю.

...Отець Антоній замкнувся у своєму покої, правда, не на ключ, бо у дверях зроду не було замка. Але його слово усе ще важило в цьому домі.

До вечірні мав досить часу і вирішив скористатися ним, щоби пошукати дещо в книжці: те, що записав він тридцять літ тому з уст нагуєвицької жінки, котра прибігла до нього зі свого села, прохаючи, щоб дозволив їй лишитися в Урожі. Дивний се був учинок: тоді не одна лишилася вдовою, але не втікла. Клялася, що багато не знає, а те, що знає, не сміє повісти, бо інакше до трьох днів умре. Те, що вона розказала, священик, хоча й був приголомшений смертю батьків, записав...

Петро нарешті перестав плакати. Він знайшов рішення.

— Ось що, Орку, клякай!

І сам перший став на коліна, повернувшись туди, де була урізька церква, горішня.

— Промовляй за мною! Помилуй мене, Боже, з великої милості Твоєї...

— Помилуй мене, Боже, з великої милості Твоєї!

-І з великого милосердя Свого...

— І з великого милосердя Свого!

— Загладь беззаконня мої...

— Загладь беззаконня мої.

-Обмий мене зовсім з мого беззаконня...

— Обмий мене зовсім з мого беззаконня!

— Й очисти мене від мого гріха!

-Й очисти мене від мого гріха!

Голос Петра дрижав від хвилювання, бо ніколи йому ще не доводилось клякати в полі, під смутним небом, наче затягненим небіленим полотном, яке розстеляли жінки весною на сонці. Однак нині сонця було не досить, аби зробити хмари білими.

— Лице Своє заховай від гріхів моїх…

— Лице своє заховай від гріхів моїх.

— І всі беззаконня мої позагладжуй…

— І всі беззаконня мої позагладжуй!

Тепер тішився, що пам’ятає весь Псалом Давидів. Вивчив його колись з молитовника, якого купив у Самборі перед тим, як мав Орко вродитися. "Най буде дитині у спадок. Не від діда, не від баби, а від мене!" – казав тоді Марійці. Як виносилися з хати у Нагуєвичах, загубився старий молитовник, писаний тяжкою церковною мовою. Мама не могла згадати, кому позичила. Голос Петра ставав сильнішим і, мабуть, перенісся повітрям до Урожа, бо несподівано отець Антоній теж згадав цей псалом, який очищає від гріхів. Смутний, настрашений, зневірений, священик потягнувся до дідівського молитовника з посіченими від старості краями сторінок, що їх підклеювала умілою жіночою рукою ще його мати. Хотів, аби поклали той молитовник йому до труни, на знак того, що рід спочив навіки. Та і нащо якомусь чужому священику старий молитовник. І в саме серце кольнули його слова:

Жертва Богові – зламаний дух,.

Серцем зламаним та упокореним

Ти не погордуєш, Боже!

"Господи, — подумав отець Антоній, — чому мені так нині тяжко?" Він боявся вийти зайвий раз із покою, щоб не стрітися з докірливим поглядом Гарася і не бачити заплаканого Йосипа. Звісно, він завинив: не треба було їхати до Монастирця. Усе, що робив єгомость несподівано, ніколи не йшло йому на користь. Мусив діяти неквапливо, зважено. За свої помилки розплачувався одразу: був останнім у роду, а тому в нікого не могло бути оскоми. Хотів би вже йти до церкви, щоб побути там на самоті, але церкву відмикав паламар. Довелось би послати по нього. Отець Антоній подивився у вікно на світло-сірий день, почерканий темним гострим гіллям, що коливалось на вітрі. Сей бездумний, механічний рух ще більше роз’ятрював душу. Отець Антоній був єдиною живою і мислячою істотою у цьому обмеженому просторі, де гілля було імітацією живого, а маятник годинника навіть не прикидався, байдуже відбивши третю годину пополудні. Лиш би механізм був цілим, а світ нехай росипається.

— Тоді покладу на Твій вівтар пальці.

— Тоді покладу на Твій вівтар пальці...

Через хвилю Петро сказав про всяк випадок "Амінь", бо так закінчується кожна молитва. Мама казали, що без "Амінь" молитва — не молитва, і Господь її не почує.

Хлопець аж посинів з холоду і ще більше ослаб від голоду, зате у Петра влилися нові сили. Се мусило, був переконаний, хоч на трохи спинити гаддя, що так і вилося довкола батька й сина. У той же час щось тягло до нагуєвицької церкви, коли він у якийсь момент згадав про дитинство і почувся так добре, ніби коло маминих грудей. Але ж ті люди замордували його тата!

Петро зітхнув:

— Ходімо, сину, додому. Я повім тобі, чого ми з моєю мамою, а твоєю бабою, вибрались з Нагуєвич.

— Та я знаю, тату.

— Відки?

— Повідали хлопці, котрі чули се від старших, — просто відповів Орко.

— Ну, добре, що знаєш. Але хлопці того не виділи, що я видів, так?

— Так.

— Зараз перейдемо гору, і вже буде видно Уріж.

Петро думав, що, як увидять Уріж, то їм обом стане ліпше. Почав крапати дощ. Хмари зімкнулись і сховали невиразне бліде сонце. Він помітив, що Мабуру вкрила біла шапка снігу, хоч так не буває, аби сніг на ній тримався до весни. Кажуть, є такі гори, що сніг не сходить із них навіть улітку. Але сам він того не видів.

— Було так. У селі почалася холера і першим умер наш священик. Його поховали коло самої церкви, бо не знали, що з ним. Як зачали вмирати люди, по троє-четверо, тоді старші люди здогадались, що то за хвороба і заложили новий цвинтар. Я мало пам’ятаю. Ми, діти, бавилися на вигоні, було літо. Поміж нас був оден хлопець, Гаврило, трохи дурнуватий. Щось йому не сподобалося, і він каже до нас: "А я знаю, чого в селі холера! То опирі людей потинають." Нам стало страшно, а більші хлопці почали з нього сміятись: "Ти, дурний Гавриле!"

— Ні, я знаю! — вперся Гаврило. – Бо я сам опир. Я сам потяв тата й маму, і нічия кров не була мені така солодка, як їхня!

— Та твої мама з татом не від того вмерли!

— Відки ви знаєте від чого?

Хтось з дітей, не знаю хто, дома повів те, що чув. Зробився шум.

— А хіба справді опирі насилають холеру? – спитав Орко.

— Не вір у то , сину! Холера, каже отець Антоній береться з нечистої води. І що ти думаєш: повірили не священику, мудрому чоловіку, а дурному Гаврилу, що мав заледве сім літ. Зараз пішли до нього додому. Так і так, а чи правда, що то опирі винні? "Правда." "А ти пізнаєш, хто опир?" "Пізнаю!" Війт наказав, аби люди посходилися коло церкви. "Показуй, Гавриле, хто опир!" Дехто думав, що то жарт, а старші люди хіба головами кивали. Я там був і все видів.

... Коло церкви на цвинтарі всіх людей поставили рядами, оден взяв на руки того хлопця – Гаврила та носить його поперед тих рядів.

— Пізнавай, — кажуть, — котрі опирі.

— От той опир, от той опир, от той опир, — каже Гаврило. Самих чоловіків показав.(..)Обійшли всі ряди – більше нема.

— А по чім же їх пізнати, що вони опирі? – питають люди Гаврила.

— По тім пізнати, що кожен має сирівцеве полотно перев’язане попід коліно.

Зараз кинулися до них, зревідували — акурат так є, у кожного сире полотно попід коліно перев’язане. Зараз їх зв’язали, варту до них приставили.

— А нема більше опирів? – питають ще Гаврила.

— Є ще, але не до людей, а до коней, до худоби, до овець.

— Ну, — кажуть люде, — до тих нам байдуже. А от сим що маємо робити?

— Нічого ви їм не зробите, — каже Гаврило, — доки живі, то все будуть вам шкодити.

Зачали люди радити, що ту зробити з тими опирами, і врадили їх сказати на огні. А Гаврило каже:

— Нічого їм ваш огень не зашкодить. Тільки терновий та ялівцевий огонь може їм допечи, а інший ні.

А ну зараз наказали, хто там був, усі мають іти на Базарище і кождий має нести хоч одну тернину. Де яке терніє було в плотах, у корчах – все повитягали та повиломлювали – купу нанесли таку, як хата. Привели опирів.

— Признавайтеся! – кажуть, чи ви людей потинаєте?

— Ні, — кажуть ті, — люди добрі, майте Бога в серці, ми нічого не винні.

Взяли вони насамперед Вольчака – перший багач був у горішнім кінці села, скували йому руки й ноги залізними путами, що коней путають, присилили до них ланцюг довгий та й бух його в терновий огонь, а два хлопи тягнуть ланцюгом через огнище на другий бік. Перебіг він раз, знов йому кажуть:

— Признавайся!

— Люди добрі, пустіть мене, — каже Вольчак, — я опир, але не сюди належу.

— А куди ж ти належиш? – питають.

— Мене призначено до Фельштина, — каже він.

— А хто ж тебе там призначив?

— Наш старший. Але його тут нема, він далеко.

— Де він?

— У Дрогобичі.

Знов зачав проситися, щоби його пустили, вже був дуже обпечений, але вони не слухали.

— Ти, — кажуть, — там потинаєш, а твої кумпани у нас потинають, а нам усе одна біда. Так волиш ти згинути, коли тамтих не можемо дістати в свої руки.

І пхнули його другий раз у огень, і знов ланцюгом тягнуть. Він біг, щоби чимборше вихопитися на другий бік, але на середині огню зашпортався та й упав у саму грань . Більше вже не міг встати. Так його за ланцюг перетягли через огонь аж до краю, а потому ще раз, і відложили на бік лиш дрібку живого. Отже, що ви на то скажете? Здавалося, що все тіло перегоріло, нічого не було видно, лиш одну рану, а виходився, видужав, ще потому більше як сім літ прожив!

Розкували Вольчака, взялися за другого опира – Ступаком прозивався. Той, як тілько його кинули в огонь, так і впав, і таким його перетягли на другий бік огнища, — вже був небіжчик. Тоді вони до

третього, Панька Соляка. Він був лиш у подягачці, без гуні, бо була велика спека. Скинули з нього подягачку і верли на огонь – вона зараз займилася.

— Признавайся, — кажуть, — чи ти опир, чи ні?

— Ні, люди добрі, не опир.

Зняли з нього чоботи, сорочку і також пометали в огонь, і знов йому кажуть:

— Признайся, бо і ти так будеш горіти, як твоє шмаття.

— Люди добрі, каже він, — Бог мою душу видить! Я не опир!

А хочете, щоби-м горів, то най вам так і буде!

Підоймив руки до небес та й сам кинувся в огонь, лицем у саму грань, так що відразу тіло на нім збіглось. А потому сам ще на другий бік обернувся. Перетягли його через огонь і більше вже не тягали, так і положили коло тамтих двох.

Взялися до четвертого, Николи Саляка, бач, брат був Панькові. Перевели його раз босого через огонь, а він тоді каже:

— Бійтесь, Бога, громадо, не печіть мене! Я опир, але я так зроблю, що більше ніхто в селі не буде слабувати.

А був там Левицький, шляхтич з Гори, на його фундаменті потому Гайгель засів, а тепер шляхтич Дидинський сидить. То той Левицький каже:

— Добре, у мене тепер донька хвора. Піди зроби так, щоби була здорова, то нічого тобі не буде.

— Добре, — каже Саляк.

Взяли його під пахи кілька хлопів довкола нього та й повели його пастівником. А він як не вирвався від них, як не зачне втікати, отуди Тростовачкою до Радичова. Люди за ним, оден навіть на коня скочив, — там десь коні паслися, — але де тому край! А він біжить, а ту з опечених ніг м’ясо кусниками рвеся, аж вище нього ті кусники летять, кров’ю сліди значить, — і таки добіг до Радичова і сховався. Як він, бідний, ратувався того дня, Бог його знає. Пообвивав собі рани якимись лопухами, потому вже жінка до нього навідувалася, і ми, пастухи йому їсти носили...

— То було страшне, — розповідав далі Петро. – Тато був такий попечений, що не давався везти. Та й у нас перед тим кінь здох. Мама сиділа коло нього й обмахувала тіло галузкою, щоб мухи не докучали. Відлучалась хіба подоїти корову. А я бігав до потоку за студеною водою. Коло нас лежало ще двоє ґаздів. Один умер на другий день. Дуже голосно йойкав і просив трутки , щоб не мучитись. А до другого приїхав брат з Ясениці й завіз додому, аби вмер у своїй хаті, бо той дуже просився. А мій тато не просився, лиш тихо стогнав. Ми з мамою затулили його веретою від сонця. Увечері знімали. "Дивися, Петрусю, які звізди !" – казав він мені. Далі рани в нього загноїлися і від тіла пішов поганий дух. Пам’ятаю, як тато спитав маму:

— А що, Ганю, багато людей нині вмерло на холеру?

— Штирнадцять .

— Видиш, що то не ми зробили?

— Не виджу, а знаю!

— Будуть ще вмирати, доки спека. Най усі виздихають! Нема їм прощення за то, що з нами зробили!

— Ой Іване, бійся Бога! Якби хто вчув, що ти кажеш! Петрусю, нікому не кажи!

Пам’ятаю, я сказав:

— Я не такий, як дурний Гаврило!

— Ні-ні, у твого вітця розум помутнів з великого болю. Не слухай його!

— Ніколи ще мій розум не був такий ясний!

І тато закрив очі.

Мама поплакала й пішла виганяти корову. Пасла коло нас, аби далеко не відходити. Тато вже був такий слабий, що ледве дихав. Я сидів коло нього і не знав, як відогнати муху, що лазила в нього по носі. Махав галузкою, аж тато се почув і спитав:

— Доста. Де мама?

— Пішли виганяти корову.

— Добре. Візьми мене за руку.

І сказав:

— Усьо, що маю, віддаю тобі!

Більше нічого не говорив. Орку, я забув ці послідні слова! Одразу по тому тато заснув, а я коло нього, хоч був білий день. Заснув, тримаючи його за руку. Мене збудила мама, а тато вже заснув навіки. Сі слова я згадав аж тепер! Ти знаєш, що вони означають?

— Що? – тихо відгукнувся Орко.

— Тобі їх казав вуйко Митро? Коли ти видівся з ним на мості?

— Там не було жодного вуйка Митра! – викрикнув Орко. – Чого ви причепилися до мене, тату?

"Бреше, — подумав Петро. – Або з ним сталося те, що й зі мною."

— Добре, — зітхнув він, — я все повів тобі про твого діда. Мусиш знати, за що нас люди так ненавидять. Коли їм добре, вони нас не знають. Але, як тільки неврожай, моровиця, то шукають винних. Не думають, що то можуть бути кара Божа чи Боже випробування. Отець передав мені свою силу, бо зачав би ходити по смерті. Опирі се нечасто роблять. Проте я не хотів би користатися з тієї сили. І зовсім з того не тішуся...

— Чому, тату?

— Бо то сила не від Бога. Її забагато на одне людське життя. Чому так є, не знаю... Може, є десь книжка, в якій усе написано. Але простому чоловіку ліпше то не знати.

Деякий час вони йшли мовчки. Потім Орко спитав:

— А що було далі, тату?

— Через тиждень приїхали урядники й забрали тих, хто палив до Самбора. Бо ж то було убійство, як не як.

— А Гаврила теж забрали?

— Та де там! Десь щез. Казали, що за таке можуть скарати на горло, але найшли адуката , і той сказав, що колись був перед тим закон – палити опирів на терновому огні. Старий закон важніший за новий. Навчив хлопів, що говорити на цісарському суді, а сам утік, бо мав би за свою підказку дуже велику біду. А тим нич не було: відсиділи пару місяців у криміналі. Якби не вмер нагуєвицький священик, може, й нічого не сталося, бо отця Василія дуже шанували в селі. А в Ясениці священик сказав: "Паліть мене разом з ними!" І минулося.

— А в Урожі?

— Де би позволив старий єгомость, чи тоді молодий ще, отець Антоній! Зараз після похорону мама забралася до Урожа. Казала, що їй встидно людям в очі дивитися.

— А їм не встидно було?!

— Мовчи, Орку, ти ще не знаєш, які є люди!

Удома Петро нагадав синові:

— Пильнуйся, Орку! Будуть тебе кликати – не йди. Не вір нікому. Я так думаю, що нам ліпше поїхати до тої Америки, але про се – ні слова! Не знаю, що там сталося з паном вчителем, але на нас вже криво дивляться. Не доведи, Боже, ще якогось нещастя. Отець Антоній не зможе нас порятувати...

— Ви направду хочете до Америки? Не дурите?

— Йди подивися, як там кінь!

"Оввa, — подумав собі Петро. – З конем нас не пустять на корабель. І стало йому шкода Гривка, бо виплекав його з малого лошатка і дбав за нього більше, ніж за рідних дітей.

...Отець Антоній побачив їх обох на вечірні: Петра з Орком. Людей прийшло більше, ніж звичайно. Вони чекали не так служби, як того, що скаже священик після неї. Руки в отця Антонія тряслися, виглядав постарілим, і голос мав слабший, ніж звичайно. Мучило його не те, чи сподобається проповідь, а мав сумнів, наскільки вона відповідає його сану.

— Дорогі браття і сестри! Прочитав я нині давні записи у тій книжці, про яку ви всі знаєте, і спитав себе: нащо? Невже для того, щоб ми з вами пам’ятали, як усе було, і не розказували дітям байок? Се також потрібно. Але коли я порівняв давні записи з новими, то побачив, що ви стали мудрішими, і я так само. Я вже старий чоловік й незабаром постану перед Господом, а в такому віці не бояться нікого, окрім Нього. Нам нині усім тяжко на серці: вмер учитель, що 15 літ учив наших діточок. І добре вчив! Одинокий вдовець, він лишився тут і не поїхав нікуди шукати ліпшого місця. Не був він нашого віросповідання, але в Урожі на те ніхто не зважав. Поляки ходять до костела, жиди до божниці... Не в тім річ. Урядники знайдуть причину цієї трагедії, і ми всі мусимо з тим погодитися й молитися за упокій близької нам людини, а як не знайдеться родини, поховати пана вчителя на урізькому цвинтарі.

Тепер про ті речі, які тривожать вас найбільше. Був у нас двадцять літ тому один випадок, коли пропала дитина, п’ятилітній хлопчик. Ціле село шукало його і не знайшло. Нещасні батьки поїхали до ворожбита, і той їм сказав, що дитина вже не жиє і винна у тім жінка з чорними очима на ймення Олена, котра, як ви кажете, потинає людей. Пам’ятаєте? Мусите пам’ятати, особливо, ті, хто сидів за неї в криміналі. Малий пішов до баби в Лукавицю і там сидів, сказавши, ніби мама сама його послала до неї. А згадайте звірства, що чинили у Нагуєвичах під

час холери. Той, хто був на війні, знає, що вона може зробити з чоловіка кровожерну істоту. Лиш Бог дарує чоловіку життя і лиш Він його відбирає. Як завтра станеться, не дай, Боже, якесь нещастя, подумайте добре, перш, ніж шукати поміж себе винних. Я знаю, що злий дух тільки й чекає, аби хтось із вас пустив до свого серця ненависть. Він тішиться, як люди хапають сокири для помсти, як слухають ворожбитів і відьом, а не слова пастиря. Живучи поміж вами, я теж вірю у те, що ви вірите, і знаю, що є одержимі злим духом, і є люди, котрі іменем Бога вдаються до чарування. Остерігайтеся їх, браття і сестри! За те Бог їх буде судити, а не ви. Якщо поліція встановить, що вчитель був замордований, то винного будуть шукати межи вами. Мусите то витримати гідно. І пригадайте, як тридцять літ тому отець Миколай з Ясениці став навпроти громади і мовив: "Як хочете палити опирів, то спаліть мене перед ними!" Так мовив сей мудрий і скромний Божий слуга, і громада його послухала. Якщо хтось із вас має ненависть у серці, то ліпше висповідайтесь переді мною нині чи завтра, і я вам поможу скинути тягар з душі. Чуєте? Йдіть з Богом!

На якусь хвилю у напівтемряві церкви отцю Антонію привиділось, що він бачить не людей, а звірячі морди: свинячі, конячі, вовчі, як то говорив недавно пан фотограф. Єгомость перехрестився, і мана зникла. Паламар почав гасити свічки, а люди посунули з церкви, озираючись і перешіптуючись. "Бойки не такі прості, сину, — казав покійний тато. – Не люблять, аби над ними хтось стояв. Перше в них самих мусить перекипіти, а потім хоч до рани прикладай. З ними треба ласкаво..."

— Господи, прости мене грішного! – закликав у відчаї отець Антоній.

Петро з Орком лишилися стояти коло дверей.

— Ходім до мене додому, — сказав єгомость і вийшов перший.

Надворі стояла купка людей. Вони про щось жваво радились.

"Недобре, що єгомость дбає за тотих, — почув їхні думки. – А до нас йому байдуже. Чим він так їх собі сподобав?"

"Так, недобре, — згодився отець Антоній. – Можуть піти чутки. Було колись, люди договорились до того, що настоятель василіянського монастиря у Дрогобичі – найстарший опир, і той мусив півроку не виходити звідти... Нема межі людській недоброзичливості. "Сину мій, — повчав його батько, — ті люди — як діти, а діти заздросні й уперті. Не треба їх боятись, а дбати, аби вони тебе шанували." "А чи є надія, що вони виростуть?" "Вони ростуть, але так помалу, як дуби. Може, як добре пильнувати, за літ двісті доростуть. Але тоді може статися те, чого я найбільше боюся. Не лишиться в них страху Божого, як в інших народів, таких, як американці. І так зле , і так недобре."

Священик відійшов убік. В голові його гуділо, а ноги були, як з вати після тої промови. Стало йому страшно, бо старість насувалася до нього, як гроза: щойно була в Нагуєвичах, а зараз уже в Урожі. Люди щезли, паламар закривав церкву. І не видно було Петра й Орка. Може, вони не почули, що він казав? Може, він про це лише подумав? Паламар узяв в одну руку ключа, у другу — ліхтарку з нафтою, що її колись купив священик у Бориславі, вподобавши, як вона ясно горить, і не боїться ні дощу, ні вітру. Обоє пішли до попівства.

— Слухай, — сказав отець Антоній, — хто був нині у церкві?

Се не здивувало паламаря, бо увечері людей мало, і треба ощадити на світлі, щоб вистачило на свята й парастаси, а єгомость мусить знати, хто ходить до його церкви. Він почав перелічувати кожного. Безуб’яків не назвав.

— Може, ти когось забув?

— Що собі єгомость думає? – розсердився паламар, ще молодий чоловік. – Хіба я щось колись забував?

Гриньо був язикатий, але не гірший від інших паламарів. Мав п’ятеро дітей і через се був трохи нервовий. І дбав про храм Божий, як про власну хату.

— Ну-ну, не гнівайся! Мені здалось, що нині було більше людей, ніж звичайно.

— Ага, — буркнув паламар.

Довів отця Антонія до ґанку, звідки падало світло на скроплене дощем гілля, що застигло в молочно-білому тумані, попрощався і пішов. Кроки його заглушило повітря, пересичене водою. Священик прислухався. Від тієї тиші йому стало недобре. У такій тиші нічого не росте. Він уже натиснув на клямку, коли по освітленому ґанку сковзнула тінь, точніше дві тіні: безгучно, безшелесно, але від того йому аж завмерло серце у грудях і затерпли плечі. "Господь зі мною!" – прошепотів розпачливо отець Антоній і ступив у сіни.

...Був цей вечір не лише для священика тяжким, смутним і прикрим. Пан Болеслав сидів у своєму покої й читав. Удень він навіть не виходив. Постояв трохи на терасі, дихаючи згубним для нього вологим повітрям, спостерігаючи, як туман усе щільніше огортає міст і підбирається до стаєнь та комор. Не чувся гірше, ніж звичайно. Один момент йому навіть здалося, що зможе прижитися у цьому тихому сонному світі. І від суєти його оборонять слуги, не жадібні й не хитрі, вірні своєму домінусу. Малися на увазі дворецький і ключниця. Інших пан Болеслав навіть не знав на ім’я: жили вони, як усі люди, спали вночі, працювали удень. До управителя він почував інтуїтивну неприязнь: від того пахло, як від збудженого жеребця. Нагадував йому полковника Б., від котрого ніхто не знав, чого чекати і як йому догодити. Такі люди однаково небезпечні, як на війні, так і в мирний час. Під час миру поводяться, як на війні, а на війні – як у театрі, не міняючи своїх звичок. Важко було донести управителеві до відома, що про господарські справи треба мовити коротко і рідко. До того ж належав до його стану і міг часом кинути таке слово, що зранило б пана Болеслава і видало його з головою. Збіднілий

рід пана Болеслава втратив увесь гонор, і тому несподіване багатство не йшло йому на користь. Уже два покоління Комарницьких перебувало на низу суспільної ієрархії: ремісники-палітурники і садівники. Мати Болеслава була з цілком простих, а батько помер дуже рано. Вона ще встигла віддати Болеслава в науку до палітурника, і теж пішла зі світа. Тепер він не міг цього нікому розповісти. Ніхто зі шляхти не встидався зубожіння, бо аристократизм – се порода, а не статки. Однак ремісниче заняття аж ніяк не узгоджувалося з поняттям аристократизму, як і торгівля. Пан управитель натякав, що вони з Болеславом далека родина, але дідич сприйняв цю вістку дуже холодно. Насправді, се його вжахнуло і зробило ще більше замкнутим.

Ключниця Емілія йому допомогла уникнути прямої конфронтації: перевіряла рахунки і радила, як вчинити найліпше. Була, по суті, речником нового дідича, "дуже хорого", "героя війни", як вона казала. Могла би пристати до змови з управителем і окрадати наївного дідича, але, як усі старі панни, почувала симпатію до "захисників ойчизни". Щодо дворецького Леонтія, то він згасав поволі й невблаганно, як старий кіт, що пережив усі пристрасті й спить цілими днями на печі. Не надто надійні хоронці його пекла, та що вдієш: від снів нема рятунку. Вони, як чадний газ, находять невидимі тріщини у свідомості, змушуючи жити одним життям. А суспільство вимагає, щоб ти жив другим життям, і десь між ними двома вміщується твоє власне: безсонна ніч і кілька передвечірніх годин, коли сонце стрімко котиться за гору, таке безсиле, що не годне навіть забарвити сніг на вершині. Про той сніг сказав Леонтій, подаючи обід. Мав зворушене лице, бо як-не-як це переміна. З вікна не було видно гори. Треба перейти до останньої кімнати у лівому крилі, де колись була спальня пані графині. Там Болеслав зіткнувся із запахом старості, котра боїться протягів, і валер’янових крапель, і парфумів. На стіні було повно світлих плям від знимок і слід від великого розп’яття. А в бюрку могли ще лишитись якісь неважливі папери. Він відслонив пожовклу фіранку й подивився на сільську Фудзі, а тоді відчинив доволі легко вікно. А потім сів у зручне вицвіле крісло й відсунув шухляду в бюрку, але одразу й засунув, побачивши там безладно розкидані листи, свідки довгого й нудного життя в маєтку. Усе

це годилося би спалити, щоб не потрапило до чужих рук. Втім, пані графиня залишила тут частку минулого, яка не становила для неї жодного інтересу в Кракові. Чи добре їй там ведеться? І чи шанує її син? Сам він ніколи не бачив тієї жінки, бо купив маєток через її адвоката.

Болеслав подумав, що це, мабуть, недобре: не бажати нічого знати про людей, які жили в цьому домі, зберегли для нового господаря, але ще гірше — покинути родове гніздо задля грошей. Сам він не годився на достойного власника урізького маєтку і тим більше на такого, хто наповнить його дітьми, гостями і духом затишку. Радше виглядав на тяжко хворого, що збирався поправити здоров’я у тихій сільській місцевості. Однак, дім не був до нього ворожим, бо теж готовий був умерти кожної миті, відслуживши своє.

Болеслав зачинив вікно і перейшов до іншої кімнати, дитячої, з вікном на річку, зовсім порожньої. Останньою дитиною, напевно, був син графині, старший за нього, котрий двадцять років не приїжджав додому. Здавалося, з будинку повтікали усі мешканці, і все було розграбоване. Він бачив на війні такі помешкання: з ляльками на підлозі, з мисками покришеної городини, шматками м’яса, розпластаними на дошці. Часом ще навіть печі були теплі, а бувало, речі вкривались пліснявою. Кожен дім мав свою історію, і його можна було читати, як Тіта Лукреція Кара: усе залежить від того, хто читає. Це безконечне розмаїття деталей, поєднання атомів, а проте, рухається в єдиному напрямі – назустріч розпаду. Сніг, попіл, полишений напризволяще, снігова шапка на горі, блиск вечірнього сонця на терасі, четверта книга Лукреція – було гірко й водночас солодко знати коштовність цих вражень, а смерть не могла застати його зненацька. Двері для неї були завжди відчинені.

Він сидів і читав поему Лукреція, єдину книгу, в якій не було облуди й небезпеки для нього. Романи, філософські трактати, поетичні збірки, мемуари могли витіснити його слабкі думки й почуття, замість того, щоби просто нести читача на хвилях безконечного моря слів, кожне з яких означає щось одне. Одне слово відповідає одній речі: не більше і не

менше. Він не хотів мати справу з книгою, де на якійсь із сторінок міг би стріти самого себе, прикрашеного чи спотвореного до невпізнання. Красне письменство нині служить загалу, годується ним і підгодовується, стаючи залежним і несамостійним.

Колись він намагався цією грубою книжкою перемогти безсоння, а тепер – сліпоту. Мав уже давно осліпнути. Лікар попереджав, що судини в голові будуть тріскати одна за одною і радив провадити ощадне спокійне життя. Болеслав спитав його: "Який у цьому сенс? Щоб продовжити агонію?" "Ні, — відказав лікар. – Щоб завершити усі незакінчені справи, або ті, які ще з’являться. Ви мусите їх мати." Можливо, він знав про незаслужене раптове багатство колишнього учня палітурника, або радив таке усім приреченим на смерть.

Бідний хлопець-палітурник з чотирма класами гімназії проніс через усю війну оправлену ним книгу Тіта Лукреція Кара, яку так і не отримав замовник. Невідомо, чи він помер, чи був убитий, чи потрапив до полону, цей аптекар на ймення Юзеф Корч. По війні Болеслав не знайшов ні аптеки, ні самого будинку. І власне через цю книгу потрапив на війну. Виходить, книжка вплинула на його долю, скерувавши у пекло, проте він противився цьому менше, ніж мобілізації. Його загребли саме тоді, коли він ішов з книгою, загорненою в папір, до аптекаря Юзефа Корча сліпучого сухого полудня, шукаючи аптеку "Еліксир життя". Попередні дні він не ночував удома, боявся, щоб його не забрали до війська. Ховався то на подвір’ї церкви, то на цвинтарі. Було тепло, дуже тепло. Навіть, коли падала роса, на його тілі вона висихала відразу. І жодного разу за цей тиждень не було дощу. Болеслав засинав у траві на цвинтарі, на якому вже давно нікого не ховали, і туди рідко заходили провідати мертвих. Такі цвинтарі через кілька десятків років руйнують і зводять на їхньому місці будинки, що приносять дохід дикому племені маркітантів, котре розжиріло на військових поставках, збило собі капітал, поставляючи потрібні й непотрібні речі воякам. Їх ненавидітимуть, їм заздритимуть, але вони легко доведуть власну правоту за допомогою грошей. Війна любить крайнощі, та ще важче жити у повоєнні часи, коли узаконюється беззаконня.

А поки Болеслав спав здоровим молодецьким сном поміж гробівців, тіні людей та речей влітали йому через вуха, напіврозтулений рот, і повіки заплющених очей тремтіли. Тіні, як казав Лукрецій, прилітають на наш поклик, а бажання в учня палітурника були настільки зухвалі й далекі від реальності, що не раз уві сні він казав собі: "Ну, се вже занадто! Досить!" І перевертався на другий бік, зачіпаючи головою край кам’яної плити, а якщо біль не був дуже сильний, то сон переносив його в похмурішу площину, де не було звабливих жіночих тіл, а натомість на нього падали важкі томи неправдоподібно великої бібліотеки, бо надгробки – це теж книги, у яких розповідь була позначена однією рискою між датами народження і смерті, й часом до цього додавався ще банальний напис на кшталт "Вічна пам’ять".

Та лише на війні Болеслав зрозумів, що життя людини таке ж маловартісне, як і ця риска, видовбана у камені, й навіть не заслуговує на те, щоб очікувати воскресіння. На війні видовище смерті отуплює, а вбивство не є гріхом, і все це суперечить релігійній доктрині. Тому на війні Біблія мало чим допомагала, як і молитовники, що їх роздаровували у шпиталях. Язичник Лукрецій більше пасував до війни. Він розкладав, роздріблював, розчиняв у воді й крові буття, не знаючи, чи вдасться створити з цих атомів нову реальність. Ніколи, повернувшись з війни, вояк не зможе жити мирним життям без того, щоб не озирнутись і не побачити смерть за плечима. Ні, він не повертається, а приходить в інший світ, що навіть не відкидає тіні довоєнного. Тонка матерія душі зруйнована, і її не відновить навіть такий всесильний лікар, як час. Він лише може порадити зцілення ілюзією.

У покої було багато тіней. Вони оживали, як тільки Болеслав підносив лупу до інших рядків, або перегортав сторінку. Його життя проходило тепер серед цих мовчазних тіней, ніби після поля бою, залитого кров’ю, він спустився у вічно присмеркове царство Аїду. Самотність загострює почуття: починаєш придивлятися до тіней, прислухатися до тиші.

У покої було дуже напалено. Леонтій постарався, побачивши засніжену гору. Тут не ощадили дров, не купували, як у місті. Щодень у дровітні гупали сокири, розколюючи суху, давно мертву, деревину. Дзиґар у вітальні пробив північ. У домі й у селі давно спали. Чи побачить він колись велике місто з широкими рівними вулицями й потужними кам’яницями, що їх підпирають атланти й каріатиди? Болеслав подивився у чорноту великого вікна й не зміг уявити себе там, де ніч має звуки, а тіні – барву. Він встав, обережно відсуваючи крісло, щоб не бентежити слуг. Подумав, що дворецький Леонтій міг би бути його батьком, а ключниця Емілія – матір’ю. І вони, тішачись, що син повернувся з війни, мріють про вигідний для нього шлюб, онуків і розквіт маєтку, керованого молодою енергійною рукою. Але їхній син не зовсім здоровий: смутний, дратівливий і не квапиться до праці. Сидить у кабінеті до ранку, а тоді спить. Вони змушені оберігати його від інших, кожної ночі готові стати на його оборону перед сусідами і, зрештою, теж стають на нього схожими, перейнявши синове безсоння. Якось однієї ночі він відчиняє двері кабінету й бачить їх не то мертвими, не то сплячими. З порога видно тільки їхні профілі, вкриті восковою жовтизною. Решту ночі він думає тільки про це: що може вранці застати їх у такій самій позі, і тепер ніхто вже не зможе охоронити його від життя…

Влодко накоротко зайшов до корчми, щоб перевірити, чи та не зникла за два дні, які він провів у Дрогобичі, відвідуючи костьол і фліртуючи з паннами. Се були найбезпечніші заняття для молодого чоловіка, котрий мріє потрапити до Америки. Татунцьо Влодка спустив на картах посліднього ґудзика, а Влодко мусив лишити гімназію, за чим не дуже й шкодував, бо вона й так в’їлася йому в печінки. Ходити до ресторації з колегами деколи мусив, хоч серце його обливалося кров’ю від безглуздого марнотратства, а душу холодив неспокій, чи вистачить заплатити за помешкання . Мав з дитинства дуже прикрий спогад.

…Зима, в покоях повно чужих людей, котрі нанесли снігу. Холод, виносять меблі. Мама плаче. Тата нема. Вони чекали його всю ніч, навіть уві сні малий Влодко прислухається до кожного звуку. Тато прийшов аж

пополудні, накричав на маму і знову пішов. Потім вони переїхали до якоїсь халупи. Далі стало ліпше: перебрались до порядного помешкання. Тепер старий вже на тому світі грає в карти. Але мама, певний Влодко, не з ним. То було б несправедливо – мучитися з таким ще після смерті.

Відколи Влодко знайшов ціль свого життя, став наче послушник, який приготовляється до чернечого життя і на все дивиться збоку. Не говорив про свої плани з ніким, окрім Юліана, бо той був залітним пташком і жив теж самітно. Та й приємно, коли старший чоловік не кпинить з тебе, а уважно слухає. Про свої романтичні пригоди Влодко з ним не говорив: встидався, бо не хотів вити тут гніздо. Та й розумів, що його, жебрака, не схоче жодна багата панна. Багатство горнеться до багатства, і стає більше багатства. Злидні чіпляються за злидні, й плодять злидні. Якби знайшлася порядна, хоч би й бідна дівчина, котра згодилася би поїхати з ним до Америки... Самому страшно їхати. Але ще більше, ніж самотності, Влодко боявся втратити свої заощадження, які поклав до банку під процент. Серед корабельних агентів було тоді чимало шахраїв. Могли просто повіятися з чужими грошима. Тому Влодко пояснював своїм клієнтам, що ті повинні приходити самі в агенцію й лиш там купувати корабельну карту. Друге, чого він боявся, се стратити працю. Охочих їхати до Америки знаходилось небагато, але ті, хто зважився, були як золото: добрі господарі, працьовиті, чесні. Юліан задав йому колись питання: "А тобі не жаль, Влодку, що на цій землі колись забракне робучих рук і вона стане пусткою?" "Може, колись вони вернуться," – відказав корабельний агент, бо йому теж самому хотілось би повернутися, хоча би для того, щоб отримати моральну сатисфакцію. Корабель не лише відвозить до Америки, але й привозить назад.

Бурі на морі Влодко не боявся, хоч знав, що навіть дуже великий корабель може потонути. Він знав також про всі біди, котрі підстерігають на воді: гарячка, морська хвороба, і що померлих кидають у воду, зашитих у мішок, правда, священик читає молитву. Чув також про інші прикрі трафунки , які підстерігають прибульців уже в Америці.

Але втішав сам себе: усюди чигає небезпека. Узяти хоча б учителя: така несподівана смерть. Втім, у глибині Влодкової душі ворушилася єретична думка: відмучився бідака і тепер не доведеться гадати, як дожити решту життя, яке не годен змінити. Влодко теж міг би стати вчителем, опинитись на такому ж місці у глухому селі. Але все єство його пручалось і серце завмирало від одного слова "Америка". Доки Америка панувала в його серці, з ним нічого не могло статись лихого. Лейба в корчмі шепнув на вухо:

— Може би пан Влодек не йшли самі? Я скажу, аби хтось вас відпровадив.

— Я не вірю в тоті байки про опирів, — відказав так само тихо Влодко.

— А хіба я щось казав про опирів?

— Ні, — здвигнув плечима корабельний агент. – Але думаєте!

— Відки пан може знати, що думає Лейба? Я сам скажу, що він думає. В Урожі так само небезпечно ходити вночі, як і в місті.

— Але ж ви самі вертаєте додому?

— Я, прошу пана, служив у війську і годен себе оборонити, — і Лейба показав моцні кулаки. – У мене очі на потилиці!

Влодко завагався, але хлопи у корчмі так начадили файками, що аж у носі шваркотіло. Та й він сьогодні рано встав.

— Е, що має бути, того не минути! – махнув рукою корабельний агент.

Тут Лейбу закликав новоприбулий чоловік, і Влодко, посунувшись по лаві, сковзнув у сіни. У скількох селах він бував, та ніколи не чув про випадки, щоб люди боялись увечері виходити з хати. Задля хоробрості почав свистіти. Туман скапував із дерев, місяць освітлював порожню вулицю, як ліхтар десь у Дрогобичі, хіба що під ногами була не тверда горбкувата бруківка, а розбите фірами болото. Треба було йти часом попід пліт, і Влодко з жахом думав, що отак міг загинути той учитель, з яким він так і не познайомився. Він озирнувся, ступив у тінь великої груші, і тут щось шарпнуло його за комір. "О Господи!" – подумав корабельний агент, коли перед його очима блиснув ніж. Він спробував ухилитися, сприйнявши це за жарт, бо виглядало на якусь інсценізацію розповіді корчмаря, й навіть писнув:

— Що за дурні жарти!

— Не можу! – прохрипів голос. – Не можу! Мушу когось забити !

Влодко не бачив обличчя цього молодця, тільки руку в шкіряній рукавиці, що теж було досить несподівано. Може, тому його подив був більшим за страх.

— Слухай, чоловіче, — озвався він, обравши спокійний тон. – Я собі чемно йду, нікого не чіпаю. І нічого такого не вчинив. За що ж мене вбивати?

— Як не вб’ю когось сеї ночі, то вдурію!

Влодко зрозумів, що має справу з маніяком. Голос був йому незнайомий, до того ж приглушений якоюсь шматою. Скоса глянув убік, чи нема поблизу достойнішої жертви, бо не міг, будучи вбитим, поїхати до Америки.

— Знаєте, — сказав він, — я ще дуже молодий і в мене великі плани. Якось не пасує вбивати першого-ліпшого. Та коли вже так, то я хотів би знати, від чиєї руки маю згинути.

Влодко умів говорити гладко і зрозумів, що єдиний спосіб вирватися з рук цього вар’ята – заговорити йому зуби, бо, коли той зразу не вбив, є ще надія порятуватись.

— Поясніть мені, шановний, у чому ваша біда. Виджу, має бути вона велика. Може, я чимось би зарадив...

Він знав, що, навіть, як вирветься, далеко не втече. Та й боротися не зможе. Чув, що чоловік у шаленстві буває дуже сильний.

— Та сука, та проклята сука не хоче зі мною... розумієш?

— Ага, — одразу второпав Влодко.

— Вона має, певно, коханка. Вигнала мене з нашої спальні...

— Ви певні, що та особа має коханка? Може, вона просто дрочиться з вами? Жінки таке часом роблять...

"Господи, — подумав бідний хлопець, — що за ідіотична ситуація! Стояти серед ночі з ножем під ребром і говорити з варіятом про його інтимне життя, ні, таке не привидиться навіть у найгіршому сні!"

— Ну, ну, — сказав він, поплескуючи рукою по чорній рукавичці, — як жінка гнівається, значить, ви їй не байдужі.

— О, коли б хто знав, яке то приниження! Я не витримаю!

— Дайте мені ножа, бо скалічитеся, — проворкотів Влодко. – Купіть їй гарні парфуми чи ще щось...

Він трохи осмілів, але не міг уже стояти. Пошкодував, що не має ока на потилиці, або третьої руки, щоб дати у вухо напаснику. До того ж від незнайомого смерділо цибулею. Такого, певно, жодна порядна кобіта не знесе . Власне, він не знав, чим ще задурити варіята. Добре було би попрактикуватись у якомусь відповідному шпиталі, бо серед його клієнтів такі типи не траплялись. Ясна річ, вдуріти через кобіту дуже романтично, але воно якось не пасує грубому мужчині, що нажерся увечері цибулі.

— Може, пан мене трохи попустить, а то рука затерпла?

— Перепрошую, — сказав маніяк і послабив руку.

Але Влодко постидався одразу втікати. Та й не варто було дрочити звіра. Може, небіжчик учитель теж тікав і настромився на патик. Треба довести справу до кінця.

— А чи пан ніколи не замислювався, — мовив корабельний агент, — що на зорях теж є життя? Мене се, наприклад, тішить, можливо, колись до нас хтось звідти прилетить. Або ми полетимо на інші планети. Чом би й ні? От уже корабель за кілька тижнів перепливає Атлантичний океан, а в Америці будують хмародери...

Правда, не світила жодна зірка, та для Влодка їхня присутність за хмарами не викликала сумніву. Хмародери він бачив тільки на рекламних проспектах.

— Цікаво було би, — продовжив агент, — піднятися на вершок такого дому й подивитись на людський мурашник згори. Задля цього варто поїхати на край світу. Через сто літ люди піднімуться так високо,

що дістануть Місяця. Світ, безперечно, стане кращим. Жаль, що нас із вами тоді вже не буде...

Влодко отямився від того, що десь тріснула гілка. Нікого не було коло нього. Якщо пощастить, він проживе ще літ п’ятдесят.

Із корчми йшли люди в його бік. Влодко був певний, що його врятували не голоси, не стук дверей, і навіть не його балаканина, а те, що він не повірив у власну смерть. Він полегшено зітхнув і сховався за грушу, аби його не побачили. І поки стояв, прийняв рішення нікому не розповідати про свою пригоду, аби не баламутити й без того збаламучене село. Хоч то міг бути й лихий жарт, аби його прогнати з Урожа. Однак не на того напали!

Влодко легко відходив, маючи світлу вдачу й довіру до світу, бо, зрештою, як добре подумати, усе сотворив Бог, а Він не може погано ставитися до свого творіння. Однак сам корабельний агент не замислювався, чи добре чинить, відриваючи людей від їхньої землі: сам не мав на рідній землі того, що потребує. Одне вбрання на візити й до костелу, а друге – на сільське бездоріжжя. Проте не жалівся, бо мав цілком окреслену ціль перед собою.

Тієї ночі в Урожі з Влодком не трапилось більше нічого, а от у Дрогобичі нічне життя тільки починалось. Посидівши до півночі в лабораторії, фотограф Юліан вирішив, що на нині доста, хоч міг сидіти й довше. За вікном шумів дощ, а в приміщенні не було чим дихати. Юліан витягнув з кута парасолю і вийшов надвір. Подібні ночі мав і у Варшаві, в Парижі, і в Будапешті. Після праці виходив пройтися, очистити легені, і пошкодувати, що не можна ніч перенести на світлину. Тільки намалювати. Кожне мистецтво має свої межі. Йдучи містом, він волів думати про мистецтво, а не про можливу загрозу із темряви. Саме в той момент, коли Влодко увійшов під спасенний дах Лейбиної хати, Юліан проходив повз мури василіянського монастиря. За цими мурами багато років тому ховався ігумен, котрого в Нагуєвичах вважали старшим над опирами. Згодом він переїхав до Крехівського монастиря, де залишив

спогади про нагуєвицьку трагедію. Звісно, Юліан не міг нічого знати про тих, людей, котрі жили в монастирі, однак подумав, що час монастирів минув, бо вже й вони нездатні захистити потребуючих від сього світу, і єдиний порятунок для них – божевільня. І наче у відповідь на монастирській дзвініці повільно вдарив дзвін. Щойно у святій обителі помер дуже старий чернець. Він, тобто його дух, вийшов з наглухо зачиненої брами і подибав вулицею. Юліан запримітив скулену постать у чорній одежі, але був надто далеко, щоб розпізнати у ній примару. Чернець недовго був сам. Він зупинився посеред вулиці, ніби роздумуючи, в який бік іти, як людина, яка не може зорієнтуватися у темряві після світла, або навпаки, у світлі після темряви. Щось було в ньому дивне, і тому фотограф спинився, наче вперся грудьми у невидимий бар’єр. Він подумав, чи не варто було б запропонувати ченцеві свою допомогу, щоб той не змок, або відпровадити його нічним містом. Але відкинув сю думку, бо не знав Дрогобича, а у Венеції під такою чернечою одежею можна сховати стилет чи револьвер.

Те, що зупинило Юліана і змушувало стояти під дощем, було також страхом, але страхом якогось містичного ґатунку. Ченці не ходили самі. То перше. А друге – опівнічна година. Чернець не крутив головою, а застиг, понуривши голову, як хворий крук. Юліан ще міг змиритися з тим, що в Урожі діялись дивні речі, бо там сама атмосфера була насичена духами дерев, землі, вітру, води, духами померлих, як грозовими розрядами. А тут удень буяло життя, присмачене нафтою, сіллю і цинамоном: будувались вілли, крамниці й ресторації, і мало що бракувало до появи товарної біржі й синематографа. Юліан трохи знався на ознаках прогресу, вважаючи, що найповільніше змінюються будівлі, і масова їхня зміна свідчить про руйнування суспільних звичаїв, що теж не завжди виходить на добре. Та хіба хірургічне втручання не таке саме? Ніколи не минає безслідно попри всю вигоду.

Юліан стояв непорушно, наче той чернець, або інша особа в чернечій одежі, зупинив сам час, і доки він не зрушиться, стрілки на годиннику замруть. Потім від густої темряви відділилася інша постать – кремезний чоловік у капелюсі й гуні. Він підійшов до ченця впритул, проте чомусь

не зняв перед ним капелюха, тільки обійняв, і вже через хвилю обоє пішли від монастиря. Стало дуже тихо, бо замість дощу на землю почав падати великими клаптями сніг...

— У житті є біле й чорне, — сказав Лейба, доливаючи до кави молока, — і від того воно дістає смак. То не мої слова, пане Влодеку, а мого тата. Замолоду він продавав по селах нитки, голки, гребені й коралі. П’ять літ носив, доки не стрів моєї дорогої мами. Вона була багачка, бо її тато мав великий млин. Але що з млина? Млин завше можуть палити, доки у світі є така прикра штука, що називається конкуренція. Отакі слова сказала моя дорога мама Сара своєму вітцю, коли мій тато Хаїм четвертий раз прийшов до села й приніс туди товар, що замовила одна жінка. Хотіла густий гребінь, і Хаїм приніс його, пройшовши десять миль під дощем, хоч той гребінь коштував 5 крейцарів. Побачивши се, моя мама сказала: "Дивіться, тату, який впертий чоловік! Які має міцні ноги, і яку мудру голову з чорними кучерями. Хотіла би я знати, яке в нього серце?"

— І що відповів батько вашої матері? – зацікавився Влодко.

— О, він сказав: "Не мели дурниць, Саро! Заклич того хлопаку і дай йому гарячої зупи , бо простудиться і вмре. І хай посушить свої лахи."

Влодко засміявся:

— Далі все зрозуміло. Як у казці...

— Хіба казка не про життя? – образився Лейба. – Пан ще стріне таку, що його поцінує і не стане тягарем на його шиї!

— Та! – зніяковів корабельний агент і завів мову про Америку.

Лейба чемно слухав, але про себе думав: легше поїхати до Америки, ніж сто разів про неї слухати. Не в його інтересах було, щоби хлопи

виїжджали з Урожа, але міг заробити на продажу землі, худоби та збіжжя. Ще вчора говорив про се з жінкою. І зараз скептично позирав на Влодків молодечий запал. Вогонь згасає, і живиться він не лише духом, а й плоттю чоловіка. Від того можуть бути, не дай, Боже, сухоти. Але що має діяти сирота без маєтку? Мусить тяжко працювати. Той другий, фотограф, хоч і не багач, але й не бідує, бо має в руках тверде ремесло. Міг би відкрити власний сальон у місті, якби взяв позику в банку. Та казали, що ніде довго не затримується, значить, непевний чоловік. Може, наробив десь боргів, або лишив жінку з дітьми.Гої не шанують родинного огнища. Родина – то, звісно, тягар, але як же без неї?

Час було до праці. Надворі випогодилось, але стало зимніше. Влодко мав бліде лице й захриплий голос. Уночі збудився від того, що кололо в серці, й довго не міг заснути від гадки, що зараз мав лежати десь у фосі, закривавлений і холодний. Міг би сказати поліції, і та хутко знайшла би шкіряні рукавиці, бо таку дорогу річ хлопи не носять. Але Влодко завжди губився перед мундирами. Коби скорше приїхав Юліан – той порадить.

Ся прикра нічна пригода показала справжню суть Влодка – беззахисного хлопчика, який мріє про рай, бо кращого місця не знає. Розповідаючи про Америку, він бачив перед собою рай, де кожний може чутися гідно. А от Лейба не був ані ідеалістом, ані скептиком, як пан фотограф, однак під його практичністю ховався великий песиміст, котрий вважав, що цей світ треба завойовувати кожен день, і лиш той, хто нічим не володіє, може спати спокійно. Того ранку ні Влодко, ні Юліан, ні Лейба, й навіть отець Антоній ще не знали, що дідич, який бентежив їх своєю антисуспільною поведінкою, зазнав повного краху й перебуває на межі життя і смерті.

IX. "Шкодонька ми ся стала..."

Пана Болеслава грубо розбудили.

— Пане, пане, вставайте! Біда! – термосив його управитель. Довкола стояв страшний шум.

Болеслав намагався розліпити повіки, які дуже пекли. Мусило статися щось надзвичайне.

— Леонтій і панна Емілія... не живуть! – чомусь пошепки сказав управитель. Руки його тряслися. –Каролька прийшла, а вони обоє вже зимні. Я викликав поліцію. Скоро буде тут. Нічого не можна зробити, нічого!

Пан Болеслав, урізький дідич, лежав і мовчки дивився на нього. Від його мутного погляду управителю стало не по собі.. Лишив самого, тихенького зачинивши двері.

...Петро із сином зрізали суху сливку коло шопи й тепер обтинали на ній гілля. Було дуже зимно, й обоє шукали собі роботи, аби не мерзнути в хаті. Пережите додало сивого волосу Петрові, а Орко виглядав як завше, навіть спокійнішим. Він лінувався цюкати сокирою й тонкі гілки ламав руками або через коліно. Здалека побачив пана корабельного агента в довгому плащі й капелюсі. "От коби до нас!" – подумав хлопець, згадавши, як той красно говорив про Америку в неділю.

— Слава Йсу! – привітався пан, стрінувшись з Орковими очима.

— Навіки слава! – відповів трохи збентежений Петро.

— Чи можна до вас, пане Безуб’як?

Влодко хотів сказати якийсь комплімент, але господар із сином рубали нікчемну суху деревину, а не робили щось поважне.

— Але й зимно! – тільки й мовив корабельний агент, бо, коли нема про що говорити, то можна й про погоду. – Певно, не сьогодні-завтра впаде сніг…

Та обидва подивились не у небо, а собі в очі. Орко затамував подих.

— Ви знаєте, хто я такий і яка моя робота, пане Безуб’як. Але найперше прийміть мої співчуття. Сам я сирота й добре розумію, що то є стратити рідну людину…

— На все Божа воля, — остро відповів Петро. – Ходім до хати, поговоримо.

І наказав синові:

— Як скінчиш рубати, поскладаєш до шопи.

Чомусь не хотів, щоб той був при такій важливій бесіді.

Траснули двері, й хлопець відчув, як щось зрушилось у тому мертвому, заплилому туманом просторі, й тепер уже не зупиниться. Він іншими очима подивився на хату з розтріпаною стріхою, на кусник городу і стару черешню, котра хилилася в один бік. А далі видно було за церквою небо і гори, що розділялись рікою.Його самого розділили надвоє, і хлопець не знав, що, можливо, так доведеться прожити ціле життя. Він поклав на ковбицю гілку й вдарив по ній сокирою. Не мав сили, щоб дорубати до кінця, тому переламав ослаблу гіллю через коліно. Тієї ж миті на дзвініці бамкнув дзвін: раз, другий, третій — слабше. І ціла хмара ворон знялася й полетіла в бік Орка. Знову хтось вмер у селі. Що ж, так Бог дав…

— Бог дав, Бог взяв, — повторив Орко слова, якими втішали родичів небіжчика, але так, ніби перекривляв їх.

Тепер він знав, що смерть не така. Вона ділить чоловіка на дві половини. Одна йде Богові, а друга йде собі пріч, навіть не знаючи, що вона вмерла. А родичі плачуть, дурні. Плачуть, що більше не можуть увидіти небіжчика, а він їх. Так ніби очі їм замикаються. Проте він, тато, й інші, мають очі отворені. Тато, правда, вважає, що то гріх видіти, але хіба не гріх кидати людину у вогонь? Єгомость каже: убійство – найтяжчий гріх.

Орко захвилювався. Душа його була геть збурена, серце надірване, та найгірше було те, що тато йому не вірив, ніби вважав нерозумним дітваком. Та якби вуйко Митро посмів би лихе слово сказати про тата, Орко би зараз пішов геть. Але той сказав: "Ти маєш велику силу, хлопче, й роби так, аби тобі було добре." " Мені добре й так," – відказав Орко. " Але може бути ще ліпше! Ніхто ще не зміг від нас піти. Ти хотів би спинити бурю? Чи відогнати хмару з градом? Або прикликати хмару? Ми се можемо. І ще багато чого. За се нас люди ненавидять. Не розуміють, що нам до них байдуже, аби хіба з нашими чогось не сталося..." Вуйко Митро ще прийде до нього. Він тепер вільно може ходити по світі.

Диви, який тато! Не треба великого розуму, аби здогадатись, про що він говорить з паном корабельним агентом. Зрештою, Оркові було навіть байдуже, чи їхати до Америки чи лишатися тут. Ліпше все-таки до Америки, бо, як умре їхній старенький єгомость, люди знов почнуть палити опирів на терновому огні.

...Отець Антоній дуже здивувався б, якби йому сказали, що він – заступник опирів, та й не дуже вірив, ніби опирі можуть потинати людей, пити кров і курити файку у гробі. А вже розкопувати освячену могилу й відтинати небіжчику голову, взагалі уважав за святотатство. Того ранку ніхто його не будив, і він трохи поспав довше. Снилося йому щось легке, діточе, хоч і не запам’ятав нічого. Прокинувшись, відчув, що посміхається. Волів би залишитись там, звідки прийшов: з безтурботного, захищеного світу. Навіть зринула дивна гадка в голові — а чи справді я 65-літній священик? Може, се мені просто сниться?

Отець Антоній міг цілими годинами сидіти на самоті, розважаючи над розмаїтими речами. Відколи смерть забрала усю його невелику родину, не мав чим дорожити. За 30 літ виплакався за нею. Мав перед собою приклад — сад. Старі дерева не боялися вже морозів, посухи, вітру і не переймалися, коли якась гілля всихала. Сад мав волю до життя. Дупласта грушка, похилена яблуня оживали навесні й укривались цвітом, не піддаючись меланхолії старої істоти. Переходити від саду до людей було для отця Антонія нелегко, бо люди вимагали втручання до свого життя. Йшли до нього з кожною дрібницею. Коли треба було чимось запомогти, робив се охочіше, аніж давав поради. Він віддав би усе й сам пішов по світі, але вважав се ганьбою для священицького стану, котрий він з дитинства глибоко шанував. Одним словом, отець Антоній не міг змінити свого життя, проте часом скрашував собі його прогулянками до ріки, відвідинами приємних людей, якоюсь почутою цікавою історією... Великі церковні свята викликали у нього спомини про дитинство. Ні, йому не було нудно, і мав менше гризоти, ніж інші священики. Видно, Бог дає людині стільки, скільки та годна витримати.

Отець Антоній встав з ліжка. Настав час молитви. Мав під рукою книжечку, де вписував живих і померших, за кого молився рано і ввечері. Зараз молився за душу вчителя. Досі не знав, що з тілом. Треба послати когось до війта. За дверима було тихо. Сіни обдали холодом. Протрухлі дошки хиталися під ногами. Не хотілося лишати попівство у такому занедбанні, але новий священик і так буде все переробляти на свій лад. Новий... Єгомость трохи противився сій гадці. Ще літ 5-10 має в запасі, якщо, звісно, Бог позволить.

На припічку стояло горня з теплим молоком. Наймити поїхали до млина, тож він мав свободу. Пішов до саду. Було дуже зимно, але вже не так вогко, як учора. Тепер буде падати сніг, а не дощ. Йому навіть запахло снігом, мабуть, вітер доніс із гір запах. Так пахне свіжа біла постіль. Тоді вернувся до хати, витяг заповітну книжку. Багато священиків робили записи, але не такі, як дідо єгомостя, котрий, розказував тато, був незвичайним чоловіком. І пояснював, чому. Будучи

зовсім молодим священиком, той стрівся з одним бідним шляхтичем, Адамом Чарноцьким котрий сходив пів світа, списуючи пісні та бувальщини. Чимось він так вразив діда, що той ледве не подався з ним у мандри, але бабуня не пустила. Підмовила парафіян, і ті пригрозили, що проженуть пана Адама із села, як злодія, котрий хоче вкрасти у них єгомостя. Тато не мав з ким піти, а сам Антоній хотів стати ченцем. Усі троє писали свої книги. Чи не є це ознакою того, що духовний стан потребує змін? Під стінами Лаврівського монастиря юродивий чернець говорив людям, що серед священиків найбільше грішників. Страшні слова! Отець Антоній не посмів їх ніколи вимовити.

Він почув, як хтось гримнув дверима і здогадався, що зараз буде новина, знову недобра.

...Пан Болеслав дрижачими руками натягнув убрання, проте не зміг змусити себе вийти з покою. Був як арештант, котрому виносять вирок у сусідній залі, і в такому нервовому хоровитому стані не міг добре мислити. Усе було якимось нереальним: вітер гнав сиві хмари в небесах, за дверима чулися чужі голоси, схлипування. Можна подумати, що хтось любив дворецького й ключницю. Плакали від страху. На якусь хвилю розум Болеслава прояснів, і він збагнув, що вчинив помилку, обравши це місце для життя. Місце, де люди гинуть ні за що і ні про що. Над причиною смерті обох слуг, які за короткий час стали до нього дуже прихильні, він ще не думав, бо якою вона б не була, смерть робила його перебування тут неможливим. Не буде більше ночей над книгою Лукреція, не буде прогулянок садом, бо усамітнення хіба донищить його життєву руїну. А з другого боку – хай би лишалось усе як раніше. Дорогу ціну заплатив він за се пристановисько, де збирався доживати решту короткого віку, але й воно виявилось ще нетривкішим.

У двері постукали. Зайшов управитель. Його лице виглядало суворим, навіть злим, як у того, хто мусить прийняти додаткові обов’язки.

— Перепрошую, але приїхав урядник. Пан вийде до нього, чи хай він сюди зайде?

"То було б затісно в такому малому покої", — чомусь подумав Болеслав.

— Я сам вийду.

Не виглядало аж так страшно. У почекальні стояло двоє: сивий пан, схожий на лікаря, і чоловік у поліцейському мундирі. Обоє вклонились. Болеслав кивнув.

— Нехай пан не переживає, — сказав лікар, від якого не сховався хворобливий вигляд урізького дідича.

— Така процедура, — знизав плечима урядник. — Мусить пан опізнати тіла, і ми заберемо їх на скриття. І ще я задам пану декілька питань.

— Добре, — сказав Болеслав. – Я до ваших послуг.

— Шкода, що нема фотографа, — звернувся офіцер до лікаря. – Той фацет зараз у Дрогобичі. Ну, добре, берімся до діла... Як повне ім’я пана ?

— Ян-Болеслав Комарницький .

— Прошу приступити ближче. Чи знає пан сих осіб?

— Так, то мій дворецький Леонтій і моя ключниця, панна Емілія.

Болеслав бачив мертвих і на війні, і в шпиталі, але пози слуг його вразили. Леонтій сидів у кріслі, опустивши голову на груди, а панна

Емілія, навпаки, її відкинула й мала отворені очі. Руки безвільно звисали, а на колінах лежало почате вишиття. Ніби хтось підняв її і посадив, коли тіло було ще м’яке.

— Чи не бачить пан чогось дивного?

— Тут усе дивно, — відказав Болеслав з помертвілим лицем.

Доктор подумав, що мерці виглядають ліпше за нового дідича.

— Може, пан управитель накаже зробити нам кави чи гербати ? – запропонував урядник.

— Так-так, — кинувся управитель, котрий тільки й думав, аби щезнути.

— Я все зробив, — сказав доктор, — поїду, приготую все для розтину.

— Може, ще затримаєтесь на хвилю? Треба випити чогось теплого.

— Ні, дякую. Пане Болеславе, чи не могли б ви сказати, хто ваш лікар?

— Мій лікар мешкає у Відні, доктор Фридер.

— Відень – далеко. Бережіть себе, пане Болеславе. Прошу взяти мою візитівку. Я більше практикую живих пацієнтів. Піду помию руки і вже їду...

Пан Болеслав помітив, що лікар у пальті лише тоді, коли той надягнув капелюха. У передпокої було дуже зимно.

— Що то за попіл під порогом? – обернувся лікар.

— Я вже питав управителя, — відповів офіцер. – Покійний дворецький робив лапанку на духи.

— Що за абсурд?!

— Не такий вже абсурд, коли йдеться про злодіїв, котрі лишають сліди в попелі.

— А якщо злодії влазять через вікно?

Офіцер комічно розвів руками.

— А ви, пане Болеславе, про це знали?

— Ніколи не бачив тут попелу. Що за дурниці!

— Мабуть, бідний дворецький ворожив на попелі, — зіронізував доктор. – Пані графиня проводила для товариства спіритичні сеанси, і духи тут лишилися. Знову в селі казатимуть, що то опирі винні. Моя попередня думка – серцевий напад.

— А духи можуть спровокувати серцевий напад? – поцікавився офіцер.

— Якби переді мною серед ночі з’явився дух мого померлого пацієнта, може б і я дістав серцевий напад. До побачення, панове!

— Гумориста! – буркнув офіцер. – А то часом не портрет графині?

— Я мав справу лише з її адвокатами. Се портрет якоїсь попередньої властительки , десь із ХУІІІ віку.

— Чув я, що пан хорує. Куди вас поранило, пане Болеславе? Часом не жаліється на втрату пам’яті?

Одразу було видно, куди хилить поліцянт. У Болеслава починала вже боліти голова, в потилиці. Треба було закінчувати сю розмову.

— У мене була контузія, і поранення, але я лиш терплю на сильний головний біль. Та й мені здається, се не має жодного стосунку до цієї трагедії. Я встиг полюбити Леонтія і Емілію. Тепер мушу звідси кудись поїхати.

— На жаль, до закінчення слідства я просив би пана лишатися тут. Не думаю, що се триватиме довго. Чи може пан знайти заміну слугам? Я чув, що двері на ніч у цьому домі не замикають...

— Я й так не сплю вночі. І їх просив не спати.

— А може хтось посягав на ваше життя? – анітрохи не здивувався урядник. – Якісь давні вороги? З іншого світу?

— Вони не вбивали цих добрих старих людей.

— Може, ті їм перешкоджали?

— Се вже ваш клопіт. Шукайте, коли вірите у сі байки. Я хотів би прогулятись по саду, бо дуже болить голова.

"Що за дивний чоловік, — подумав собі урядник дивлячись, як дідич неквапно прогулюється стежкою в саду, по коліна в тумані. – Якби таке сталося у мене в домі: два трупи за одну ніч! Боже милосердний!" Йому до останнього часу не траплялося бачити двох небіжчиків укупі, хоча ці двоє виглядали пристойніше , аніж учитель з роздертим горлом. Він не воював, позаяк служив у поліції. Не міг позбутися думки, що три смерті сталися, відколи в Урожі появився новий дідич. Хай вчитель — то таке,

але ж двоє найстарших слуг… Ні, за старої графині не могло трапитися щось подібного!

Тепер слід взятися до діла: оглянути дім, довкола нього, поговорити з челяддю, сільськими людьми. Тіла вже поклали на фіри, вистелені соломою. Урядник помив руки і сів пити гербату сам, принесену заплаканою служницею. Він би все віддав, аби почути, що мовить на кухні збуджена челядь. Тільки треба взнати, хто з них піддається на острах, а хто на ласку… У покої було непалено. Був він позбавлений слідів жіночої руки, а подекуди висіла павутина. Якби його жінка побачила се вдома, то стовкла би служницю на квасне ябко. Видно, що новий дідич більше жив по готелях та в мебльованих помешканнях. Та ні, ще й довго пробув на фронті. Цілу війну. А ще пан урядник подумав, що такому самітньому чоловіку годилося б завести собі вірного пса, котрий спав би коло нього і готовий був би офірувати за свого пана життя. Він визирнув у вікно, ніби сподіваючись побачити високу постать в чорному пальті й пса, що йшов поруч, але не побачив нікого, і се його трохи збентежило. Мабуть, сховався у тумані. До такої ситуації ідеально пасував би сніг, такий, як той, що заліг на підбузькій горі.

Урядник походив трохи під вікнами, але їх позатикали на зиму. Земля була тверда, підмерзла. Тоді він обійшов дім ззаду. Той стояв на горбі й мав глибокі пивниці, у які через півкруглі отвори зсипали городину, тепер позамикані. Дім би нагадував фортецю, якби не тераса на річку. Нею найлегше було б потрапити до помешкання. Коли вертався, два здорові жовті пси приязно замахали до нього хвостами, як до старого знайомого. Гарна оборона… Отже, виглядало на те, що новий дідич не переймався особистою безпекою. Так поводить себе чоловік, котрий не має досвіду життя в глушині. Або, — зітхнув урядник, — знає, що його вже нічого не врятує. Якщо лишилося жити якихось пару місяців.Люди по-різному себе поводять.Наприклад, його тесть, котрий вмер півроку тому, перед смертю став дуже побожним, чого раніше за ним не помічалось. Шкода, що все не був таким…

Повернувшись у дім, урядник оглянув покої, досить занедбані й порожні. Очевидно, пан Болеслав не привіз зі собою меблів, а стара графиня, скупа, до речі, вивезла все, що могла. Власне, урядник не мав дозволу оглядати дім сам, проте, слуги того не знали. Та й жодне з них не з’являлось на очі. У деяких покоях меблі були вкриті чохлами і нагадували небіжчиків, прикритих простирадлами. Такі будинки він уже стрічав. Що ж, молоді згинули на війні, старі втратили сенс життя. Чому пан Болеслав придбав сей маєток, а не повернувся до свого родинного гнізда? Значить, не мав перед тим дому. Звідки вж взяв на се гроші?

Урядник визирнув у вікно й побачив щось невластиве: алеєю до будинку наближався тутешній священик, отець Антоній. І йшов швидко й рішуче.

— Чого йому треба? – пробурмотів урядник. – Якого біса!

Хотів покликати управителя, але той знову десь щез.

— Слава Йсу! – кивнув священик з таким виглядом, ніби ніс караючий меч, але по дорозі опустив, бо заважкий.

— Навіки слава! Прошу пана єгомостя сідати, хоч не я тут господар.

— Нема часу сідати. Що тут діється, скажіть мені? Тамтого тижня оден, нині – двоє. А село бунтує!..

— Бунтує? – здивувався урядник. – Проти кого бунтує?

— Ет! – махнув рукою священик. – Гірко мені думати, що за сорок літ служби не зміг людей зробити мудрішими. Вони думають, що то опирі потяли вчителя і панських слуг!

— То пусте! Аби проти цісаря не бунтували. Ну, і в чому виявляється сей бунт, отче Антонію?

— Спершу я хотів би знати, що мушу сказати, аби людей заспокоїти.

— Ага... Отже, повідомляю вас, що вранці двох найповажніших слуг пана Комарницького – дворецького і ключницю – знайдено неживими ось у цьому покої. Причину смерті встановить медична експертиза. Тоді я зможу сказати більше.

— Цього мало! – відрізав священик.

Урядник розвів руками.

— Я хотів би побалакати з паном дідичем. Чи він ще спить?

— Ні, мусив устати.

— То де він? Де слуги? Де пан управитель?

— Єгомость хоче вести власне слідство? – поцікавився урядник. – Ліпше допоможіть нам.

— Але ж я сам нічого не знаю! – злякався отець Антоній. — І про яке слідство ви говорите, шановний? Люди вельми стривожені. Якщо їм не сказати правди, вони можуть вчинити самосуд. Розумієте, що се таке?

— Проти кого самосуд? – чомусь пошепки спитав пан урядник.

— Проти опирів. Тільки не думайте, що я в се вірю! Нагла смерть викликає у моїх парафіян думки про втручання надприродних сил. Мені здається, що я мушу поговорити з паном дідичем. Шкодую, що не зробив цього раніше.

— Та хіба ж я бороню? Він у саду, вийшов подихати свіжим повітрям...

— Дякую. Дуже дякую!

І старий поспішно вийшов.

"То не зашкодить, — подумав урядник. – Поки вони будуть бесідувати, я встигну оглянути помешкання дворецького і ключниці."

Маленький покоїк панни Емілії ще зберігав тепло вчорашнього вечора. Ліжко було розстелене для сну. На фотелі лежала гірка подушок, а над маленьким бюрком висів образок Матки Боски Ченстоховської. Урядник зітхнув і відсунув шухлядки, побачив там звиті клубки червоних і чорних ниток. У шафі висіли старомодні сукні, серед них дві бальові. Він трохи знав панну Емілію, і йому забаглося побачити її молодою. На бюрку лежала порцелянова шкатулка, а в ній дві пари срібних кульчиків, брошки. Й золотий перстеник з червоним камінцем. То було доповнення до бальових суконь, проте і се не допомогло уявити ключницю молодою. Світлини чи емалі вона напевно тримала на дні комоду, переповненого вишиттям. Ся жінка не збиралась умирати вночі, й ніхто не приходив до її покою чогось шукати.

Подібна ситуація була і в помешканні дворецького Леонтія, тільки той полінувався розстелити ліжко, перетворив кімнату на майстерню, і там панував прикрий дух застояного тютюнового диму. Хоча й урядник в жодному разі не був сентиментальним, але поліція в провінції не надто часто має справу із загадковою смертю. Може, ті двоє наклали на себе руки?

— Тьху! – вилаяв себе поліцейський чин. — Прийде ж така бздура до голови!

Він витягнув записника, послинив олівець і занотував: "Перевірити, чи складені тестаменти." Потім запечатав обоє дверей папірцями у присутності управителя, з яким мусив триматися трохи офіційно, хоч не раз у гостях грали разом у карти. Страшевський колись повідав, що

служив на війні у штабі. Тому й вийшов з неї неушкодженим: лице мав гладке й рум’яне, а волос не посивів зовсім, хоч було йому коло 50 літ. Цікаво, чи стрічались на війні пан Болеслав і Страшевський? Але на даному етапі се ще не мало жодного стосунку до справи.

На разі, скінчив з тим... Чувся трохи неспокійно і мав велику охоту швидше поїхати звідси. Побачив, як священик вертається з саду, й іде до брами, повільно, ніби зовсім вичерпаний тривалою бесідою. Туман геть осів, і було видно, як пан Болеслав стоїть на березі ставка, засипаного опалим листям, дурна примха графині, бо нащо рити на горі яму, коли внизу тече ріка?

Зближався час обіду. Пан урядник попрощався з управителем і вийшов за браму, де його чекав візок. Трохи далі люди обступили священика, й запізно зауважили урядника, котрий уже від’їхав. У глибині душі поліцейський вважав, що до цієї справи слід підходити помалу й дуже обережно. Та навряд чи так вийде. Його гнітило оте недобре місце. Дім наче за якісь гріхи поволі западався в землю, покривлені липи обсіли ворони і зчинили галас, як візок минав церкву.Коли в’їхали на міст, урядника охопила тривога: здавалося, міст ніколи так не хитався. Найменша необачність – і коні зірвуться у воду. Розігрітий мозок видав йому картину: чиясь рука виправляє мертві обличчя, стираючи з них риси страху.

— Але мотив? Мотив? – прошептав побілілими устами урядник.

Та лиш тільки переїхав міст, постановив собі викинути з голови усю містику, й поїхав до Підбужа рівною дорогою серед спорожнілих полів.

Роботи видалось забагато, бо усе ще тривав весільний сезон. Найперше Юліан зробив світлини із трупом вчителя і поніс їх до поліції. Там почув про ще одну трагедію в Урожі: загадкову смерть ключниці й дворецького. Випадково почув, але, зауваживши його інтерес до цієї

справи, вусатий інспектор швиденько випровадив фотографа за двері. Юліан устиг спитати:

— А пан Болеслав... не виїхав?

— Пан з ним знайомий?

— Не мав честі.

Урядник моргнув до свого колеги, що марудився з якоюсь писаниною:

— Кажуть, що він навіть не шляхтич!

Його зарозумілість і грубість не сподобалась фотографу. Він міг би прислужитися слідству. На світлині чітко було видно рівні краї рани. Кілок не міг би такого зробити. Подумав, що якесь чуття випровадило його самого з Урожа. Але слід попередити Влодка, аби не був таким безпечним.

Ноги понесли Юліана на ринок. Не був базарний день, тому жодного знайомого обличчя з Урожа він не побачив. Але блукаючи поміж возів, жебраків, служниць, що закупляли різний харч, він дав лад своїм збуреним думкам. Треба зробити до завтра хоча б частину світлин, аби мати причину поїхати до Урожа. Згадав, як стояв на горі ще кілька днів тому, наче велетень і напівбог, і як відкинув се, завстидавшись власного марнославства. Щоб відірватись від цієї гарячої тремтячої плоті, котра зветься життям, треба пізнати її до кінця, як пізнають жінку. Відчути пересичення, навіть обридження, зате легше буде піти.

Тиша в панському домі настала одразу по тому, як від'їхав урядник, наче обвалилась гора, знищивши усі звуки. Пан Болеслав пішов до себе. У лампі бракувало нафти, піч була порожня. Він спершу того не зауважив, а потім уже стемніло. Знайшов кілька свічок, приніс дров із

передпокою і взявся розпалювати. За тією справою застав його управитель, котрий приніс ще дров.

— Пан не мусив цього робити. Перепрошую, що не нагадав слугам. Але вони геть зденервовані. Ніхто не хоче ночувати в передпокої... Я принесу панові щось повечеряти, і сам посиджу ніч.

— Дякую, у цьому немає потреби. Принесіть, якщо можна, гербати, — тихо попросив Болеслав. Його лихоманило, і дуже боліла голова.

— Пан мусить дбати про себе. Лягайте в постіль, добре вкрийтеся, поки тут нагріється. Завтра я знайду когось, хто би вам прислуговував.

— Дякую.

Пан управитель зітхнув і вийшов. Коли повернувся, дідич лежав на ліжку, накрившись з головою. "Ясна річ, прикидається!", — розізлився управитель. Поставив на стіл тацю з гербатою і вчорашньою булкою. Він не гасив свічок, бо свічник за давнім звичаєм, коли не було гостей, ставили у миску з водою. Тих свічок надовго не вистачить. Він міг принести ще, але на зло не приніс. Потім вийшов у передпокій, набрав шуфелькою зимного попелу й посипав під порогом. Крісла, в яких знайшли небіжчиків, стояли на тому самому місці. Навіть при слабому світлі було видно, яка затоптана підлога. Годилося б залишити свічку на ніч, але він забрав її з собою. З передпокою можна було вийти у коридор із низьким круглим склепінням, а звідти до кухні. Управитель приніс Гриневі, що наглядав за подвір’ям, фляшку горівки, наказавши уночі не спускати очей з парадного входу. Той ніби згодився, бо мав більший страх перед живим управителем, аніж перед мерцями. Нового дворецького треба шукати у Дрогобичі. Якщо, звісно, буде в цьому потреба. Не хотів, аби люди потім плескали язиками, що він не міг дати собі ради в такій ситуації.

Йому було байдуже, як почуватимуться слуги цієї ночі: нехай хоч усі повиздихають від страху. Часом йому хотілось лишитись самому на цьому світі, цілком самому. Очі мав звернені на світ, а не всередину себе, як у пана Болеслава. Ніхто не хотів би бути нині на місці дідича. Своїм дивним поводженням, надміру тихим життям і неспанням уночі не міг викликати довіри й належної пошани. Був страх, і лише він не дозволив челяді розбеститися остаточно. Коли нічого не знаєш про чоловіка, то сподіваєшся від нього завжди чогось гіршого. А нині стало видно, що нагла смерть людей, котрі дбали за дідича, як за рідного сина, уріже йому ще й без того короткого віку. За півроку стало ясно, що пан Комарницький опинився на невластивому йому місці. Ключниця завзято доводила його шляхетство, але, можливо, тільки тому, що не могла служити не-шляхтичеві. Належала до колись знаменитого роду Добромильських, серед яких були навіть графи.

Для пана управителя і для тих, хто виростав при війні, шляхетство було бздурою, анахронізмом. Гроші важили незмірно більше, і ся звиродніла публіка з її грамотами, писаними скаліченою латиною,була цілком непридатною до життя. Через двадцять років ніхто вже не стане цим парадуватися . Будуть хвалитися капіталами, рахунками в банку, фабриками і заводами, що врешті, теж смішно, бо видима сила – уразлива, тому на неї завжди знайдеться сила, трохи більша. Пан управитель в особі вмираючого, принаймні, дуже хворого дідича, бачив утілення іншої сили, яка живилась своїм володарем, з'їдаючи його мозок і серце. У ті очі страшно було заглянути: сама чорнота, у якій дрімали безмежні можливості, і дурний чоловік волів нею радше знищити самого себе, аніж спрямувати її на завоювання світу. Що з ним тепер відбувалось, управитель не знав, проте, вмів бути терплячим. Він повернувся додому, випив два келішки хересу й пішов спати на канапу у вітальні без найменшого жалю, навіть не заглянувши до жінки, котра знову читала якийсь дурний роман. І одразу заснув невинним сном.

...Петро мусив до них вийти, аби лиш не виходив Орко. Не міг дитині заткати вуха воском. Видів, що той собі думає, і воно, те думання,

завдавало батькові тяжкої муки. І не поможе тут єгомость Антоній, бо ніхто більше не вірить, що чорне — то чорне...

Коли він вийшов, обидва, другого Петро не знав, але здогадався, що то має бути Старший, взяли його мовчки поміж себе. Чоловік подумав, що надійшла його остання година, а Орко не знає, де лежать гроші за ґрунт. Повели його з горба. Петро весь задубів. Якби се були живі люди, він би найшов що сказати. Але мав справу ні з живими, ні вмерлими, найгірше у його випадку. Нарешті спинились коло ріки, бо шуміла вода, а під ногами скрипіло каміння. Тоді Митро сказав йому на вухо:

— Їдеш, брате, до Америки?

— Їду...

— Як хочеш їхати, то їдь, — і коротко засміявся: — Ти нас, брате, не зрадив. Було б уже по тобі, а твій хлопець — як теплий віск. Ми борзо зліпили би з нього, що нам треба. Ти, як ота верба, видиш? Усередині дупло, але ще проживе довго. Ми радили з паном Старшим про тебе. Я сам просив, аби вибачив тобі дурість. Якби ти пішов до священика і розказав про нас, і тебе б покарали, і його. Але ти передумав і прийшов на мій похорон. На весілля не муситься йти, а на похорон – треба. Їдь собі до Америки, туди наших багато поїхало, але за те, що нас не пошанував і себе так само, маєш зробити одну річ. Разом із хлопцем. Ми нікого не караємо власною рукою. Се роблять ті люди, котрі нас ненавидять, бо ми мудрі й сильні, ліпші за них. Тобі дано силу, а мудрості маєш навчитися...

— Що я маю зробити, аби нас відпустили?

— Відобрати те, що належиться нам.

Старший не проронив ні слова. Був убраний на чорно, як монах. "Невже то правда? – здивувався Петро. – Невже се Старший?"

— Зробиш тото? – спитав Митро.

— Зроблю.

— То добре... Мусиш прислужитися громаді, котра стільки літ берегла твій дар.

"Берегла мене, а я тим часом стратив цілу сім’ю!" – подумав Петро, а може, й сказав, бо був як у тумані.

— Ти стратив лишень тих, у кого не було місця в житті. То – не була твоя правдива родина. Ми — твоя родина. І твій син. Ходімо!

...На другий день знайшлися покупці на хату. На третій — сусіда купив коня, але не забирав зі стайні, щоб Орко не плакав. Із села виїжджало ще троє господарів, усі з горішнього кінця. Мали їхати за пашпортами і корабельними картами. Ще не знали коли, бо пан Влодко затримувався у селі.

Але повернемось до панського двору в ніч після наглої смерті двох найповажніших слуг. Дві бідні душі залишились не хіба без останнього причастя, а й без свічки, котру світять у помешканні небіжчика. Челядь, звісно, помолилася, хоча й не здолала страх, бо невідомо, чи не завітає смерть ще й цієї ночі. Не гасили світла, а панська половина стояла темна з вини пана управителя. Зрештою, дідич мав ноги, аби прийти за світлом. За пані графині був дзвінок для служби, але шнур перетерся, і новий дідич навіть не знав про його існування. Ся ніч була особлива для нього. Вважав, що не переживе її. Читав колись книжку про індійських мудреців, котрі вчили, що страждання творять коло, і з нього може вийти лише той, хто не має чого собі бажати. Але пан Болеслав знав, що до кінця не позбудеться останнього бажання: аби його залишили у спокої. Він підкидав по одному поліну в піч і дивився на вогонь. Відчував, як холод стискає великий дім в обіймах, і не міг скласти ціни

тому крихітному острівцю тепла й світла. Він вартував більше, ніж усі багатства світу.

Зосереджений на медитації, про яку мав лише побіжне уявлення, пан Болеслав був майже щасливий. Був у його житті великий вибір, як і в кожної людини. Міг за свої гроші поїхати до Індії, оселитись у великому європейському місті, відкрити власну палітурню, навіть знайти собі пару... Провали у пам’яті й загрозу втрати зору міг би залічити хтось із медичних світил. Навіть тут, на селі, він міг би опанувати цікаву науку ведення господарства. Гроші примножували нові варіанти післявоєнного існування. Зрештою, міг усе програти в карти і пустити собі кулю в чоло.

Усе це було б можливо, якби він не боявся життя, пізнавши його з найгіршої сторони, з тієї, що немає жодного сенсу – війни. Вона скалічила його тіло й душу, а з темряви дивились на нього очі помсти. Йому мстилися за те, що не загинув. Війна, казав один знайомий офіцер, великий цинік, очищає людський рід від непотребу. Тобто вважає всіх, хто не нападає і не захищається, непотребом. Війна робить з чоловіка звіра і той, хто вижив, продовжує жити, як звір. Не нові думки...

З точки зору нормальної, психічно здорової людини, істота, котра сиділа на підлозі перед вогнем, була хворою і приреченою, й викликала не лише презирство, а й подив. Дивним було його небажання рятуватись, шукати виходу. Та якби хтось побачив на власні очі ті видіння, які бачив той нещасний, чув ті голоси, які чув пан Болеслав, чи зазнавав такого болю голови...

Дрова закінчувались, а скіпки горіли швидко. Болеслав ліг у холодне ліжко, зігріваючи його власним тілом, притулився гарячою щокою до подушки. Люди з’явились, аби винищити усі ліси, забрудити усю воду, з’їсти всіх живих істот, врешті, повбивати одне одного. Не Бог створив їх, а Сатана, бо чи можуть діти так не слухатись батька?

За дверима хтось ходив: чулися кроки, щось наче впало на підлогу. Але з-під дверей не пробивалось світло. Можна було припустити, що за дверима Леонтій та Емілія п’ють гербату, грають в карти чи бесідують між собою. Вони не покинули його. Ще трохи побудуть, доки він навчиться без них обходитися. Се його трохи заспокоїло. Чув, ніби мерці злосливі, мстиві, але не до всіх. Вони залишаться в цьому домі, де прожили стільки років. Їм не треба більше думати про нестерпно прикру старість у вбогому притулку, де до них ставитимуться як до непотребу.

Несподівано для себе Болеслав заплакав, можливо, єдиний, хто заплакав по-справжньому за дворецьким і ключницею, бо сльози челяді були сльозами страху. Коли у сльозах немає ні страху, ні злості, вони приносять лише полегкість.

Кроки за дверима стихли. У дворі запіяли когути. І пан Болеслав несподівано для себе поринув у сон.

Влодко ще хіба прокинувся, коли повернувся фотограф Юліан. Лейбина оселя розквітла щастям Регінки. Юліан привіз цілу купу світлин: портрети Лейби, Ривки і Регіни були н у рамках, а для дівчинки він ще привіз кілька малих світлин, щоб могла роздаровувати. Влодко щиро зрадів Юліану і відклав поїздку до Дрогобича. Коли обидва опинилися на самоті, у фотографа сповзла посмішка з лиця:

— Збирайся, підем до панського двору. Нас там чекає поліцейський урядник.

— А це чого? – витріщив очі Влодко.

— Я вмовив його, аби не посилав за нами жандармів. Знаєш, як євреї не люблять поліції. Та й менше зашкодить твоїй репутації…

— Що йому від нас треба?

— Не знаю. Можу лише здогадуватись. Ми ж давали візитівки дворецькому, а він помер. Може, і вбили, як того вчителя. Хоч поліція, напевно, оцінить це як нещасливі випадки.

Влодко згадав свою нічну пригоду і лиш кивнув головою.

— Що з тобою? Ти якийсь блідий...

— Пусте, — відмахнувся той, — голова несвіжа зі сну. Скоро поїду звідси.

— А потім знову на села? Йде зима...

— Мушу з чогось жити.

— Добре, про це потім.

Вони швидко поснідали й пішли до панського двору. Було страшенно зимно і земля замерзла.

— Покажеш мені світлини?

— Деякі мені не вдалися, як сказав би кожен фотограф, але се не зовсім так. Пам’ятаєш той день, коли ми були під церквою: я фотографував, а ти розповідав байки про Америку?

— То не байки! Я сам туди поїду...

— Се робить честь корабельному агенту!

Вони спинились перед брамою. На подвір’ї стояв візок, запряжений кіньми і походжали два жандарми. Влодко трохи зблід:

— А що тут роблять жандарми?

— Се офіційний візит поліції. Може, когось звідти повезуть в кайданках.

— А що я маю говорити? – злякався Влодко.

— Відповідати на питання. Скажемо правду. Завжди найліпше казати ту частину правди, якої від тебе чекають. І жодних домислів. Ти готовий.

— Хто б подумав, що я буду мати справу з поліцією! – бурчав корабельний агент.

Вони підійшли до дверей, в які їх не пустили колись. Жандарми не перечили. У передпокої зустрів їх поліцейський урядник, але не той, для якого Юліан знімав труп учителя. Відрекомендувавшись, він одразу приступив до справи:

— Перепрошую, панове, але мушу задати вам декілька питань!

— До ваших послуг, — церемонно вклонився Влодко.

Це вийшло у нього трохи по-блазенськи, однак урядник навіть не моргнув оком.

— У речах покійного Леонтія, дворецького, я знайшов візитівки, котрі, припускаю, належать вам, панове.

Урядник показав два картонні прямокутники.

— Так, се наші! – поквапився відповісти Влодко.

— Як вони опинились у кишені дворецького?

— Декілька днів тому, вже не пригадую коли, — пояснив Юліан, — ми обидва приходили з візитом до пана дідича. Се був виключно візит формального характеру, для годиться. Однак дворецький нас не пустив, сказавши, що пан дідич нікого й ніколи не приймає. Ми залишили візитівки й пішли. Можливо, слуга не вважав за потрібне передати їх своєму панові.

— Пане Володиславе, ви підтверджуєте сей факт?

— Так, ми прийшли разом, бо так безпечніше.

Урядник здивовано витріщився на нього:

— Чому безпечніше?

— Бо ми чули, що пан дідич хорує...

— Що ж у тім небезпечного?

Фотограф криво посміхнувся:

— Мій товариш боявся, що пану дідичу не сподобається його присутність, як корабельного агента, на селі. Він знає, що я людина світська, до того ж був на війні, й зможу залагодити конфлікт, якщо він виникне.

Він почув, як Влодко полегшено зітхнув.

— Ясно. Ще одне питання. Чи були ви знайомі з паном Гнатом Магурою?

— А хто це? – спитав Влодко.

— Тутешній вчитель, який помер при загадкових обставинах.

— На жаль, ми не встигли з ним познайомитись, — відповів Юліан. – Я мав намір зробити світлини школи й учнів, але потім сталася трагедія. Се я фотографував тіло на прохання пана поліційного інспектора.

Урядник проігнорував сю інформацію і запросив Юліана з Влодком до вітальні. Там було досить холодно. Ще один поліцейський чин, менший, сидів за столиком коло великої печі й писав, очевидно, протокол. На канапі коло вікна Юліан побачив молодого, страшенно худого чоловіка, в костюмі й при краватці.

— Отже, пане Комарницький, — не давши нікому оговтатись, спитав урядник, — чи зустрічались ви колись з цими панами?

— Ні, — одразу відповів той.

— Добре, занесіть до протоколу! – звернувся урядник до писаря. — А тепер, пане Володиславе, чи зустрічались ви колись із паном Комарницьким?

— Не мав честі, — вклонився Влодко урізькому дідичу. Той глянув на нього трохи здивовано.

— Добре. Пане Юліане, чи зустрічались ви колись із паном Комарницьким?

— Так, — голосно відказав фотограф, і це справило ефект на всіх без винятку присутніх.

— Так? – перепитав урядник.

— Я пам’ятаю всіх, кого фотографував. Десь літ 5 тому мені трапилося робити світлини нагороджених медалями за відвагу. В Турині, се в Італії. Пан, тоді поручик, — вклонився фотограф, — був серед представлених до нагороди. Ви стояли з лівого боку, крайній, чи не так? Вам передали тоді газету зі світлиною?

Згаслі очі пана Болеслава на мить ожили. Проте він не сказав нічого.

— Яка феноменальна пам’ять! – здивувався поліцейський. – Тим більше, що з тих пір пан Болеслав міг дуже змінитися. Може, ви ще десь зустрічалися?

— Не мав більше такої приємності.

— Що ж , панове, — втомлено сказав урядник, — дякую за те, що прийшли. Не смію вас більше затримувати.

Коли Юліан з Влодком вийшли, він звернувся до дідича:

— Диву даюся, який сей світ тісний… Я знаю, що й пан управитель теж був на війні. Може, ви з ним зустрічались?

— Ні, — коротко відповів той.

— Дивно, одначе, що такий вишколений і досвідчений слуга як Леонтій, не передав пану візитівки, а лишив у себе. І нічого пану не казав про тих… гостей?

— Нічого.

— Щось пан неговіркий… Я розумію, що вас засмутила ся трагедія. Думаю, вам цікаво буде знати, що смерть була ненасильницька. Серце

спинилося. І не одне, а обидва і в одну мить. Ваші слуги вмерли, як вірне подружжя. Дуже романтично!

— Не кажіть дурниць! – у очах Болеслава загорілись лихі іскорки.

— Хто зна, хто зна... Може, одне з них вмерло першим, а друге не витримало того видовища. Пощо пан змушував не спати слуг вночі? Все-таки старі люди?

— Я їх не змушував. Вони самі так вирішили, коли я попросив.

— За півроку пан домігся такої великої приязні у двох, досить прикрих осіб, принаймні, я особисто знав їх як прикрих. Одначе, вони не дбали про вас, як належить. У вас на маринарці бракує ґудзика. Невже так тяжко було пришити? Відколи там бракує ґудзика, пане Болеславе?

— Не пам’ятаю. Може, тиждень. А при чім тут ґудзик?

— Ні при чім. Якщо його не пришили, значить він десь загубився. І треба було міняти усі ґудзики. Добрі слуги подбали би про се. Але не мали часу, бо не спали вночі, а вдень. Як чоловік довго не спить вночі, то пам’ять слабне, і серце зношується... Отже, ви не знаєте, де ґудзик?

— Ні.

— Мушу вас порадувати – він знайшовся.

Урядник вийняв із кишені щось, загорнуте в папір.

— Се той ґудзик?

Він ткнув під ніс пану Болеславу чорний ґудзик. Той аж відсахнувся:

— А якщо той, то що?

— Річ у тім, що ґудзик від панської маринарки знайшов пан інспектор з Дрогобича на місці убивства вчителя Гната Магури. Знаєте такого?

— Ні.

— Ви ж не раз виходили вночі й ходили по селі, пане Болеславе. Про се знають. Я не вірю у байки про опирів. Хто знає, може, вас на війні і вкусив якийсь опир. Я чув, що вояки звикають до крові… Перепрошую за сі слова. Я знаю, що ви на війні перенесли контузію, а від неї можуть бути провали пам’яті. Тому, якщо навіть ви і вчинили убивство, то навряд, чи свідомо. На жаль, ваші слуги померли й не можуть нічого сказати.

— Я не міг нікого вбити, — зіщулився пан Болеслав. — Хіба ґудзик – се доказ ?

— Ґудзик пришпилюється ниткою, пане Комарницький. Тепер слухайте мене! Якщо ви згадаєте, цілком можливо, що вас помилують, бо закон захищає хворих нервово людей. Я міг би вас узяти під арешт. Проте даю вам ще ніч часу. Тут лишаться мої люди, аби ви почувалися в безпеці, бо коли нас хтось підслухав цієї хвилі, здійметься шум. Хлопський самосуд – то страшна, дуже страшна річ! Я міг би вас відвезти в безпечніше місце, але волію, щоб ви написали зізнання тут.

Урядник замовк.

— Який пан добрий, — скривив уста пан Болеслав. — Але тепер не війна. Я не мав причини вбивати того чоловіка.

— А ваші провали пам’яті? Усі знають, що ви ходите по ночах, як сновида.

— Я не сплю з відкритими очима.

— Се вам здається, що ви не спите, і вважаєте сон реальністю.

— Дайте мені спокій!

— До завтра дам. Знаєте, чому я пішов до поліції? Мав дар знаходити зниклі речі. А поки що прошу позичити ваше пальто. Для експертизи. І вашу маринарку.

— Я не маю іншого пальта.

— Але ж ви й так не будете виходити! І чому у вас лиш одне пальто? Мусить бути бодай два. Якщо ви купили сей маєток, то вже не є бідною людиною!

— Колись був бідним.

— А потім?

— Потім дістав спадок, — спокійно відповів дідич.

Обидва, фотограф і Влодко, мовчали, доки не вийшли за межі панського двору. Якраз над'їхав ще один жандарм, верхи на коні.

— Справа поважна! – присвиснув корабельний агент. – Не люблю поліції, а той урядник – дуже неприємний тип. Виглядає зарозуміло. Ти що, сказав йому правду?

Юліан засміявся:

— Я не сказав нічого такого, що могло би зашкодити мені й тому бідоласі. Але я його дійсно знаю, бо таке лице неможливо забути. Проте він не може мене пам’ятати.

— Розкажи!

— То історія не для вулиці. Розповім увечері, як прийду. Хочу віднести світлини до священика. Чує моє серце, що нам треба вибиратися звідси чимскоріше.

— Чого?

— Надто дивний збіг обставин.

— Ти інтригуєш мене, Юліане!

У помешканні Юліан спакував камеру, а світлини розділив на дві купки, більшу взяв зі собою в грубому конверті, поклавши за пазуху. Потім роззирнувся по хаті, наче шукаючи сховку.

— Ні, — сказав фотограф.

— Що, ні?

— Ти не міг би ці світлини взяти з собою, Владку, поки ходитимеш по селі?

— Чому?

— Не питай чому. Можливо, се –абсурд, але моя інтуїція рідко мене підводить. Камеру я віддам Регінці, хай потримає у себе. То – дорога річ.

— Ти думаєш, що Лейба?

— Лейба вчинить те, що накажуть. Скільки би єврей не жив на селі, ніколи не стане там цілком за свого.

...Надворі панував присмерк і важко було збагнути, чи рухається час. Здавалось, рухаються лише краплі води, що скапували з дерев, і фотограф Юліан. Він подумав, що яким би химерним і заплутаним не виглядало його пересування, насправді все життя він рухався із Заходу на Схід, і ніколи – у протилежному напрямі. Більша частина людськості натомість рухалася зі Сходу на Захід, але в містичному значенні. Хоча порівнювати отих нещасних істот, котрі знищують усе на своєму шляху, з Сонцем, було б не дуже гарно. Юліан весною збирався далі мандрувати цим краєм, що лише в позаісторичному й географічному сенсі складав цілість, а насправді був розділений недоброю політичною волею з незапам’ятних часів. Жителів цього величезного обширу єднали тільки спільні мова та фантазії про минуле й майбутнє. Усе це він довідався не з книжок, а з вуст учених людей, котрим се боліло. Та вони, аби існувати, мусили вести подвійне життя. Тому не довіряв їм цілком: хто зраджує в діях, той зрадить і в помислах.

Йшов через село з відчуттям того, що воно його відпускає: одна хата, друга... І грубо тесаний Христос, прибитий іржавими цвяхами, теж його відпустив. Тому з кожним кроком Юліану ставало легше. Він збирався провести час у священика з приємністю, не обтяжуючи ані того доброго старого чоловіка, ані себе. Отець Антоній вийшов йому назустріч і посміхнувся, що трохи скрасило враження від похмурого виду кульгавого слуги. Однак священик виглядав зле, ніби постарів літ на десять.

Юліан широко посміхнувся:

— А я, отче, приніс готові світлини!

— То добре, — відказав священик. — Я вже думав, вони вам не вдалися, абощо.

— Дещо справді не вдалося. Може, подивитеся?

— Аякже! З превеликою охотою. Прошу заходити. Гарасю, як там у нас із обідом?

— Ще трохи треба зачекати, єгомость, — буркнув слуга.

— Візьми в пана Юліана пальто й повісь коло печі... У мене тепло, дякувати Богу. Я хтів по обіді йти до одного чоловіка, що їде з малолітнім сином до Америки, то підемо разом у долішній кінець. Якось нам не щастить поговорити. То він мене чекає, то я – його. А ще ті нещастя...

Слухаючи його, Юліан розкладав на столі знимки. Священик начепив на ніс окуляри і став приглядатися до них, так, ніби то була газета з дрібними буквами. Брав до рук одну, другу і швидко випускав з рук. Юліана огортав усе більший неспокій. Нарешті єгомость вигукнув дрижачим голосом:

— Але ж то було не так!

— Перепрошую, але на світлинах усе виглядає трохи не таким, як його бачать людські очі. То є інша реальність, — м’яко відказав фотограф.

— Думаєте, я ніколи не бачив світлин? І не знаю, що одна реальність не може так різнитись від іншої. Се... – вхопився священик за горло, ніби щось його дусило, — фотографував сам диявол !

Юліана, безперечно, вразили ці слова, але він боявся більше, щоб така бурхлива реакція не стала фатальною для старого чоловіка. Тому він швиденько перехрестився, як умів. Богові, мабуть, се було приємно бачити.

— Отче, отче, вспокійтеся! Камера – се лиш машина, а я – звичайний чоловік. Давайте подивимось разом... От, бачите, коло дзвіниці три хлопчики. Знаєте, чиї вони?

Священик кивнув.

— А ось мій товариш Влодко розказує людям про Америку. Він у ній просто залюблений, і щиро вірить у те, що говорить. А се – роздоріжжя. Пам’ятаєте, як у неділю було ясно й тепло? Хіба ви не впізнаєте свого Урожа?

Отець Антоній тицьнув пальцем у купу світлин:

— Я не про се ...

— Добре, дивимось далі... Ось молоде подружжя усміхається до вас. А се стара бабця виходить з церкви. Які характерні типи!

— Я знаю, про що кажу! – обірвав його священик. – Видите, де я стою з хлопцем? Ви нас двох фотографували. Звідки узявся той третій, що поклав нам руки на плечі?

Дійсно, позад священика і хлопця-підлітка стояв якийсь чоловік з круглим повним лицем, і якоюсь недоброю посмішкою. Він порушував композицію, і Юліан, як професіонал, ніколи б не розставив клієнтів таким чином. Дійсно, звідки взявся третій?

— Хто сей чоловік, отче?

— Вуйко хлопця, Митро з Нагуєвич. Річ у тім, що він помер у неділю перед обідом і ніяк не міг опинитись в Урожі!

— Як же це могло статись? – ошелешено спитав Юліан.

— Але сталось, прошу пана фотографа! То – страшний чоловік. Його вітця і діда сього хлопця, Орка, спекли на огні 30 літ тому під час холери, як опирів. Петро, батько Орка, побожний і порядний чоловік, має рану в душі з дитинства, а його брат у других... Видите самі, як він насміхається над цілим світом!

— Але чому він, мертвий, нічим не відрізняється на світлині від живих?

— У народі кажуть, що опир має дві душі. Одна після смерті йде на той світ, а друга лишається тут, на землі. Треба спалити ті світлини, і то зараз!

Священик підійшов до печі й відкрив дверці, за якими бухкав огонь.

— Отче, але я маю у своєму помешканні пластини...

— То розтовчіть їх! О, якби ви знали, шановний добродію, як се небезпечно бути чужим в Урожі! За тиждень згинуло три особи, і жодна не родилась у нашому селі. І в усьому винен Митро з Нагуєвич. Я маю у своїй книжці записано: опир, коли вмре, забирає зі собою живих. І не просто тих, кого хоче, а тих, кого не жаль. Чим він сильніший, тим більше жертв....

— І ви, духовна особа, в се вірите?

— Ні, не вірю. Я певний, — священик стишив голос, — що се лише частина якогось нелюдського плану, аби накликати помсту. Відколи тут з’явився новий дідич, усе змінилось. Я говорив з ним учора...

— Справді? – зацікавився Юліан.

— Ніхто мене не кликав. Я пішов просто до двору, аби подивитись на того чоловіка, на якого тепер спрямована людська ненависть, щоби подивитись йому в очі.

— І що?

— У мене склалось враження, що йому немає місця серед живих. За тридцять літ душпастирства я навчився розпізнавати таких людей. Мій тато колись казав, що коли бачиш річ, вищу від твого розуміння, не говори про неї...

— Він вам щось казав?

— Пане Юліане, люди завжди приховують те, що вище їхнього розуміння. На сповіді можна пригрозити їм карою небесною, але не думаю, щоб се узгоджувалось з моїми моральними принципами. Хай краще мовчать, ніж брешуть.

Фотограф показав йому на світлини:

— Я міг би показати деякі відбитки вченим. Є люди, котрі займаються дослідженням подібних явищ.

— Не жартуйте з цим! – майже зойкнув отець Антоній. – Ці світлини — небезпечні. Вони завдають такої самої шкоди, як чорнокнижники і чародії.

Юліан засміявся:

— Ніколи не думав, що моє ремесло має у собі щось від чарів!

— Для мене будова вашої камери незрозуміла, то правда. Проте уявіть собі, що ви підглянули чужу таємницю, якесь збіговисько,

шабаш… – священик перехрестився. – Люди кажуть, що у лозах за рікою часом збираються опирі на свої ради, але той, хто насмілиться се побачити, не проживе й трьох днів.

— Чому?

— Бо вони, ті істоти, серед яких є мертві й живі, мають заострене чуття, як у дикого звіра…

— І ви у се вірите?

— Ні, бо я живу в сучасному світі і є служителем церкви. А наша церква не судить тих істот, як перше судила, і навіть більше: не дає палити відьом, опирів і плюндрувати могили. Часом таке стається, але жоден зі священиків до того непричетний. Був би за се відлучений від Церкви. Є життя, і є смерть, і є Бог, а поза тим не існує нічого. Я вважаю, що все зло на світі від людини, котра сотворила собі Сатану, подібно, як Бог сотворив Адама. І не чоловік служить Сатані, а він – людині. Виходить, що слуга керує більше паном, ніж пан — слугою…

Петро з Орком лущили фасолю, що підсохла на стриху. Хлопець був неуважний, і замість фасолі кидав часом до миски лупину . Боялись говорити між собою, та й не було про що. Кожна тема розмови могла зрушити їхнє заледве налагоджене життя, що тепер зводилось до чекання від’їзду. Лущили фасолю, аби дармо не сидіти, але могли б її зварити, бо хтозна, чи в Америці будуть таке їсти. Надворі було тихо, наче крім них в Урожі нікого не лишилось. Ні дощ, ні сльота, ні ясно, ні хмарно. Петрові снилось часом щось подібне: пусте, цілком пусте, сіре, як-от туман, і він падав не знати куди – чи вгору, а чи вниз, не маючи за що вчепитись. Серце стискалось до макового зерняти, і він стискався разом з ним. І так було доти, доки не віднаходив у собі здатність кричати. Отак було йому зараз наяву.

Ще недавно його Марійка звивалась по хаті, покрикуючи на дітей, котрі дуріли на печі. Ще недавно вони всі четверо сиділи за столом і їли з однієї великої миски. Що три дні жінка мастила підлогу жовтою глиною, і часом до ночі не стихала розмова. За її голосом тужив Петро найбільше. Боявся, що буде там у Америці банувати за рідним словом, а не за хатою і землею. Не знав, як йому говорити з Орком: чи ласкаво, чи суворо, бо після того, що сталося, не мав на нього права. Дивився на хлопця і почував біль страти. Так і лущили фасолю мовчки. Та нараз обоє підняли голови й подивились у вікно.

— Збирайся борзо, — наказав Петро. — Йдемо з хати. Я дав слово.

Взулися в чоботи, вгорнулися в гуні. Петро вложив на голову капелюха.

— Підем поза хати, — скомандував Петро. Йому було байдуже, що подумає стара Терлецька, та й шиби у вікнах затягло парою. Певно, варила свині дробину. А відтак спустилися з горба на поле. Тяжка земля чіпалась до чобіт. Мусили потім відшкробувати. А тоді пішли до ріки мити. Се їм трохи зняло напругу.

— Орку, а що кажуть хлопці на те, що ми їдемо до Америки?

— Завидять. А Стефко Кубаїв казав, ніби до Америки їдуть самі жебраки.

— Овва! – розгнівався Петро. – Було йому повісти, що дорога до Америки коштує много грошей. А відки жебрак має гроші? До Америки їдуть господарі, а не такі злодії, як його баба, що вибирала цибулю з чужих грядок. Але й завидіти, сину, теж не треба. Добре, ходімо на міст…

Пішли на міст. Орко схилився на поручень і дивився на мутну, проте неглибоку воду, що оминала застряглі між камінням корчі. Уявив себе на

кораблі, який пливе понад незмірною глибиною. Ріка дотикала дерев’яні підпори моста, і той здригався. Орко приклав вухо до поручня і слухав.

Петро дивився на гори, подекуди з латками жовтизни від листя, що не опало. То дуби так довго не скидали листу. Не був він ані на тій горі, ані на отій, хоч завше хотів піднятися на них, особливо, коли на вершинах світило сонце, а в долині було похмуро. Та все не було часу.

— Тату, міст ніби корабель! Хитається! – тішився Орко.

— Наш корабель буде більший, — зауважив Петро.

— Тату, вернувся пан фотограф. Цікаво, чи привіз нашу з єгомостем знимку?

— Певно, що привіз.

Обоє подумали про отця Антонія. Орко — що жоден з хлопців не буде мати знимки з єгомостем. А Петро — що священик щойно побачив замкнені двері його хати. І такий жаль його взяв, аж відсторонився від Орка. Міг би попхати його раз – і нема. Бо все через нього. Хлопець, відчув його думки й обернувся з недобрим лицем:

— Тату, а скількох людей ви потяли?

Петро остовпів. Кров пішла уся в лице.

— Що ти мелеш? Хто тебе навчив таке говорити, дурню?

Ще трохи і Орко був би упав з мосту. Петро шарпнув його за руку:

— Відійди, бо карк си зломиш ! Подумай, що твої слова чують дві невинні душі: мами і сестрички!

Не міг більше нічого сказати, так спротивилася йому сієї хвилі рідна дитина. Ніби вийняли з лагідного хлопця серце і вклали замість неї камінь. І ради нього мусив терпіти такі пекельні муки! Хотів зараз нагнати отця Антонія, впасти перед ним на коліна. Бідний, трудив ноги, йшов через ціле село. Був йому як рідний отець. Чому ж він, Петро, не може бути таким до свого сина?

— Тату, ми потяли тих двох, щоб вина впала на іншого, — сказав Орко. – Але ви зробили се, щоб нас не розлучили.

Петро, як стояв, так сів просто на дошки. Орко притулився до нього і прошептав на вухо:

— Тепер ви не будете нікого потинати, тату. Я сам зроблю се для вас. А той був злодій. Він украв наш скарб.

— Який ще скарб?

— Не знаю. Так сказав вуйко Митро. Ходімо додому, бо зимно.

— Ходімо.

X. "Моя доля в корчмі лежить..."

Юліан вернувся додому і застав у хаті стривоженого Влодка.

-Добре, що ти прийшов! Збирайся, їдемо до Дрогобича!

— Та я ж хіба нині приїхав! – здивувався фотограф.

— Приходив війт, казав, аби ми вибиралися з села. Сам нас відвезе. За годину буде тут.

Юліан сів на ліжку, помовчав, а тоді сказав:

— Закрий двері й поясни у чому річ.

— Якби ж то я знав! Війт казав, що то наказ поліції. І робиться задля нашої безпеки. Як ми зараз не вступимося, нас приплутають до сієї справи. Сам подумай, відколи ми в селі, з’явилося троє мерців.

— Четверо, — поправив Юліан..

— А хто четвертий?

— Пам’ятаєш, коли ми прибули до села, померла маленька дівчинка?

— Вмерла, однак, своєю смертю. Коли ти був у Дрогобичі, мене ледве не зарізав маніяк...

І Влодко коротко розповів про свою пригоду. А наостанок додав:

— До сьогодні я вважав, що то був пан Болеслав. Але то не він. Мій напасник ховався за дверима. Якби я хоч словом обмовився поліції...

— Важко в се повірити! – похитав головою Юліан. – Мені часом здається, що я притягую до себе нещастя, відколи взяв до рук камеру.

— При чім тут камера? – вигукнув корабельний агент. – То — твій хліб. Але я мовчу. Я вже зібрав свої манатки. Хтось порпався у твоїх. Ривка божиться, що ніхто не заходив. Звідки ти здогадався, що попросив мене взяти з собою світлини?

— Бо се – важливий документ. Я міг сфотографувати щось таке...

— Ясно.

— Добре, піду заберу камеру в Регінки.

— Чекай, а що ти думаєш про того маніяка?

— Я? У нього, видно, проблеми, ну, сам знаєш, з чим...

— То він зарізав учителя? – прошепотів Влодко, озираючись на двері.

— Хто?

— Скажу потім. Як будемо в Дрогобичі.

Коли Юліан повернувся з камерою, почав пакувати її в торбу, а тоді сказав:

— Хто рився у моїх речах, той — нападник. Але я не міг наражати на небезпеку Лейбину родину. Нехай лишається усе, як є.

Потім посміхнувся і сказав:

— Думав зробити се на місці, але краще потішити тебе зараз...

І вийняв з-за пазухи конверта.

— На, се корабельна карта до Америки. Але не з твоєї агенції. У тебе таке небезпечне життя і клімат тут непідходящий...

— Господи! – остовпів Влодко. – Та се ж купа грошей!

— Я непогано заробив на весіллях і похоронах, і зароблю ще.

— У тебе ж самого нічого нема...

— Якби я щось мав, то, певно, не був би щедрим.

— Я тобі поверну ті гроші.

— Як вийде. Коли захоруєш, чи буде потреба, пиши мені "до запитання" на Відень. Через тиждень відпливає твій корабель.

— О, може, поїду з урізькими людьми! Вже мали бути готові їхні пашпорти. Не знаю, як тобі дякувати, Юліане... Може, се сон? Ніхто задурно до мене навіть не посміхнувся. Чому ти се зробив?

— Комусь до щастя бракує малої дещиці. Я надивився таких випадків.

— А що мені сказати на службі?

— Скажеш, що дістав спадок.

— Ага.

Влодко задумався, а потім посміхнувся сумно:

— Ти знаєш, що я сам на світі. Таким хіба їхати до Америки чи Австралії. Ти міг би теж поїхати, Юліане!

— Я мандрую на схід. Із заходу на схід, супроти сонця. Але кажуть, що Земля кругла.Ця країна, вона не є ні цілком західна, ні цілком східна, і через те в ній ніби зупинився час. А де я спиняюсь, там відбуваються дивні речі. Може, се містика, але таке було вже нераз. Я тобі розповім по дорозі...

І ні один з них не обмовився про того чоловіка, якого охороняло тепер двоє жандармів. Перший ходив довкола дому, поки не стемніло, а

другий на кухні бесідував з кухаркою Каролькою. Від пана Болеслава залишилася сама тінь. Він попросив принести дров і цілу ніч читав Лукреція, жодним чином не змінивши свого звичайного трибу життя. Чи було се мудро, чи ні — не нам судити, а тому Вищому Розуму, який дає людині стільки випробувань, скільки вона годна витримати. Отже, пан Болеслав був досить витривалим. Усі спроби спізнати його в цей період життя закінчувались непорозумінням, оскільки він нічого не говорив про себе. І не робив жодних змін у маєтку, так ніби мешкав у санаторії для тяжкохворих. Єдине, що могло свідчити за нього чи проти нього – се, ким він був до війни, ким на війні, і яким став після неї. Якою б війну не вважали закономірною і невідворотною історики та політики, вона перекреслювала те, що було записано у Книзі життя. І ще додамо: Уріж, який він тоді був, годився на те, щоби по ньому інтерпретувати Лукрецієву книгу "Про природу речей", бо тут існували у чистому вигляді хмари, вогонь, вода, віра й надія. Була й Любов, але присипана землею й завалена камінням до часу. Лише до часу.

... У корчмі пилися горівки і курились файки. Ґазди посходились, аби попрощатись з тими відважними, хто насмілився плисти на залізному кораблі через океан: три ґазди, дві ґаздині й четверо діточок, найменшому з яких було шість літ. Усе вже спродали й тепер ставили могорич, і підпивши, прощали один одному дрібні кривди. У жіноцтва мороз йшов по плечах, коли думали, що їхні сусіди нині остатній раз ночують у своїй хаті, та й виглядали вони так, ніби вже занесли ногу через поріг до іншого світу. Тому не хотіли їм завдавати ще більшого жалю, говорили здебільшого про пусте. Поміж тих, що виїжджали були Петро з Орком. Петро сидів між ґаздами, а Орко з тими хлопцями, що відтепер мали стати трохи не його братами, бо дорога не лише розлучає, а й зближує.

Люди брали з миски кислу капусту, з тареля хліб, й пили з одної фляшки горівку, а хлопцям дали пива. Петро з Орком різнились від решти, як тверде дерево від м’якого. Двері весь час рипали, і з сіней віяло зимним вітром. Хтось заходив, хтось виходив, і від того смуток ставав меншим. Удень були в церкві, сповідались. Петро з Орком казали,

що вже висповідались учора. Отець Антоній промовчав, бо мав жалісливе серце. Недобре бути таким м’яким...

Чим пізніше і темніше ставало надворі, тим неспокійніше поводив себе Петро. Чим буйнішими ставали веселощі, тим більше хмурнів Петро на виду , бо люди, котрі сиділи довкола нього, не були обтяжені сумлінням. За собою мали гріхи, але то все були гріхи прощенні. І ніхто не міг знати, що не туга за рідним селом гризе Петра, а жаль за навіки загубленою душею. "Втопив’єм си , — думав чоловік, — і вже не виплину." Стрівся очима з Орком: "Волів би-с умерти в материній утробі, ніж маєш потинати людей". А той відповідав йому поглядом: "Треба було перше помститися за смерть свого вітця, а не полишати то на мене!" " Дивися, який мудрий зробився з чужої мудрости!" Син у відповідь посміхався і очі мав уже не мамині, лагідні сиві, а темні й зимні, як лід.

...Врешті скінчились одні проводи, почались інші. Глухої ночі в лозах опирі пили горівку й закушували печеною гускою.

— Аби вам там так добре велося, як рибі у воді!

І пхали Оркові в кишеню дрібні гроші, аж тяжка стала.

— Аби-с, хлопче, найшов собі файну жінку! І слухай Старшого!

Петро, вже зовсім п’яний, гнівався, що не казали слухатися передовсім його, відвертав лице.

— А, може, лишитеся? Будете мати всьо...

— Завше можна вернутися назад. Тепер маєте велику родину, не будете самі...

Сліпий Матій грав на скрипці й опирі скакали довкола вогню, обійнявшись за плечі. П’яний Петро схилився на груди старій бабі й одно питався:

— Скажіть мені, цьоцю, потяв я їх чи не потяв?

— Потяв, синку, потяв. І так хитро, що ніхто не здогадався!

— А поліція?

— Ніби наших в поліції нема! А скажи мені, Петрусю, чи жаль тобі тих, кого-с потяв?

— Трохи жаль.

— Ха-ха ! – реготалась баба. – А тата свого не жаль і вуйка?

— Та жаль, цьоцю.

— То си випиймо, аби-с не жалував більше нікого!

Випили ще.

— Ну, то як, далі тобі жаль?

— Вже менше, але жаль. Чому то так, цьоцю?

— Бо ми люди, й не можем жити цілком без серця. А вже, коли нібито вмремо, тоді стане легше.

— Як когось не хочеш, — повчав Орка хлопець-десятиліток, — возьми глини з його сліду й кидай у огонь. Тільки нам ще невільно таке робити.

-Чого? Того, що ми ще діти?

— Ні, бо тільки старший знає, кого не жаль. Ми з татом теж би їхали до Америки, та мамунця не хоче. Треба чекати, доки не вмре. То недовго, бо має сухоти...

— Я свою маму любив, — зітхнув Орко. — І не поїхав би до Америки, аби лиш вона й Орися жили...

— Зразу видно, який з тебе опир! В усьому винний твій тато, що не дав набратися сили.

— Лиши мого тата в спокої! – визвірився Орко, і враз усе стало йому противне: і співи, і танці.

— Тихо! Тихо! Зближається година! – почулися голоси.

Останньою замовкла скрипка, ніби їй струни урвались. Усі стали в коло. Старшому піднесли келішок, до половини наповнений горівкою. Він вийняв з кишені шило, вколов собі палець на правій руці й видусив з нього пару крапель крові.Далі інші так само дали свою кров. Тоді Старший поважно мовив:

— Пиймо, браття і сестри, абись-мо трималися вкупі, і аби крові у шклянці було більше, а горівки — менше.

Кожен мусив надпити горівки, змішаної з кров’ю. Оркові було спершу бридко. Він бачив, як тато тихцем виплюнув горівку з кров’ю у руку.

Як вернулися з лозів додому, не пам’ятали обоє. Коли Петро відкрив очі й побачив світло дня, усе йому видалось страшним нелюдським сном. Він устав, зняв зі стіни образ Спасителя, а той розпався у нього в руках, і з трухлявої деревини посипались дрібні чорні жуки. З переляку чоловік кинув образ на землю. Потім обережно підняв ті дві половини,

поклав у піч, бо старі образи не викидали, а палили. І поставив варити горнець з бульбою на снідання і в дорогу.

Що розповів фотограф Юліан Влодкові, коли приїхали до Дрогобича

— Усі ці роки мені здавалось, що коли ми обидва вийдем з тої війни живими, то мусимо зустрітись. Доля часом навіщось зводить людей, і не давши їм вислухати одне одного, розводить. Так, я колись бачив у Швейцарії дівчину, на людній вулиці. Йшла мені назустріч і щось у ній було, чого не можу забути дотепер. Її світлий образ став для мене скарбом, хоч більше ніколи її не бачив. Людська природа така недосконала, і сю недосконалість може компенсувати лише глибина почуттів.

Війна дає змогу відчути сю глибину, а потім одним махом перекреслити лінії долі. Я відкрив се на обличчях убитих і поранених. Єдине, чого я ніколи не робив: — се знімати страти полонених, дезертирів і мародерів, хоча останні видавались мені взірцем упадку людяності, і їх на війні було більше, ніж дезертирів та героїв. Мене мобілізували на війну, і моє ремесло, можливо, врятувало мені життя. Добре те ремесло, що однаково добре служить війні та миру...

Так-от, Влодку, се трапилось в Італії, поблизу Падуї. В околицях була битва, і ми прибули після неї. Снаряди й кулі пошкодили чимало прегарних старовинних будівель, та я не смів їх фотографувати, бо се були наші снаряди. Та й на тлі смутної руїни не хотілося скидатись безсоромним газетярем, що вийшов на полювання. Я – старомодний чоловік, котрий шанує жінок і священиків. Є речі, яких би я не фотографував нізащо, бо вони не заслуговують того, щоб на них дивитись. Не тому, що я боюсь ханжества і фарисейства: мені самому не хочеться на таке дивитись.

Затишшя на війні цінуєш. Ніби заново пізнаєш запахи, кольори... Я блукав по місті, надибуючи речі, несумісні з вулицею: побиті дзеркала,

дитячі забавки, ліжка й посуд. Так я добрів до цвинтаря, що, здавалося, жив своїм окремим життям. То був гарний старовинний цвинтар, зарослий жасмином і бузком, що якраз цвіли, але у повітрі витав запах пороху й диму. Я сів на потріскану кам’яну лаву, над якою нависали грона бузку. Час на цвинтарі минає непомітно. Я думав, що мене ніхто не бачить, напевно, так воно й було. Весняне сонце розморило мене, і я задрімав на хвилю, а прокинувшись, пішов не у той бік. Тим часом почало смеркати Я мав тоді дивне переконання, що, оскільки, не є вояком, бо не ношу зброї, то можу вільно ходити в окупованім місті, і ніхто не повинен вважати мене за ворога. До того ж я досить пристойно знав італійську мову і цікавився малярством. Отак мене привабили дуже старі гробівці й склепи, деякі з яких більш, як до половини вгрузли у землю. Я приглядався до написів. Аж тут почув з-під землі стогін, а далі — слабкий крик на поміч. На війні рідко трапляються надприродні речі, тому я зовсім не настрашився. Уночі був бій, то хтось із поранених міг заповзти на цвинтар і провалився в яму чи відкритий склеп. Я став кликати, і відповіддю мені був глухий стогін, врешті я вийшов на те місце. На мій подив, вхід до склепу був закладений плитою, яку заліпили свіжим цементом. Когось замурували живцем у склепі. Ну, в мирний час бувають такі випадки, але на війні! Я глянув на напис: там стояла дата – 1778 рік і якесь прізвище, що я не міг розібрати. Мені вдалося трохи виколупати цементу, щоб пустити у склеп дрібку повітря, але плиту не зміг вийняти. Добре, що я дав нещасному надію на рятунок. Сказав, що йду за поміччю і побіг до польового шпиталю, що містився неподалік у монастирі. Тоді я не замислювався, хто замурував того бідаку в склепі й за що. Мені вдалося умовити двох санітарів, що відпочивали, я навіть їм заплатив, інакше до кінця життя мав би на сумлінні, якби відмовив комусь у такій ситуації.

Уже в темряві ми заледво знайшли те місце. Я благав Бога, аби нещасний був живий. Коли ми витягували його зі склепу, він застогнав, але був уже без пам’яті. Ногу мав поранену, а до того розбиту голову і зламані ребра. Хтось його добре побив, а відтак запхав у старий гробівець. Лікар казав, що надія на одужання є, однак той вояк ніколи

не буде мати здорової голови, бо тріснув череп. Для нього війна вже скінчилась.

Через три дні я від'їжджав і прийшов до шпиталю подивитись на хлопця. У головах була табличка з іменем, однак я не хотів його знати. Щось підказувало мені: ліпше його не знати. Хто не знає, той у безпеці. Він розплющив мутні очі, та я не озвався до нього словом, тільки посміхнувся. Через півроку я випадково стрівся з лікарем, дуже приємним старшим чоловіком, і довідався про того пацієнта. Його перевели до іншого шпиталю, для нервовохворих, і назавжди звільнили від служби. Лікар не хотів чомусь говорити про нього, однак сказав дивну фразу, що якось не пасувала до атмосфери фронтового шпиталю: "Чужим до нас прийшов, і таким самим чужим відійшов".

Що знав пан N.

...Ми знайшли того пса у рові. З простріленою ногою, він ховався від куль. Ліпшого не треба, щоб сторожив наші скарби. Що 50 літ на роковини нашого Пана мусить бути жертва. Ми готувалися до тієї великої події півроку. Той пес якраз надавався до Жертви, бо не міг ходити по сьому світі, а значить, і з того не вернеться. Мали вкинути його до склепу нашого Пана ще живого, поки текла кров. Тому й не били, аби відразу вбити. Хто міг знати, що він виживе... Але його порятував Фотограф, і наша Жертва не принеслася вперше за двісті літ.

Спершу ми думали, що сховок знайшов Фотограф, і стежили за ним три місяці. Той виявився невинний, як ягня, і нікому не хвалився, що порятував того пса. Обидва санітари теж виявилися чисті. Через рік ми зробили ревізію, і виявили, що скарб пропав. Той проклятий пес вернувся і забрав його. Не весь, але половину. Ми мусили скластися і поповнити недостачу. Я стратив увесь свій маєток. Але всі ці роки ми не спускали з нього ока, лишаючи усюди, де він спинявся візитівки на ім'я нашого Пана. Аж доки він не дотямив, що ніде від нас не сховається. Найбільше я боявся, що мене впізнає фотограф. Тому ми його відіслали.

Світ тісний, але межи людьми – стіни. І як хто не хоче їх мурувати, інші його до того змусять.

Що сталося пізніше

Пан Болеслав Комарницький вмер через місяць у тюрмі, не доживши до суду. Уночі він спати не міг, а вдень йому не давали. Певно, через те вмер так скоро. Маєток якимось чином перейшов до пана управителя Страшевського.

Отець Антоній звістку про смерть урізького дідича сприйняв спокійно. Помолився за його душу, але не казав молитися своїм парафіянам. Лишився при своїй думці, що деякі люди не здатні на вбивство. Світлини, окрім тих, котрі спалив, роздав людям. Собі залишив одну – з небом над Урожем. У домі завелись миші, і єгомость дуже боявся, щоб не погризли його книжку. Гарась дістав йому котика і той тепер днює й ночує в покої отця Антонія, котрий дуже полюбив се миле звірятко. Гарний такий котик — білий з чорними латками.

До читача

Можливо, ця книжка закінчилася не так, як ви очікували. Проте життя не женеться за подіями, і багато чого з тих часів, які я описую, збереглося незмінним, як в Урожі, так і у світі. Наприклад, добрі люди лишаються добрими, а злі — злими, якщо між ними є стіна. Те саме стосується і чужих. Вони приходять і відходять чужими.

Львів-Уріж, 2005 рік.